

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

**AZERBAYCAN'IN MODERNLEŞME TEMELLERİ: MİRZE
KAZIMBEY VE ABBASGULU AĞA BAKIHANOV'UN FİKİR DÜNYASI**

Gurshad ISMAYIL

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

AZERBAJCAN'IN MODERNLEŞME TEMELLERİ: MİRZE KAZIMBEY VE
ABBASGULU AĞA BAKIHANOV'UN FİKİR DÜNYASI

Gurshad ISMAYIL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Gurshad ISMAYIL tarafından hazırlanan "Azerbaycan'ın Modernleşme Temelleri: Mirze Kazimbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Fikir Dünyası" başlıklı bu çalışma, 4 Haziran 2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İbrahim Maraş (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet Özden (Danışman)

Doç. Dr. Ferit Salim Sanlı (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Gurshad ISMAYIL

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.
* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Gurshad İSMAYIL

TEŞEKKÜR

Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde önemli yer tutan Azerbaycan Türklerinin iki önemli düşünürünü ele almaya çalıştığım ve literatüre mütevazı bir katkı sağlayacağını ümit ettiğim bu çalışmayı yazarken, düşüncelerime tesir eden ve bende yeni perspektiflerin oluşmasına katkı sağlayan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mehmet Özden'e, Hacettepe Üniversitesi Tarihi Bölümü'nde geçirdiğim lisans yıllarında bana tarih metodolojisinin kullanımını, kaynaklara farklı şekilde incelemeyi, olayları farklı perspektiflerle ele almamı öğreten kıymetli hocalarım Doç. Dr. Selda Güner Özden ve Doç. Dr. Özlem Sert'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın fikri tarafını güçlendiren ve farklı bakış açısı katmamı sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Ferit Salim Sanlı'ya teşekkür ederim.

Çalışma boyunca teorik tartışmalarda sık sık fikirlerine başvurduğum Cemil Caca Arslan'a ve kompozisyon açısından fikirler sunan Mustafa Koçyegit'e kıymetli katkıları nedeniyle teşekkür ederim.

Beni bugünlere getiren sevgili annem Lamiya İsmayıl ve babam Prof. Dr. Toğrul İsmayıl'a teşekkür ediyorum. Bu süreç içinde bana destek veren arkadaşlarım Mert Cem Koçak, Emre Yabanoğlu, Mehmet Öztürk, Hakan Berkant Acarlı ve yazım sürecinin metot kısmında katkı sağlayan Damla Eylem Öcel'e teşekkür ederim.

ÖZET

ISMAYIL, Gurshad. *Azerbaycan'ın Modernleşme Temelleri: Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Fikir Dünyası*, Yüksek Lisans, Ankara, 2024.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın soylu aydınlarının bir kısmı eğitim için İslam ülkelerine, bir kısmı da Rusya ve Avrupa'ya gitti. Okudukları ülkelerde dil ve bilimin yanı sıra o ülkelerin manevi ve kültürel değerlerini de edinmişler ve anavatanlarına döndüklerinde bu değerleri kendi milli değerleri ve manevi gelenekleriyle birleştirmişlerdir. Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov, bu düşünce sisteminin iki ana temeli olarak ortaya çıkmış iki figürdür. Bu çalışmada onların düşüncelerini ele alarak, ortaya koydukları fikirde temel kültürel etkileşim ve yapı değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler

Azerbaycan modernleşmesi, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirze Kazımbey, Çarlık Rusya, Şarkiyatçılık

ABSTRACT

ISMAYIL, Gurshad. *Foundations of Azerbaijan's Modernization: The World of Thought of Mirze Kazimbey and Abbaskulu Ağa Bakıhanov*, Master Thesis, Ankara, 2024.

In the 19th century, some of Azerbaijan's noble intellectuals went to Islamic countries for education, and some went to Russia and Europe. In addition to the language and science in the countries they studied, they also acquired the spiritual and cultural values of those countries, and when they returned to their homeland, they combined these values with their own national values and spiritual traditions. Mirze Kazimbey and Abbasgulu Ağa Bakıhanov are two figures that emerged as the two main foundations of this system of thought. In this study, we will discuss their thoughts and evaluate the basic cultural interaction and structure in their ideas.

Keywords

Azerbaijan modernization, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirze Kazimbey, Tsarist Russia, Orientalism

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ÇARLIK RUSYA, OSMANLI İMPARATORLUĞU VE SAFEVİLER MÜCADELESİ ÇERÇEVESİNDE KAFKAS BÖLGESİ'NİN DURUMU	10
1.1 NADİR ŞAH DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA MERKEZİ DEVLET ÇABASI VE AZERBAYCAN HANLIKLARININ ORTAYA ÇIKIŞI	10
1.2. ÇARLIK RUSYA'SININ GÜNEY KAFKAS POLİTİKASI: AZERBAYCAN HANLIKLARI İLE ÇARLIK RUSYA ARASINDA MÜCADELE SÜRECİ	15
1.3. ÇARLIK RUSYA'SININ GÜNEY KAFKAS'TA TAM HAKİMİYETİ: GÜLÜSTAN VE TÜRKMENÇAY ANTLAŞMASI.....	20
2. BÖLÜM: ÇARLIK RUSYA'SININ NÜFUZUNA KADAR KAFKAS BÖLGESİNDEKİ KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL DURUM.....	26
2.1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ'NİN KAFKAS BÖLGESİNDE KULLANIM ALANI.....	26
2.2. XIX. YÜZYILDA RUS DÜŞÜNCESİ VE RUS AYDINLARININ KAFKAS COĞRAFYASINDA İLK DENEYİMLERİ.....	28
3.BÖLÜM: BÜYÜK ÇAR'IN GÖLGESİNDE YAŞAMAK: RUSYA'DA ŞARKİYATÇILIK ALANININ ÖNCÜSÜ MİRZE KAZIMBEY	38
3.2. İMPARATORLUK GÖLGESİNDE MİRZE KAZIMBEY: RUSYA'NIN DOĞU LİTERATÜRÜNÜ İNŞASI.....	43
3.3. MİRZE KAZIMBEY'İN YOL AYRIMI: ŞEYH ŞAMİL BARBAR İSYANCI MI? ÖZGÜRLÜK SAVAŞÇISI MI?	64
3.4. MİRZE KAZIMBEY'İN İRAN'A YAKLAŞIMI: BABİLİK HAREKETİ'NİN YAPISI.....	68

4. BÖLÜM: AFOROZ EDİLMİŞ HANEDAN-RUSYA’NIN SADIK BÜROKRAT: ABBASGULU AĞA BAKIHANOV	76
4.1. ABBASGULU AĞA BAKIHANOV’UN HAYATI VE RUS BÜROKRASİSİNDEKİ KONUMU	76
4.2. DOĞU İLE BATI ARASINDA SIKIŞMIŞ AYDIN: ABBASGULU AĞA BAKIHANOV’UN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA MELEZ KÜLTÜR.....	84
4.3. ÇARLIK RUSYA’SININ ENTELEKTÜEL DÜNYASI ABBASGULU AĞA BAKIHANOV’U NASIL TANIYORDU?.....	96
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA	108
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	118
EK 2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	120

GİRİŞ

Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesine nüfuzunu anlamak için devlet yapısını ve bölgedeki faaliyetlerinin mahiyetini irdelemek gerekmektedir. Çarlık Rusya'sının postkolonyal açıdan incelenmesi, çalışmada önemli bir çerçeve sunacaktır. Çarlık Rusya ile Kafkas bölgesi arasındaki bu ilişki aynı zamanda ilk aktörün kendine münhasır nitelikleri bakımından da önem arz etmektedir. Öyle ki, Çarlık Rusya, küresel kapitalist sistem içinde hem sömürgeci hem de madun konumundadır. Hâliyle postkolonyal yaklaşımlar çerçevesindeki klasik bakış açısına zıt bir vakıanın varlığı ileri sürülebilir. Bu nedenle mezkûr durum önemli bir tartışma konusu arz etmektedir.

Rusya'nın madun bir imparatorluk olabilme ihtimali önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan Rusya, tarihsel olarak geniş topraklar ve çeşitli halklar üzerinde kontrol uygulamayı amaç edinen emperyal bir güç olarak hayatını sürdürürken öte yandan, Batılı güçler tarafından sıklıkla "öteki" olarak konumlandırılan, daha geniş Avrupa merkezli dünya düzeni içinde bir tür boyun eğdirilme deneyimi yaşayacaktır.¹ Çarlık Rusya'sının bir arada bulundurduğu bu ikili kimlik postkolonyal düşüncede kritik bir karmaşayı da beraberinde getiriyor. "Rusya'nın Postkolonyal Kimliği: Avrupa Merkezli Bir Dünyada Madun Bir İmparatorluk" kitabında Viatçeslav Morozov, Rusya'nın kimliğinin madunluk merceğinden anlaşılması gerektiğini savunuyor. Morozov, emperyal geçmişine rağmen Rusya'nın küresel kapitalist sisteme eşit olmayan şartlarda dahil olduğunu, genellikle Avrupa merkezli normları benimsediğini ancak aynı zamanda Batı hegemonyasına direndiğini öne sürmektedir. Morozov, Rusya'nın Batı'ya

---

¹ Çarlık Rusya'sının otokratik siyasi sistemi ve serflik durumu, liberal Avrupa'nın politik durumu ile zıtlık göstermektedir. Bu zıtlık Çarlık Rusya'sında kültürel ve politik bir yabancılaşma duygusu yaratmaktadır. Bu duruma örnek olarak Fransız aydınlanmacı filozof Denis Diderot ile Rus Çariçesi Büyük Katerina arasındaki ilişki, entelektüel alışverişle belirginleşmiş olup, Aydınlanma düşüncesi ile otokratik yönetim arasındaki çelişkili durumu en iyi tanımlayan durumdur. 1773 yılında Diderot, Katerina'nın daveti üzerine St. Petersburg'a gider. Diderot ve Katerina, 1774 yılına kadar yönetim şekliinden hukuki düzene ve eğitime kadar çeşitli konularda tartışma yürütür. Diderot'nun Katerina ile olan bu entelektüel etkileşiminde bir zıtlık oluşmuş, Diderot'nun aydınlanmacı idealleri ile Katerina'nın imparatorluk görüşü arasında büyük bir zıtlık oluşmuştur. Çarlık Rusya'sının yasama komisyonu Nakaz'ın yapısını tenkit eden Diderot ile Katerina arasında büyük bir çelişki ortaya çıkmıştır. Böylelikle Fransız aydınlanmacı Diderot, ideallerinin Rusya'da hayat bulamayacağını farkına varmıştır. Diderot ile Büyük Katerina arasındaki ilişki ve görüş ayrılıkları için bkz. Simon Dixon, "Reflections on Modern Russian Martyrdom." *Studies in Church History* 30 (1993), s. 389–415.

ekonomik ve normatif bağımlılığının olduğunun altını çizerken, bu bağımlılığın, Rusya'nın bağımsızlığını iddia etmeye çalışırken bile Batılı ekonomik modellere ve siyasi yapılara uyum sağlama çabalarında açıkça görüldüğünü öne sürer.² Çarlık Rusya, kendi iç çelişkileri ile var olan durumu daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Çeşitli halkları ve kültürleri kendi imparatorluk anlayışı çerçevesinde kendine bağımlı kılan Rusya, farklı siyasi araçları da bağımlı kılma siyasetinin enstrümanı haline getirecektir.³ Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesinde tatbik ettiği ilk siyaset, uygarlaştırma misyonu görüşüdür. Uygarlaştırma misyonu görüşü, Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesine doğru genişlemesini meşrulaştırma siyasetinin merkezinde bulunuyordu. Bu görüşün kökleri Avrupa'da kullanılan emperyal ideolojilere dayanırken, Çarlık Rusya'sının 'geri kalmış' halklarının uygarlaştırma ve modernleştirme görevini yürüttüğünü öne sürüyordu. 1801 tarihinde Gürcistan'ın Çarlık Rusya'ya bağlanması bu müdahalenin başlangıcının en başat örneğidir. Evvelinde Hristiyan Gürcüleri Müslüman düşmanlarından korumak için koruyucu bir önlem olarak nitelendirilen bu hamle, ilerleyen süreçte bütün Kafkas bölgesini ele geçirmek için tatbik edilen stratejiye dönüşecektir.⁴

Bu süreçte Rus yetkililer ve entelektüeller, Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesinde yürüttüğü stratejiyi meşrulaştırmak için uygarlaştırma misyonu retoriğini öne çıkardılar. Ruslar, bölgede ikamet eden 'barbar' halkın ilerlemesinin sadece Rusya'nın rehberliğinde gerçekleşebileceğini iddia ettiler. Bu retorik, Aleksandr Puşkin ve Mihail Lermontov gibi önemli yazarların eserlerinde geniş bağlamda tasvir edildi. Uygarlaştırma misyonu, bünyesinde yüce bir amaç taşıdığı fikrini öne sürse de Çarlık Rusya'sının genişleme politikası şiddet ve baskı araçları kullanımını çerçevesinde geliştirdi.⁵

² Vsevolod Samokhvalov, Review of Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World, *Ab Imperio* 1 (2016), s. 463-470.

³ Çarlık Rusya, topraklarını genişletmek için askeri müdahalelerin yanı sıra bölgesel diplomatik ittifaklar ve ekonomik yapılar kurarak stratejisini tasarlamıştır. Topraklarını genişletmeyi hedefleyen Çarlık Rusya, çoğu zaman halkların kültürlerini asimilasyona maruz bırakacaktır. Ancak Çarlık Rusya'sının içinde barındırdığı kültürel ve dini çeşitlilik, ulusal kimlik ve uyum meselesini daha da karmaşık hale getiriyordu. Çarlık Rusya'sının içindeki çeşitliliğin yarattığı sorunlar için bkz. Nicholas V. Riasanovsky, *Russian Identities: A Historical Survey* (New York: Oxford University Press: 2005).

⁴ Mikail Mamedov, "The Russian Empire's Changing Views of the Caucasus (1801–1864) [From Civilizing Mission to Defensive Frontier]", *Russian History* 41.2 (2014) s. 142-162.

⁵ Örneğin, Kafkas Başkumandanı Aleksey Yermolov gibi isimlerin önderlik ettiği askeri eylemler, cezai yaptırımlar, katliamlar ve yerel halkın topraklarından sürülmesi dahil olmak üzere pek çok insanlık dışı eylemlerin gerçekleştiğini söylemek gerek. Bu davranışlar, iddia edilen misyon ile çelişen emperyalist isteklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Rusya'nın Kafkas bölgesinde yürüttüğü emperyalist amacın

Çarlık Rusya, Kafkas bölgesinde idari yapılarını, eğitim kurumlarını inşa edip; ekonomik teşvikler sundukça bölgede yaşayan halkın kendisine entegre olacağı fikrini oluşturdu. Bölgenin kontrolü için kendine bağımlı aracı bir sınıf yaratarak, yerel elitleri Rus soylu sınıfına dahil etme hususunda çaba göstermiş; ancak bu çabası sık sık dirençle karşılaşmıştır.⁶ Çarlık Rusya, XIX. Yüzyılda Kafkas bölgesi için uygarlaştırma misyonu dışında yeni bir amaç daha geliştirdi. Bölge süreç içerisinde Rusya tarafından Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti'nden gelecek potansiyel tehditler karşısında, koruma kalkanı olarak ele alınmaktadır. Çarlık Rusya'sının bu görüş değişikliğinin en büyük nedeni, Kırım Savaşı'nda büyük bir yenilgi almasından kaynaklanmaktadır. Yenilgi alan Çarlık Rusya, güney sınırlarını güçlendirmeye ihtiyaç duymuştur.⁷ Bu bağlamda ele alındığında Kafkas bölgesine karşı ilgi de değişken ve aynı zamanda hassas bir stratejinin kurgulanmasını gerektirecektir.

Postkolonyalizm kavramı, sömürgecilik ve emperyalizmin kültürel, politik ve ekonomik miraslarını anlama ihtiyacından ortaya çıktı. Yeni ufuklar açan çalışması "Şarkiyatçılık" ile Batı'nın Doğu temsilcilerini yapı söküme uğratan Edward Said gibi akademisyenlerin öncülüğünü yaptığı postkolonyal teori, sömürge hiyerarşilerini sürdüren güç yapılarını ele alır ve değerlendirir. Teori kapsamında halkların kimlik arayışı ve direniş biçimleri ele alınırken, muhafaza ettikleri durum ele alınır.⁸

Bu çalışmanın temel argümantasyonu için önemli çerçeve sunan postkolonyal teorisyen Homi Bhabha, sömürge bağlamındaki kültürel alışverişleri ve gerilimleri tanımlamak için melezlik ve taklit kavramlarını ortaya koymaktadır. Bhabha'nın ortaya koyduğu

---

detayları için bkz. Vadim Mukhanov, "Pokrovsky's project on the Caucasus as a characteristic document of Russian military and political thought in the early 1830s" *Vostok. Afro-aziatskie obschestva: istoriia i sovremennost*, 4 (2022), s. 132-144.

⁶ Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesinde yerel elit sınıfa yönelik politikalar için bkz. Timothy Blauvelt, "Military-Civil Administration and Islam in the North Caucasus, 1858–83." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 11/2 (2010), s. 221-255.

⁷ Mamedov, "The Russian Empire's Changing Views of the Caucasus (1801–1864) [From Civilizing Mission to Defensive Frontier]", s. 142-162

⁸ Edward Said'in 1978'de yayınlanan ufuk açıcı çalışması "Oryantalizm", Batılı araştırmaların ve Doğu toplumlarının tasvirinin eleştirel bir analizidir. Said, "Şarkiyatçılık" eserinde Batı'nın Doğu'ya hâkim olma, yeniden yapılandırma ve otorite sahibi olma tarzı olarak tanımlıyor. Said'in çalışmasının detaylı araştırması için bkz. Irene A. Bierman, "Edward Said, Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978." *Middle East Studies Association Bulletin*, 13 (1979), s. 68.

melezlik kavramı, sömürgeciliğin yürütüldüğü coğrafyalarda ortaya çıkan sömüren ile sömürülen arasındaki sabit ikililiğe karşı ortaya çıkmış karma kimlikleri ifade etmektedir. Taklit kavramı ise sömürgeleştirilen bir halkın, sömürgecilere ait kültürel yapıyı benimsemesini ve aynı zamanda sömürgecinin otoritesini hem zayıflatıp hem de güçlendirmesini anlatır. Bhabha bu bağlamda sömürge ilişkilerindeki kararsızlık ve karmaşıklık durumunu vurgular. Bu durum sömürgeci yapının doğasında var olan çelişkileri de ortaya çıkarır. Bhabha, öne sürdüğü taklitçiliğin ikili doğasını ele alırken, tamamlanmamış ve sömürgeci için tehdit oluşturan özneler yarattığını “kısmi mevcudiyet” kavramı ile tanımlar.⁹ Bu kavram, sömürülen öznenin ortaya koyduğu taklitçiliğin, sistem içindeki tutarsızlığı ortaya çıkarırken hem benzerlik hem de tehdit oluşturduğunu açıklar. Taklitçilik durumunun kararsızlığı ise sömürgecinin sürekli kontrolünden kaynaklanmaktadır. Sömürgeci sömürülen grupları sürekli kontrol altında tutmayı amaçlarken, sömürülen de buna karşılık yeni kimlikler üretir. Böylelikle sömüren ve sömürülen arasındaki sabit ilişki, karmaşık ve dengesiz bir yapı oluşturur.

Bhabha, taklitçilik fikrinin kararsızlığına karşı “üçüncü alan” kavramsallaştırmasını üretir. Bhabha bu kavramda, sabit kültürel kimliklerin genel geçer bir durum olmadığını; melez kimliklerin ortaya çıktığı alanın bu kavramda hayat bulduğunu öne sürer. Ancak Bhabha'nın ortaya koyduğu bu taklitçilik anlayışının gerçekten bilinçli toplumsal bir protesto mu olduğu yoksa sömürgeci iktidara karşı hayatta kalma mücadelesi mi olduğu önemli bir soru işareti olarak karşımıza çıkar.¹⁰

Postkolonyal tezinin Rusya'ya tatbik edeceğimiz çalışmada Çarlık Rusya'sının hem bir imparatorluk hem de bir madun güç olarak ikili kimliğini göz önünde bulundurarak değerlendireceğiz. Çarlık Rusya'sının genişlemeci mantığı Batılı sömürgeci güçlerin denizaşırı koloniler kurma zihniyetinin aksine kara sınırlarının olduğu bölgelere yönelik gerçekleşmiştir. Bu durumda sömürgeci ile sömürgeleştirilenin yakın etkileşim içine girmesini ve kültürel kimliklerin birbirinden etkilendiği bir dinamik yaratmıştır. Kültürel çeşitlilik barındıran Kafkas bölgesi de bu etkileşim için önemli bir etkileşim örnek teşkil

⁹ Homi Bhabha, “Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse”, *Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis* 28 (1984), s. 125–33.

¹⁰ Jin Hee Han, Han, Jin Hee. “Homi K. Bhabha and the Mixed Blessing of Hybridity in Biblical Hermeneutics.” *The Bible and Critical Theory* 1 (2005), s. 37.1-37.12.

etmektedir. Bu bağlamda çalışmada hem Mirze Kazımbey hem de Abbasgulu Ağa Bakıhanov gibi hem Azerbaycan Türkleri hem de Çarlık Rusya açısından önem arz eden ve bürokrasinin bir parçası olan iki kişinin bu gerilimi nasıl yansıttığı ele alınacaktır.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde öne çıkan iki isim olan Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un entelektüel katkıları incelenmektedir. Çalışmanın odak noktası, iki düşünürün Rus idari sistemiyle bütünleşmesine rağmen kendi kültürel değerlerini nasıl korudukları ve geliştirdikleri; bu kapsamda modernleşen Azerbaycan'ın entelektüel kanonunu nasıl şekillendirdikleridir.

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı işgali, Azerbaycan'ın kaynaklarının sömürülmesine ve Rus idari ve kültürel sistemlerinin dayatılmasına yol açtı. Bu, Azerbaycan Türkü entelektüellerin modern fikirleri benimsemekle kültürel kimliklerini koruma arasında gidip gelmek zorunda kaldıkları karmaşık bir dinamik yarattı. İki düşünürün de fikirleri hem Rus sistemine entegre olmuş hem de Azerbaycan kültürünü beraberinde taşıyarak ikiliği görmemizi sağlayan önemli bir husustur. Bu çalışmada, iki düşünürün de Batı'dan Rusya'ya intikal eden fikirleri ele alırken Azerbaycan Türklerinin de kültürel kimliğinin ihtiyaçlarını hangi bağlamda ele aldıkları değerlendirilmektedir. Bu hususta iki düşünürün de kültürel sentezi oluşturmayı amaçladıkları ortaya çıkmaktadır.

İki düşünür de hem Azerbaycan hem de Rusya'da araştırmalara konu olmuştur. Mirze Kazımbey'in hayatını ilk kez tüm detaylarıyla inceleyen uzman, kendi öğrencisi ünlü Rus şarkiyatçı İvan Nikolay Berezin 1872'de kaleme alacaktır. Berezin kaleme almış olduğu bu eserde Mirze Kazımbey'in önemine dair, *“Mirze Kazımbey, özel ilgi ve gözlemi hak eden ender bir olguyu temsil ediyor: Asya eğitiminin özel koşulları ve ardından gelen Avrupa gelişimi sayesinde, engin Doğu bilgisini Avrupa bilimiyle birleştirdi...”*¹¹ ifadelerini kullanmıştır. Mirze Kazımbey'in hayatına dair bir diğer önemli çalışmayı kızı Olga Baratinskaya Kazımbey, Rus Arşivi dergisinde neşretmiştir. Vasili Vasileviç Grigoryev¹² ve Nikolay İvanoviç Veselovski¹³ eserlerinde kısa da olsa Mirze Kazımbey hakkında bilgiler vermiştir. Mirze Kazımbey'in eğitimci kimliğini ve yaklaşımlarına dair

¹¹ İlya Nikolayeviç Berezin, “Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek”, *Protokoly zasedaniy Peterburgskogo universiteta* 1/4 (1872), s.125

¹² Vasili Vasiliyeviç Grigoriyev, “Imperatorskiy” (İmparatorluk), *S.-Peterburgskiy universitet v techeniye pervykh pyatidesyati let yego sushchestvovaniya* (1870) s.57-65.

¹³ Nikolay İvanoviç Veselovski, *Svedeniya ob ofitsial'nom prepodavanii vostochnykh yazykov v Rossii* (St. Petersburg: Tipografiya br. Panteleyevykh, 1879)

en önemli kaynaklardan birisi “Şarkiyat Fakültesi Tarih Materyalleri” yayınıdır. Bu yayınlarda Mirze Kazımbey’in hayata geçirdiği projeler, çalışma programları, notlar ve tezler üzerine yaptığı incelemeler neşredilmiştir.

Mirze Kazımbey’in fikir dünyasına dair bir önemli birçok çalışma İgnatıy Yulianoviç Kraçkovski tarafından gerçekleştirilmiştir. Kraçkovski, Mirze Kazımbey’in dünyada Şarkiyatçılık çalışmalarında önemli bir yeri olmasına ve görüşlerine önem vermiştir. Kraçkovski eserde, bu süreçte Mirze Kazımbey’in yönetiminde çalışmaları yürüten Şarkiyat Fakültesi’nin yeni kurulmuş olmasına rağmen başardığı işlerin şaşkınlık uyandırdığını ifade eder.¹⁴ Vasili Vladimiroviç Bartold da Mirze Kazımbey’in çalışmalarını değerlendirmiştir. Bartold, bu yazılarda Mirze Kazımbey’in Şarkiyat çalışmalarına olan katkısını öne çıkarmış, hatta “*Avrupalı bilim adamlarının arasına katılan Asyalı otodidakt*”¹⁵ nitelendirmesini yapmıştır.

Azerbaycan Türkü araştırmacı Yagub Aliyev’in 1940 senesinde yayımladığı “Profesör A. M. Kazem-Bek” eseri, içerik bakımından kısa olmasına rağmen önemli bilgileri içerisinde barındırmaktadır. Eserde kısa bir biyografinin yanı sıra “Türk-Tatar Dilinin Grameri” ve Türkçe üzerine yaptığı çalışmalara odaklanmıştır. Aliyev, Mirze Kazımbey’in eserlerinin ilk defa neredeyse tam listesini verdi. Aliyev, Mirze Kazımbey araştırmalarında bir kırılma noktası yaratmış, süreç içinde çalışmaların derinlik kazanmasına vesile olmuştur.¹⁶

Bu bağlamda Sovyetler Birliği döneminde yapılan en önemli çalışmalar arasında Ağababa Rzayev, Vilayet Guliyev ve Magomed Abdullayev tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle Ağababa Rzayev tarafından gerçekleştirilen çalışmalar derinlik bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Rzayev, Mirze Kazımbey’in hayatını araştırırken, eserlerinin tam metnini de derlemiş ve Bakü’de yayınlamıştır. Bu çalışmada da Ağababa Rzayev tarafından derlenmiş “Seçilmiş Metinler” eserinden faydalandım.

¹⁴ İgnatıy Yulianoviç Kraçkovski, *Izbrannyye sochineniya (Seçme Metinler)* (Moskova: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1958), s.93

¹⁵ *Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov (Doğu Dilleri Fakültesi'nin tarihine ilişkin materyaller)* (St. Petersburg: tip. M.M. Stasyulevicha, 1906), 4/29.

¹⁶ Yagub Aliyev, *A. M. Kazem-Bek* (Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı: 1940).

Sovyetler Birliği döneminde Mirze Kazımbey'in hayatı ve görüşleri üzerine çalışmalar yapılmış ancak bu çalışmaların çoğu ideolojik zeminde tasarlanmıştır. Azerbaycan Türkü felsefe tarihçisi Heyder Hüseyinov'un 1940'lı yıllarda kaleme aldığı "XIX. Asır Azerbaycan Felsefi ve İctimai-Siyasi Fikrin Tarihi Hakkında"¹⁷ eseri hem Mirze Kazımbey hem de Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un hayatı hakkında detaylı bilgileri veren eserlerden biridir. Ancak Sovyetler Birliği'nin resmî ideolojisi bu eserde geöen bazı fikirleri cezasız bırakmamıştır. Heyder Hüseyinov kaleme aldığı bu başarılı öalışmayla önce Sovyet yetkililer tarafından ödüllendirilmiş, sonraki süreçte Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Mir Cefer Bağırov'un ödülü geri alması nedeniyle cezalandırılmıştır. Hüseyinov, Mirze Kazımbey'in şeyh şamil araştırmasını değerlendirdiğinde; şamil'i özgürlük savaşçısı olarak nitelendirmiş, dönemin yetkilileri bu tutum için, "*Hüseyinov'un şamil'i halkın seçtiği ilerici bir figür olarak değerlendirmesi anti-Marksist bir tutumdur.*"¹⁸ hükmünü vermiştir. Bu hükmün ardından çağdaşı olan araştırmacılar da Hüseyinov'un bu tavrını eleştirmiş ve netice olarak hem Bakıhanov'u hem de Mirze Kazımbey'i başarılı bir şekilde ele alan araştırmacı intihar ederek hayatına son vermiştir. Bu vakadan da anlaşılacağı üzere Sovyetler Birliği döneminde yapılan araştırmalar genel olarak hayatı ve kaleme aldığı eserlerin tanımından ibarettir. Bu dönemde Mirze Kazımbey'in görüşlerini aktarmaya öalışan bir diğer araştırmacı Ziyeddin Göyüřov¹⁹ olacaktır. Göyüşov tarafından kaleme alınan "Azerbaycan'da Etik Düşünce" eserinde kısa da olsa Mirze Kazımbey'e yer verilmiş, öalışmaları ele alınmıştır. Göyüşov bu araştırmada Mirze Kazımbey'in etik görüşlerinin anlamının öncelikle kötülüğu ortadan kaldırmak, insanların geröek mutluluğunu sağlamak ve insan faaliyetinin her alanında makul özgürlüğe ulaşmak için barışçıl, insani yollar ve araçlar aramasında gördüğünü tespit etmiştir. Özellikle Mirze Kazımbey'in hümanizm fikirleri, özellikle dine ve İşlam'a karşı tutumu üzerinde duruyor.

Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Azerbaycan tarihinin önemli simalarından biri olmasına rağmen hakkında yapılan öalışmaların çok olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Bu araştırmalar içinde kendi çağdaşlarından bilgi edinme şansımız mevcut. Bu

¹⁷ Heyder Hüseyinov, *XIX esr Azerbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, (Bakü: Zekiöğlu, 2006)

¹⁸ Vilayet Guliyev, "Alimin faciası: Akademik Heyder Hüseyinov", *525-ci Gazet* (28 Ağustos 2021), s.10-11

¹⁹ Ziyeddin Göyüşov, *Azerbaycan maarifçilerinin eserlerinde ehlag meseleleri* (Bakü: Azerneşr, 1964).

araştırmalardan ilki Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Firüdin Bey Köçerli'nin kaleme aldığı "Azerbaycan Edebiyyatı" eseri olacaktır.

Köçerli'nin kitabında yer alan "Abbasgulu Ağa Bakıhanov "Güdsi" Tehellüs" adlı makalesi, yazarın hayatını ve yaratıcılığını anlatan ilk bilimsel çalışmadır. Köçerli'nin bu ilk çalışması ilerleyen süreçte araştırmalara da yön verecektir. 1930'lu yıllarda genç edebiyat eleştirmeni Mikayil Rafili, Bakıhanov'un hayatını ve eserlerini inceledi. Rafili, bu dönemde hayatına dair birçok makale kaleme almıştır. Bu makalelerde daha çok Rus entelijansı ile kurmuş olduğu temaslar ele alınmıştır. Rafili makalelerinde düşünürün biyografisi, Batı kültürüyle ilişkisi, Varşova ziyareti ve Petersburg'daki Puşkin ailesinde kalmasıyla ilgili konuları ele almıştır.²⁰

Azerbaycan Türkü edebiyat eleştirmeni Elejder Seidzade, 1930'lu yılların sonunda Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un eserlerini değerlendirdiği makaleler neşreder. Bu makalelerde eserin neşredilme süreci ve tercüme süreci hakkında geniş bilgiler vermektedir.²¹ 1940'lı yılların başından itibaren Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un çalışmalarına bilimsel ilgi giderek arttı. Azerbaycan Türkü felsefeci Haydar Hüseyinov ve edebiyat tarihçisi Feyzulla Gasımszade önemli çalışmalara imza atarak Bakıhanov'un hayatı ve eserleri hakkındaki bilimsel düşünceyi zenginleştirdiler.

Bu araştırmacılar arasında Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un sanatsal mirasının incelenmesine, şiir ve düzyazılarının analizine önem veren Feyzulla Gasımszade de vardı. Gasımszade, 1944 yılında "Abbasgulu Ağa Bakıhanov Kuds'in Şiirleri", "Olağanüstü Bir Şair", 1947 yılında "Abbasgulu Ağa Bakıhanov Kuds'i'nin Sanatsal Yaratıcılığı", 1952 yılında "Şair Olarak Abbasgulu Ağa Bakıhanov" başlıklı makalelerinde edebiyat tarihleri, ders kitapları için yazdığı denemelerde Bakıhanov'un şiir ve mensur eserlerini ele almış ve bu eserlerin sanatsal niteliklerini ortaya koymuştur.

²⁰ Bakıhanov'un Puşkin ile ilişkisi için bkz. Mikayil Rafili, "Azerbaydzhanskiy drug A.S.Pushkina" (Puşkin'in Azerbaycanlı Dostları), *Bakinskiy Raboçiy* (9 Ocak 1937), Puşkin'in çağdaşlarıyla olan ilişkisinde Bakıhanov'un yerine dair bkz. Mikayil Rafili, "Puşkin ve Onun Azerbaycan müasirleri", *Kommunist Gezeti* (10 Şubat 1937)

²¹ Elejder Seidzade, "Abbasgulu Ağa Bakıhanovun Gülüstani-İrem'inin tarihine dair", *Edebiyyat Gazeti* (16 Ağustos 1940)

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yayımlanmış iki ciltten ibaret “Muhtasar Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” eserinin ikinci cildinde “XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı” başlıklı bölümün açılışında Abbasgulu Ağa Bakıhanov’un hayatı ele alınmıştır. Feyzulla Gasımsade tarafından kaleme alınan bu bölümde yazarın kısa biyografisi ve mevcut eserleri hakkında bilgiler yer almaktadır.²²

Edebiyat tarihçisi Ziyeddin Göyüşov da Abbasgulu Ağa Bakıhanov’un görüşlerini araştırmış bir diğer uzmandır. Göyüşov’un bu araştırmalardaki en büyük sorunu, Bakıhanov’un ahlaki görüşlerini Marksist metodoloji bağlamında açıklamak istediği için bazen Bakıhanov’un materyalist bir düşünür olarak sunar. Göyüşov Bakıhanov için, “...ahlaki konularda Tanrı'nın rolünü aşırı derecede azalttı ve bunu yalnızca "ilk yaratılış eylemi" ile sınırladı.”²³ iddiasını öne sürmüştür. Bir diğer açıdan ise Göyüşov, Bakıhanov’un etik değerlerini ve görüşlerini doğru değerlendirmiştir.

---

²² Heyder Hüseyinov vd. (ed.), *Muhtasar Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* (Bakü: EAAaF Neşriyyatı, 1943), 2/20-36

²³ Göyüşov, *Azerbaycan maarifçilerinin eserlerinde ehlag meseleleri*, s.41.

1. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA, OSMANLI İMPARATORLUĞU VE SAFEVİLER MÜCADELESİ ÇERÇEVESİNDE KAFKAS BÖLGESİ'NİN DURUMU

1.1 NADİR ŞAH DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA MERKEZİ DEVLET ÇABASI VE AZERBAYCAN HANLIKLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

XVIII. Yüzyıl, Azerbaycan tarihi açısından kritik bir dönem olma hasebiyle önem arz etmektedir. XVIII. Yüzyıl'a kadar bölgede bulunan hiçbir hanlık, merkezi bir devlet haline gelememiş ve doğal olarak dağınık bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Kafkas bölgesi, komşu konumda bulunan büyük devletlerin stratejik hedefi haline gelmiştir.

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan coğrafyasına yönelik gerçekleştirdiği ilk askeri hamle reformcu kimliğiyle öne çıkan Büyük Petro (d. 1672 – ö. 1725) döneminde yaşanmıştır. Büyük Petro döneminde özellikle 1722 ile 1723 yılları arasında Rusya, Azerbaycan topraklarında yer alan birçok bölgeyi ele geçirmiş, Safevi Devleti ile 1723 yılında Petersburg Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma maddeleri bakımından hileli bir anlaşma olarak nitelendirilirken²⁴, nitelik bakımından Çarlık Rusya'sını Safevi Devleti'nin yeni himayedarı olarak betimlemiştir. Bu antlaşma neticesinde Safevi Devleti, Azerbaycan topraklarında bulunan Derbent, Bakü, Gilan, Mazdaran ve Astrabad gibi bölgeleri Çarlık Rusya'sına teslim ederken, karşılığında askeri savunma güvencesi almıştır.

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'a yönelik askeri eylemi Safevi Devleti'ne karşı alınan bir önlem olmasının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun da bölgedeki nüfuzunu kırmayı amaçlamaktadır.²⁵ Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sının bu hamlesine karşı

²⁴ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi- Uzak Geçmişten 1870-ci İllere Geder* (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1996), s.481.

²⁵ Gyuntekin Nadzhafli, *Azerbaydzhan v XVIII-XIX vekakh (XVIII-XIX. yüzyıllarda Azerbaycan)*, (Bişkek: Biyiktik, 2010), s.92

bölgedeki müttefik hanlıklarla iletişime geçmiş, Şirvan Hanlığının yöneticisi olan Davud Han'ı (d. 1680- ö. 1735) bölgedeki gücü olarak kullanmıştır. Bu hamlenin ardından Çarlık Rusya'sının Azerbaycan içlerine yönelik taarruzunda azalma yaşanmıştır.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasında yaşanan mücadele sırasında 1724 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması önem arz etmektedir. Toprakların taksim edildiği antlaşma kapsamında Hazar Denizi'ne kıyısı olmayan topraklar, Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede mücadele yürüttüğü bir diğer büyük güç Kaçar Devleti olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1724 yılında Hoy, Nahçıvan ve Ordubad'ı ele geçirmesinin ardından 1725 yılında Tebriz şehrini de topraklarına katmıştır. Tebriz şehrinin de düşmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu, Erdebil ve Gence gibi büyük şehirlerin de yeni sahibi olmuştur. XVIII. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde Azerbaycan, Çarlık Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında taksim edilmiş bir bölgeye dönüşmüştür. Safevi Devleti, Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilen topraklarını ancak 1730'da çıkan Patrona Halil İsyanı neticesinde Muhafız Kuvvetleri Komutanı Nadir Şah (d. 1688 – ö. 1747) önderliğinde geri alabilmiştir.²⁷ Osmanlı İmparatorluğu, bölgedeki gücü olan Surhay Han'ı (d. 1680 – ö. 1748) kullanarak Safevi Devleti'ne tekrar saldırmış; bundan çekinen II. Tahmasb (d. 1704 – ö. 1740) barış antlaşması yapılması için teklifte bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti arasında 1732 yılında Ahmed Paşa Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın maddeleri kapsamında güney sınırları değişmezken, Aras Nehri kuzeyde Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti arasında sınır olarak kabul edilmiştir.

Nadir Şah, 1732 yılında Safevi Devleti'nin hükümdarı II. Tahmasb'ı devirmiş ve yerine bir yaşını bile tamamlamamış oğlu Abbas Mirze'yı (d. 1732 – ö. 1740) getirmiştir. II. Tahmasb'ı hapsedtiren Nadir Şah, devlet yönetimini tamamen ele geçirmiştir.²⁸ Nadir Şah, darbenin ardından Ahmed Paşa Antlaşması'nı tek taraflı olarak feshetmiştir. Darbe

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011) s.187. (Cilt V)

²⁷ Azmi Özcan. "Nâdir Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991) 32/276-277.

²⁸ Michael Axworthy, *Sword of Persia: Nader Shah: From Tribal Warlord to Conquering Tyrant*, (Londra: IB Tauris, 2006), s.123.

sonucunda iktidarı ele geçiren Nadir Şah, Osmanlı İmparatorluğu ile mücadeleyi sürdürme stratejisini devam ettirmiştir. İlk olarak Nadir Şah, 1733 yılında Bağdat'a saldırmış ancak başarılı olamamıştır. Azerbaycan topraklarını tekrar kazanmak için harekete geçen Nadir Şah, 1734 yılında Şamahı bölgesine saldırmış; şehri daha güvenli bir konum olan Ağsu bölgesine taşımıştır.²⁹ Nadir Şah'ın bir sonraki hamlesi bölgenin stratejik açıdan önem arz eden şehri Gence olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan'daki üssü olan Gence şehrini muhasara altına alan Nadir Şah, bölgedeki bir diğer önemli rakip olan Çarlık Rusya'sının desteğini almıştır. Nadir Şah ile Çarlık Rusya, 1735 yılında Gence Antlaşması'nı imzalamıştır. Antlaşma neticesinde Çarlık Rusya, Terek Nehri'nin güneyinde kalan toprakların tamamını Nadir Şah'a bırakmıştır.³⁰ Nadir Şah 1735 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan'daki nüfuzunu kırmış, bölgedeki gücünü tekrar inşa etmiştir.

Nadir Şah'ın iktidarı ele geçirmesinin ardından Azerbaycan'da merkezi bir devletin oluşum sürecinden bahsetmek mümkündür. Bu dönemde Nadir Şah özellikle ekonomik alanda bazı reformlar tatbik etmiştir. Azerbaycan coğrafyasındaki vergilendirme sistemine düzenleme getiren Nadir Şah, getirdiği yeni düzenleme sonucunda vergi muafiyeti düzenlemesini yürürlükten kaldırmıştır. Nadir Şah'ın getirdiği bu yeni düzenleme neticesinde imtiyazlı sayılan kişiler dahi vergi kaçırma durumunda sert bir şekilde cezalandırılmıştır.³¹

Nadir Şah döneminde bir diğer önemli düzenleme ise idari yapıda uygulanan değişikliktir. Bu dönemde topraklar dört ana bölgeye bölünmüştür. Bu bölünmede Azerbaycan bölgesine bugünkü Ermenistan ve Gürcistan toprakları da eklenmiştir. Bu birleştirme bölgede bulunan dört beylerbeyliğinin lağvedilmesi ve birleştirilmesi neticesinde oluşturulmuştur.³² Nadir Şah'ın bu keskin değişiklikleri, bölgede ikamet eden feodal yöneticiler tarafından tepki görmüştür. Bu nedenle Nadir Şah'ın gücünü

²⁹ Settar Allahverdiyev, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: Müellim Neşriyyatı, 2005), s.135.

³⁰ Yagub Mahmudov, *Azerbaycan Beynelhalg Münasibetler ve Diplomatiya Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, 2009) s.133-137, Uluslaşma sürecindeki yeri için bkz. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988), s.22

³¹ Axworthy, *Sword of Persia*, s.37.

³² Vagif Piriye, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası*, (Bakü: Müellim Neşriyyat, 2006), s.89

pekiştirdiği Muğan Kurultayı'nda kendisine karşı çıkan Gence hanları güçlerinden azat edilmiş, Borçalı ve Gazah gibi stratejik bölgeler ellerinden alınıp Gürcülere teslim edilmiştir. Bölgedeki güç merkezlerini kırma stratejisini benimseyen Nadir Şah, Karabağ'da ikamet eden Cavanşir, Otuziki ve Kebirli gibi Türk boylarını Horasan'a göç ettirmiş ve yerlerine Ermeni melikleri tayin etmiştir.³³ Bu tarihten itibaren Nadir Şah, Safevi Devleti'nin gücünü kırmış ve yerine kendi iktidarı olan Afşar İmparatorluğu'nu kurmuştur.

Nadir Şah'ın bu dönemde merkezileşme politikası hususunda aldığı bir diğer önemli karar ise dini alandadır. Dini alanda tatbik edilmek istenen kritik kararlar Muğan Kurultayı³⁴ ve Necef Komisyonu'nda tartışılmıştır.

Nadir Şah, 1736 yılında iktidarını tesis ettiği Muğan Kurultayı'nın ardından din adamlarına yolladığı fermanla, Şia mezhebi mensubu alimlere Hz. Muhammed'in ardından halifelik görevini yürütmüş Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a hakaret edilmemesi hususunda emir vermiştir.³⁵ Dağınık güç merkezlerini kırma stratejisini hedefleyen Nadir Şah, Şii ulemanın elinde bulunan vakıf topraklarını bu süreçte müsadere etmiş ve hazineye aktarmıştır.³⁶ Nadir Şah, I. Mahmud döneminde İstanbul'a Caferilik³⁷ mezhebinin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi için üç kez elçi göndermiştir.³⁸ Nadir

³³ Akif Ferzeliyev (ed.), *Karabağnameler*, (Bakü: Şerg-Gerb Neşriyyat, 2006) 1/15.

³⁴ Nadir Şah Safeviler için tehlike arz eden Afganları etkisiz hale getirmiş, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sından toprakları geri almış ve Safevi Devleti'nin topraklarında tekrar kontrolü sağlamıştır. Bu dönemde Naib-i Saltanat unvanı ile hareket eden Nadir Şah, iktidarın gücünü elinde tutan isim olmuştur. Nadir Şah, iktidarı resmen ele geçirmek ve kendini şah ilan etmek için 1736 yılında Kura ve Aras nehrinin birleştiği Muğan ovasında büyük bir kurultay toplamış ve tahtın sahibinin kim olacağını tartışmaya açmıştır. Muğan Kurultayı'nda elde edilen sonuç neticesinde Nadir tahtın sahibi olma hakkına kavuşmuştur. Detaylı araştırma için bkz. Ernest Tucker, "1739: History, self, and other in Afsharid Iran and Mughal India." *Iranian Studies*, 31 (1998) s. 207-217

³⁵ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslâm Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", *Asia Minor Studies*, 4/8, (Temmuz 2016), 65-78.

³⁶ Marianna Rubenova- Klara Zarmayrovna, *Gosudarstvo Nadir-shakha Afshara (Nadir Şah Afşar Devleti)*, Moskova: Izd-vo vostochnoi lit-ry, 1958, s.103

³⁷ Caferi fikhî olarak da bilinen Ca'feriyye, Hz. Ali'nin torunu İmam Cafer el-Sadık'ın öğretilerini takip eden bir mezheptir. İslam hukukunun bu dalı On iki İmamcı Şii Müslümanlar arasında öne çıkmaktadır. Nadir Şah'ın 1743'teki Necef Komisyonu sırasında Şiiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesini önererek Sünniler ve Şiiler arasındaki mezhep ayrılığını ortadan kaldırma girişiminin tartışması için bkz. Ernest Tucker, "Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran." *Middle East Journal*, 61(2) (2006), s. 178-179

³⁸ Bu görüşmelerde bulunan Koca Râgıb Paşa I. Mahmud'un emriyle kaleme aldığı, Nadir Şah iktidarı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk elçi temasını detaylı bir şekilde aktarılan eser için bkz. Ahmet Zeki

Şah, bu görüşmelerde beş maddelik bir antlaşma sunmuştur. Bu maddeler arasında en önemlisi Caferilik mezhebinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından beşinci mezhep olarak kabul edilmesi teklifidir. Nadir Şah tarafından sunulan bu teklife Osmanlı uleması karşı çıkmıştır.³⁹

Nadir Şah'ın yaratmış olduğu yeni düzen, devlet mefhumu açısından merkezileşme çabası barındırsa da halk tarafından müsbet karşılanmamıştır. Halk tarafından müsbet karşılanmayan kararlar sonucunda 1747 yılında bir dizi ayaklanmanın ardından Nadir Şah bir suikast sonucunda öldürülmüştür.

Nadir Şah'a yönelik suikastın ardından Azerbaycan'daki siyasi düzende yeni bir kriz ortaya çıkmıştır. Azerbaycan coğrafyası yeniden merkezlessiz devlet krizi yaşamış, bölgede birçok hanlık ortaya çıkmıştır. Azerbaycan coğrafyasının en önemli krizlerinden biri vuku bulan isyanlardır. Ortaya çıkan isyanlar içinde dağınmış güç merkezlerinin tahakküm altına alınamaması sorunu yatmaktadır.⁴⁰ Azerbaycan'ın tek parça halinde kalmamasının en önemli nedenlerinden biri Safevi Devleti döneminden kalan idari yapının hantallığı mühim bir etkidir. Çünkü Safevi Devleti döneminde bölgelerin üst yöneticileri vardır. İkinci bir neden ise ekonomik gerilemenin coğrafi etkileşimi azaltması neden olarak gösterilebilir. Üçüncü ve son sebep olarak ise coğrafyada oluşacak yeni merkezi devletin Rusya ve İran'ın çıkarına uymaması önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır.⁴¹

İzgöer, *Koca Râgıb Mehmed Paşa, Tahkik ve Teyfik, Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetlerinde Mezhep Tartışmaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

³⁹ Osman Kimya, "Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri ile İlgili Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 5/14, (Haziran 2018), 47-68.

⁴⁰ Bunlardan ilki 1721 yılında Çarlık Rusya'sının Azerbaycan coğrafyasını ele geçirme sürecinde yaşanan Şirvan İsyanı'dır. İsyanın başında basit bir köylü olan Hacı Davud vardı. Hacı Davud kendisinin Şiiilerin yani Safevilerin zulmünden kurtarmak için Allah tarafından gönderildiği söylentisini yaymıştı. O sırada Dağıstan'da Safevi egemenliğine karşı isyan çıktığını duyan Hacı Davud, hızla Dağıstan'a doğru yola çıktı. Burada Gaytaglı Ahmed Han ile ittifaka girdi ve onunla ortak düşmana karşı önlemler hazırladı. Dağıstan'dayken buranın en nüfuzlu kişilerinden biri olan Surhay Han ile de temas kurdu. Müttefikler, Şah Hüseyin'in Şeki, Şirvan ve Guba kazalarına atadığı hanları ve onların görevlilerini öldürmeye karar verdiler. 1719 yılı sonunda Şirvan'daki ayaklanmalar bastırıldı. Hacı Davud tutuklanarak Derbend hapisanesine konuldu. Hacı Davud'un en yakın müttefiki Surhay Han Dağıstan'a kaçarak hayatını kurtardı. Şirvan İsyanı'nda yaşananlar için bkz. Asif İmanlı, "Şirvan Hanlığı ve Azerbaycanın Diğer Bölgeleri 1721-1728-ci İllerde", *Sumgayıt Dövlət Universiteti Elmi Heberler* 15(4) (2019), s.46-5

⁴¹ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s.508.

Nadir Şah'ın ölümünün ardından ölümünün ardından ortaya çıkan devletçik olarak nitelendirilebilecek yapılar, yarı bağımsız feodal hanlıklardır.⁴² Kurulan bu devletçikler temelde yirmi hanlık, beş meliklik ve beş sultanlık olarak yapılanmıştır. Bazı hanlıkların oluşum süreci Nadir Şah'ın iktidarı döneminde, bazılarının ise daha öncesinde gerçekleşmiştir.⁴³ Ancak Azerbaycan coğrafyasında yaşanan kriz temelde güç olma mücadelesiyle ilgilidir. Nadir Şah'ın ölümünün ardından boşalan iktidar koltuğunu kimin ele geçireceği önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu sorun Çarlık Rusya'sının Azerbaycan coğrafyasını işgaline kadar sürekliliğini korumaya devam edecektir.⁴⁴

1.2. ÇARLIK RUSYA'SININ GÜNEY KAFKAS POLİTİKASI: AZERBAJCAN HANLIKLARI İLE ÇARLIK RUSYA ARASINDA MÜCADELE SÜRECİ

XVIII. yüzyıl boyunca Azerbaycan coğrafyasının siyasi kaderini Karabağ, Şeki ve Kuba hanlıkları belirlemiştir. Bu dönemde hanlıkların kendi siyasi çıkarlarını öne çıkarması, rekabet durumunun uzun bir süre devam etmesi ve bunun neticesinde iktisadi krizin derinleşmesi bölgenin merkezîyetçi devletler tarafından işgal edilmesini kolaylaştırmıştır. Çarlık Rusya'sının Güney Kafkas'da yürüttüğü strateji, XVIII. yüzyıl boyunca süregelen değişimlerle oluşturulmuştur. Bu bağlamda bütün bir yüzyıl boyunca Çarlık Rusya'sının Kuzey Kafkas'daki göç politikaları, bölgenin yerel halklarının da kaderini belirlemekte idi. Nitekim 1768-1774 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus savaşı sırasında, II. Katerina bağımsız bir Nogay bölgesi sözü vererek, bölgede yaşayan 80 bin Nogay'ı Kuban coğrafyasının Don bölgesinde bulunan bozkırlara göç ettirdi.⁴⁵ Bu dönemde yaşanan göç stratejisi, savaşın da kaderini belirlemiştir. Nogay süvarilerinden mahrum kalan Kırım Hanlığı, II. Katerina'nın şartlarını mecburen kabul etmek zorunda kaldı. Ardından 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı bağımsız oldu. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Çarlık Rusya, çoğu durumda savaşın kaderini

⁴² Ziya Musa Bünyatov, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/322-324.

⁴³ Oktay Efendiyev (ed.), *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: ELM Neşriyyatı, 2007), 3/370.

⁴⁴ Ehmedbey Cavanşir, *Garabağ Hanlığının Siyasi Veziyyetine Dair*, (Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1961), s.17

⁴⁵ Zarema Borisovna Kipkeeva, *Severnny Kavkaz v Rossiyskoy İmperii: Narody, Migratsii, Territorii (Kuzey Kafkas- Rusya İmparatorluğu: Halklar, Göçler, Bölgeler)* (Stavropol: Izdatel'stvo Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2008), s.55.

demografik değişimlere bağlamakta idi. Bu açıdan demografik değişimin bir silah olarak kullanılması, uzun bir süre arlık Rusya'sının hukmetmek istediği coğrafyalarda gudeceği politika olacaktır.

Çarlık Rusya'sının Guney Kafkas için izleyeceği stratejinin ilk aşaması Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki mücadele neticesinde şekillenmiştir. 1787-1792 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele eden arlık Rusya bu mücadelenin neticesinde Yaş Antlaşması'nı imzalamış, Kırım'ın arlık Rusya tarafından ilhakı resmileşmiştir. Bir diğer yandan Ahmed Cevdet Paşa'ya gore 1786-1787 yıllarında Osmanlı-Rus mücadelesinin esas sebebi Gurcistan meselesidir.⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu ile arlık Rusya arasındaki mücadele, bölgede bulunan kendilerine bağlı küçük devletçikler arasındaki mücadelede karşılık bulmuştur.

1784 yılında ıldır Valisi Suleyman Paşa, arlık Rusya'sının Gurcistan zerindeki etkisini tespit ederken; Rusların aynı zamanda Azerbaycan hanlıkları üzerinde de bit nüfuz kurmaya çalıştığını anlamıştır. Çarlık Rusya'sının bu hamlesine karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından bölgede yeni bir g odağı aranmaya başlanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu tarafından mtfevik olarak belirlenmiş Kafkas topluluğu Lezgiler olmuştur. Çarlık Rusya'sına karşı Lezgiler'in kullanılması ve bunun yanı sıra Azerbaycan hanlıklarının da Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alması; yeni bir çözüm stratejisi olarak belirlenmiştir.

1787'de II.İrakli (d. 1720 – . 1798) Gurc ve Ruslardan ibaret ordusu ile Revan bölgesine ve ardından da Nahçıvan'a saldırmıştır. Netice olarak bu dönemde Dağıstanlılar ve Azerbaycan hanlıkları birleşmiş, Avar hkimi Gurcistan'a saldırmış; şemseddil Sultanlığı ve Kazak Müslümanlarının coğrafyadan çıkarılmıştır.

1791 Yaş Antlaşması, siyasi karmaşanın varlığını sürdürdüğü Kafkas coğrafyasında arlık Rusya'sının lehine bir durum yaratmıştır. Nitekim bu dönemde Kacar devletinde

---

⁴⁶ Tofig Mustafazade, *XVIII Yzillik- XIX Yzilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri* (Bakü: ELM Neşriyyatı, 2002), s.89.

iktidar bakımından dengesizlik mevcutken, Azerbaycan hanlıkları arasında da iç çekişme yüzünden zayıflama söz konusudur.

Kartli-Kaheti Krallığı⁴⁷, 1762 yılı itibariyle merkezileşme durumunu tamamlamıştı.⁴⁸ Bu sebeple Kartli-Kaheti Krallığı, Kafkas coğrafyasında Nadir Şah'tan sonra merkezileşmiş tek devlet olma özelliğini taşımaktadır. Çarlık Rusya'sının bölgede Kartli-Kaheti Krallığı'nı uydu devleti haline getirmiş olmasının da esas sebebi tam olarak budur. Nitekim XVIII. yüzyılın son yıllarında Kartli-Kaheti Krallığı yönetiminin Azerbaycan hanlarının yanı sıra Kaçarlar ile temasa geçmiş olması, Çarlık Rusya nezdinde bir rahatsızlık yaratmaktaydı. Bu yüzden 1801'de tahta çıkan I. Aleksander Kartli-Kaheti Krallığı'nı lağvetti.⁴⁹ Kartli-Kaheti Krallığı'nın lağvedilmesi sınırlarına dahil olan Borçalı, Kazah ve Şemşeddil Sultanlığı'nın da Çarlık Rusya topraklarına dahil olmasını sağladı. Bölgede önemli güç olarak görülen Gence ve Revan hanlıkları ise bu durumu tepkiyle karşılayacaktır.⁵⁰

Çarlık Rusya, bu tarihten itibaren Kafkas'ta Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçarlar karşısında daha dengeli bir politika izlemeye çalıştı. Çarlık Rusya bu dönemde Azerbaycan hanlıkları ile ilişkilerinde yakınlaşmanın gerekliliğini fark etti. 1802'de yapılan Georgiyevsk Antlaşması da bunu amaçlamaktadır. Nitekim antlaşmanın tarafları olarak, Çarlık Rusya'yı temsilen General Karl Fyodoroviç Knorring, Kuba ve Talış hanlıkları, Tarku şamhallığı⁵¹, Kaytag umsilliyi, Tabasaran idaresi ve diğer Dağıstanlı devlet idarecileri bulunmaktadır. Antlaşma kapsamında Çarlık Rusya'sının Kaçar Devleti'ne karşı izleyeceği strateji de belirlenmiş oldu. Antlaşmaya göre taraflar, Kaçar Devleti tarafından saldırıya uğradığı takdirde Çarlık Rusya ile iş birliği yapmayı, bölgede

⁴⁷ 1762 – 1801 yılları arasında Kartli ve Kaheti krallıklarının 1762'de birleşmesiyle kurulmuş feodal devlettir. Krallık bugünkü Gürcistan'ın büyük bölümünü Türkiye'nin az bölümünü, Ermenistan'ın Kuzeyini ve Azerbaycan'ın Kuzeybatı topraklarını kapsıyordu.

⁴⁸ Hasanbala Sadıgov, *Azerbaycan Avrupa Devletlerinin Diplomatiyasında (1747-1829)* (Bakü: Tefekkür Neşriyyat, 2004), s.43

⁴⁹ Mustafazade, *Karabağ Hanlığı*, s.183.

⁵⁰ Yagub Mahmudov (ed.), *İrevan Hanlığı* (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2010), s.288.

⁵¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu bölge, "Kumuğistan" ve "Dağıstân-ı Kumuk" olarak tasvir edilmiştir. Bkz. Rıza Kurtuluş. "Kumuklar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/372-373.

ticareti güçlendirmeyi, aralarında savaşmaktan kaçınmayı, dostluk içinde olmayı taahhüt edeceklerdi.⁵²

Çarlık Rusya, ilk olarak bölgedeki ticaret hacmi yüksek ve stratejik konumlardan biri olan Car-Balaken bölgesine saldırdı. Çarlık Rusya'sının zaferinin ardından 12 Nisan 1803'te Car-Balaken'i temsil eden 9 kişilik temsilci heyeti, Tiflis'te General Pavel Sisianov⁵³ (d. 1754 – ö. 1806) ile görüştü. Görüşme neticesinde “Andlı Öhdelik” antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Car-Balaken iç meselelerinde özgürken, Rusya'ya haraç ödemek zorunda kaldı. Ayrıca bölgede Rus ordusunun bulunması da kararlaştırılmıştır.⁵⁴

Çarlık Rusya, süreç içinde bölgede söz sahibi olmak adına Gence Hanlığı'nı hedef olarak belirleyecektir. Gence Hanlığı'nın bölgede önemli güç odaklarından biri olması, Rusya'nın doğal hedefi haline gelmesine neden olmuştu.⁵⁵ Gence Hanlığı'nın jeopolitik konumu da Rusya'nın ilgisini uyandırmaktaydı. Özellikle Gence Hanlığı'nın surları ve kalesi Azerbaycan coğrafyasının en güçlü kalesi hesap edilmekteydi.⁵⁶

Çarlık Rusya'sının jeopolitik hedefi olan Gence Hanlığı'nın yenilmesi, bölgedeki dengeleri bozacak ve düzenin tekrar sağlanabilmesi için yeni ihtiyaçlar doğuracaktır. General Pavel Sisianov, bölgede oluşacak infialin farkında olduğundan Gence Hanlığı'nı hedef olarak belirleyecektir.⁵⁷

Sisianov, Gence Hanlığı'nın yöneticisi Cavad Han'a (d. 1748 – ö. 1804) teslim olması ve Çarlık Rusya'sının boyunduruğu altına girmesi için bir mektup kaleme almıştır.⁵⁸ Rusların yeni hedefinin Gence Hanlığı olduğunu anlayan Cavad Han ise bu talebi geri

⁵² “Georkiyevsk traktatı (1802)”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, ed. Çingiz Guliyev (Bakü: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1982), 6/70.

⁵³ Kafkas'daki Rus birliklerinin başkomutanı, Gürcü asıllı Rus general. 1806 yılında Bakü yakınlarında Bakü Hanlığı'nın yöneticisi Hüseyingulu Han'ın kuzeni tarafından öldürüldü.

⁵⁴ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, s.182.

⁵⁵ Allahverdiyev, *Azerbaycan Tarihi*, s.159.

⁵⁶ Nikolay Dubrovin, *Zakavkaz'ye ot 1803-1806 goda (1803 ile 1806 yılları arasında TransKafkas)* (St. Petersburg: Tip. Departamenta udelov, 1866), s.234.

⁵⁷ Vladikin Mihail Nikolayeviç, *Putevoditel' i sobesednik v puteshestvii po Kavkazu (Kafkas Gezisinde Rehber ve Refakatçi)* (Moskova: Tip. I. Rodzevicha i V. Islen'yeva, 1874), s.261.

⁵⁸ Mahmudov, *Azerbaycan Beynelhalg Münasibetler*, s.225.

çevirmiştir. Gence Hanlığı'nın ele geçirilmesi için özel birlik hazırlayan Çarlık Rusya, Kartli Kaheti Krallığı'nı da destekçisi olarak yanına çekmiştir.⁵⁹ Gence Hanlığı'nı işgale hazırlanan General Pavel Sisianov, Cavad Han'a bir mektup daha yazmıştır. Bu mektupta, Gence'nin esasında Gürcü sonrasında Rus toprağı olduğu iddiası bulunmaktadır.⁶⁰ Cavad Han, Sisianov'un bu mektubuna tepkili yaklaşmış, iddialarının asılsız olduğunu söylemiştir. Sisianov'un Cavad Han'a yazdığı bir diğer mektupta, şehri teslim ederse merhamet göreceğini, teslim etmezse Oçak, Varşova ve birçok şehrin yaşadığı talihsizliğin aynısını yaşayacağını yazıyordu.⁶¹

Çarlık Rusya 1803 yılında Gence Hanlığı'nı muhasara altına aldı. Şehir bir ay gibi bir süre boyunca direnirken, çevresindeki hanlıklardan ve Feteli Şah'dan yardım istemiş; ancak yardım talebi karşılıksız kalmıştır. Yardım çağrısı karşılık bulmayan Gence Hanlığı, kendi başına Çarlık Rusya'sının ordularına direnmiş ancak 1804 yılında Cavad Han ve oğlu Hüseyinkulu Han muharebe sırasında öldürülmüş, yöneticilerini kaybeden Gence'nin işgali kolaylaşmıştır.⁶²

Gence'nin Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından General Sisianov, I. Aleksander'ın eşinin ismi dolayısıyla şehrin yeni ismini Yelizavetpol olarak adlandırmıştır.⁶³ Çarlık Rusya tarafından işgal edilen Gence şehrinde eski döneme ait bütün mimari yapılar yok edilmiş, şehrin yeni ismini kullanmayanlara para cezası kesilmiştir.⁶⁴

---

⁵⁹ Dubrovin, *Zakavkaz'ye ot 1803-1806 goda*, s.225

⁶⁰ Vladimir Lapin, *Sisianov*, (Moskva: Molodaya gvardiya, 2011), s.110

⁶¹ Dubrovin, *Zakavkaz'ye ot 1803-1806 goda*, s.226

⁶² Allahverdiyev, *Azərbaycan Tarihi*, s.159.

⁶³ *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, ed. Rübabe Eliyeva (Bakü: Şerg-Gerb Neşriyyatı, 2007), "Gence", 1/281.

⁶⁴ Eziz Boran, "İstiglal Tariximizdə Gence: Ezeli və Şanlı Adın Berpası Uğrunda Mücadiləyə Bir Bahış", *525-ci gazet* (22 Mayıs 2010), s.14-15.

1.3. ÇARLIK RUSYA'SININ GÜNEY KAFKAS'TA TAM HAKİMİYETİ: GÜLÜSTAN VE TÜRKMENÇAY ANTLAŞMASI

Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasında XIX. Yüzyıl boyunca Kafkas bölgesi özelinde üç savaş gerçekleştirdi. Osmanlı İmparatorluğu ise bu savaşlarda aktif olarak bulunmasa da bölgede var olan doğal güçlerden biri olmuştur. Çarlık Rusya'sının bu bölgede etkin rol oynaması Kaçar Devleti'ni sıkıştırmanın yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nu da kontrol edebilme şansı tanıyordu. Kaçar Devleti'nin yöneticisi Feth Ali Şah⁶⁵ (d. 1772 – ö. 1834) Azerbaycan hanlıklarını kendi gücü altında birleştirerek, yeni bir strateji izlemeyi amaçlıyordu.

Çarlık Rusya'sının Kaçar Devleti'ne karşı yürüttüğü mücadele sırasında Revan'da yaşanan başarısızlık, Rusları Karabağ Hanlığı'na yönelmeye teşvik etti.⁶⁶ Gence Hanlığının Çarlık Rusya tarafından işgali sırasında önemli yardımlarda bulunmuş Karabağ Hanlığı yöneticisi İbrahimhalil Han (d. 1732 – ö. 1806), General Pavel Sisianov ile bir görüşme gerçekleştirdi.⁶⁷ Azerbaycan topraklarının talihini etkileyen bu önemli görüşme sonucunda Karabağ Hanlığı ile Çarlık Rusya arasında 14 Mayıs 1805 yılında Kürekçay Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma kapsamında Karabağ Hanlığı, Çarlık Rusya'sının vasal devleti olmayı resmi olarak onaylıyordu. Antlaşma, Rus ordusunun bölgede bulunmasına ve Karabağ Hanlığının üçüncü devletlerle ilişkilerini Rusya lehine sürdürmesini amaçlıyordu. Antlaşma kapsamında Karabağ Hanlığının iç meselelerine karışmama sözü veren Çarlık Rusya, harici meselelerde tavsiye olarak hareket edilmesini ifade etmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Feth Ali Şah, Kaçar Hanedanı'na mensup 1797-1834 yılları arasında İran'da hüküm süren ikinci şah olarak tarihte yer edinmiştir. Rus-İran Savaşları (1804-1813 ve 1826-1828) Feth Ali Şah'ın Kafkas politikasının merkezinde yer alıyordu. Bu çatışmalar İran için önemli toprak kayıplarına neden oldu. Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828), Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan'ın bir kısmı dahil olmak üzere Kafkas'ın önemli bir bölümünü Rusya'ya bırakarak bu kayıpları resmileştirdi. Feth Ali Şah döneminde Kaçar Devleti'nin Çarlık Rusya'sına karşı kaybettiği topraklar ve diplomatik temaslarla ilişkili daha geniş bilgi için bkz. Jafar Aghazadeh, Morteza Dehgan Nezhad, Asgr Mahmud Abade, "Iran and Its Boundaries in Challenging with Foreign Relation (1789 - 1836)", *Asian Culture and History*, 4 (2012), s.159.

⁶⁶ Mahmudov, *İrevan Hanlığı*, s.303

⁶⁷ Ferzeliyev, *Karabağnameler*, s.103

⁶⁸ Adolf Berje (ed.), *Akti, sobrannie Kavkazskoi Arheograficeskoi Komissiei (Kafkas Arkeografi Komisyonu Toplantı Kararları)* (Tiflis: Tip. Glavnavo Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1868), 2/701-706.

Kürekçay Antlaşması, merkezi devlet krizi yaşayan Azerbaycan'ın bu konu hususunda en büyük zafiyetlerinden birini ortaya çıkaracaktır. Birlik olmayan coğrafyada iktidar mücadelesi veren hanlıkların, pragmatik hareket etmesi; Rusların bölgedeki nüfuzunu doğal yoldan güçlendirecektir. Nitekim Şeki Hanlığı'nın yöneticisi Selim Han da Çarlık Rusya'sının sunduğu Kürekçay Antlaşması'na imza atmıştır.⁶⁹ Karabağ ve Şeki hanlarının bu davranışı dönemin vakanüvisleri tarafından kaydedilirken, Rus komutan General Pavel Sisianov'dan da bu dönemde büyük serdar olarak bahsedilmektedir.⁷⁰ Şamahı Hanlığının yöneticisi Mustafa Han ise Kaçar Devleti'nin Ruslara karşı üstünlük elde edebilme ihtimaline karşı, Çarlık Rusya ile görüşmeleri uzatmıştır. Şamahı Hanlığını bu sebeple hedef haline getiren Rusya, Mustafa Han'ı Kürekçay Antlaşması'nın bir parçası olmaya zorlamış ve başarmıştır.⁷¹ General Pavel Sisianov'un bir sonraki hedefi olan Bakü Hanlığı, Ruslara karşı daha farklı bir strateji geliştirmiştir. Bakü Hanlığının yöneticisi Hüsenyuku Han, Sisianov ile müzakere gerçekleştirmek için kale kapısında bir görüşme ayarlanmıştır. General Pavel Sisianov, Hüsenyuku Han ile müzakere yürütürken hanın yeğeni İbrahim Bey tarafından düzenlenen suikast neticesinde öldürülmüştür.⁷² General Pavel Sisianov'un ölümünün ardından Çarlık Rusya'sının Kafkas başkumandanı İvan Vasiliyeviç Kudoviç oldu.

Kaçar Devleti'nin yönetimindeki Feth Ali Şah, Azerbaycan topraklarında bulunan hanlıklar Çarlık Rusya tarafından vasal devletler haline getirilirken buna karşı koyacak bir strateji geliştiremedi. Feth Ali Şah'ın Azerbaycan valiliği görevini yürüten oğlu Abbas Mirze (d. 1789 – ö. 1833) ise Feth Ali Şah'tan farklı olarak reformist bir kişiliğe sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan örnek aldığı reformları kendi yönetiminde bulunan topraklarda tatbik etmeye çalıştı.⁷³ Abbas Mirze, 1806 yılında Karabağ Hanlığına yönelik

⁶⁹ Berje, *Akti, sobrannie Kavkazskoi Arheograficeskoi Komissiei*, s. 652.

⁷⁰ Ferzeliyev, *Karabağnameler*, s.152

⁷¹ Uğur, "Kürekçay Faciesi – Karabağın Rusiya imperiyası terefinden faktiki işğalı tarixidir", *Halq Cephesi* (14 Mayıs 2013), s.14.

⁷² Dubrovin Nikolay Fedoroviç, *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze*, Tom IV, Tip. Departamenta udelov. 1886. s.490.

⁷³ Abbas Mirza, Kaçar Devleti'nin ordusunu Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan duruma göre yeniden düzenledi. Mirza, ordu içinde yeni birimler oluştururken, Avrupa tarzı eğitim, disiplin ve silah modernizasyonu ile yenilikçi bir strateji yürüttü. Abbas Mirza'nın askeri alanda yürüttüğü reformlar için

saldırı başlattı. Kürekçay Antlaşması ile Çarlık Rusya'sının vasal devletinin yöneticisi konumuna geçen İbrahimhalil Han, Rusların desteğini bekledi. Ancak İbrahimhalil Han'ın beklediği destek gelmeyince, Şuşa şehrini terk etti. Çarlık Rusya bu eylemi doğru bulmadığını ifade ettikten sonra İbrahimhalil Han oğlu Mehdigulu Ağa'yı Şuşa'ya geri göndermiş ve ardından kendinin de döneceğini bildirmiştir. Çarlık Rusya, İbrahimhalil Han'ın artık güvenilir bir müttefik olmadığını belirlemiş ve hedef olarak seçmiştir. Ruslar, İbrahimhalil Han'a suikast düzenlerken ailesini de katletmiştir.⁷⁴ Şeki Hanlığı'nın yöneticisi Selim Han, İbrahimhalil Han'a düzenlenen suikastın ardından Rusları bölgeden çıkarmak için harekete geçerken bir tuzak kurmuş ve Rus ordusunu esir almıştır.⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasındaki mücadelede de önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. III. Selim dönemine tekabül eden 1792 ile 1805 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasında fiziki bir mücadele yoktur. Ancak önceki asırlardan kalan tartışmalı hususlar neticesinde 1806 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasında savaş çıkacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Karadeniz'de kazanım olarak gördüğü hedeflerin yanı sıra Kafkas'ta da belirli kazanımları hedef olarak belirlemiştir. 1806-1812 arasında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın belirleyici anı Osmanlı ordusunun Arpaçay kıyısında, Gümrü Kalesi yakınlarındaki savaşta yenilmesi oldu.⁷⁶ Bu yenilgi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas'ta Ruslara üstünlük kurma planlarını da geçersiz kıldı. 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Kafkas'taki kazanımlarını mecburen kabul etmiş oldu.⁷⁷

Osmanlı İmparatorluğu ile mücadelesinden galip çıkan Rusya, Kaçar Devleti'nin Aras ve Kür nehirlerinin kuzeyindeki iddialarından vazgeçmesini talep etti.⁷⁸ Çarlık Rusya, 1808

---

bkz. Kaveh Farrokh. "The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus (1603-1618).", *Studies on Iran and The Caucasus*, ed. Uwe Blasing (Leiden: Brill, 2015), s.75-95

⁷⁴ Ferzeliyev, *Karabağnameler*, s.236.

⁷⁵ Nikolay Dubrovin, *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze (Savaşın Tarihi ve Kafkas'daki Rus Yönetimi)* (St. Petersburg: Tip. İ.N. Skorohodova, 1887), tom V, Sankt Peterburg, 1887) 5/461.

⁷⁶ Günel Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* (Mayıs 2016), 2/45-59

⁷⁷ "Bükreş Antlaşması", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, ed. Cemil Guliyev (Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1979), 2/360.

⁷⁸ Muriel Atkin, *Russia and Iran* (Minnesota: University of Minnesota Press, 1980), s.131-132

yılında ikinci kez Revan bölgesine saldırı düzenledi. Revan Hanlığı, bu saldırılara güçlü karşılık vermesi, Çarlık Rusya'sının ordusunda büyük kayıplar oluşmasını sağladı.⁷⁹ Nahçıvan yönünde saldırıya geçen Rus ordusu, Abbas Mirze'nin ordusu ile karşılaştı. Abbas Mirze'nin ordusunu yenen Ruslar, Nahçıvan'ı ele geçirdi. Kaçar Devleti bu süreçte yer yer Ruslara karşı galibiyetler elde etse de birçok yerde büyük kayıplar vermiştir.⁸⁰

Çarlık Rusya'sının lehine sonuçlanan mücadele neticesinde 1813 yılında Azerbaycan üzerinde nüfuzu belirleyecek Gülistan Antlaşması, iki devlet arasında imzalanacaktır. Kaçar Devleti, Gülistan Antlaşması'nı imzalayarak büyük haklardan mahrum kalmıştır.⁸¹ Gülistan Antlaşması kapsamında Kaçar Devleti Dağıstan, Gürcistan, Abhazya, Karabağ, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Talış hanlıklarının Rusya'nın sınırlarına dahil edilmesini resmi olarak tanıdı. Gülistan Antlaşması'nın neticesinde Çarlık Rusya, Kafkas'da büyük bir kısma sahip olurken, Kaçarların elinde ise Nahçıvan ve Revan bölgeleri kaldı.⁸² Antlaşmanın ikinci maddesi iki devlet arasındaki sınırların belirlenmesini amaçlasa da sınırların belirlenmesi mümkün olmamıştır.⁸³ Aynı zamanda beşinci ve dokuzuncu maddeler kapsamında Rus gemilerinin Hazar Denizi'ndeki imtiyazlı durumu ve Rus tüccarlara uygulanan vergi kotası, Kaçar Devleti'nin en kritik kayıpları olarak öne çıkmaktadır.⁸⁴

Gülistan Antlaşması'nın sonucundan memnun olmayan Kaçar Devleti, Çarlık Rusya'sının elde ettiği imtiyazları ortadan kaldırmak için harekete geçti. Antlaşmayı ateşkes olarak gören Abbas Mirze, daha büyük bir savaş için hazırlıklara başladı.⁸⁵

⁷⁹ Anton Lyudvigoviç Gizetti, *Sbornik svedeniy o poteryakh Kavkazskikh voysk vo vremya voyn Kavkazskogorskoy, persidskikh, turetskikh i v Zakaspiyskom kraye 1801-1885 gg (1801-1855 Kafkas-Dağlılar, Pers, Türk ve Trans-Hazar savaşları sırasında Kafkas birliklerinin kayıpları hakkında bilgi koleksiyonu)* (Tiflis: Tip. YA.I. Libermana, 1901), s.139-140

⁸⁰ Firuz Kazemzadeh "Iranian Relations With Russia And The Soviet Union, To 1921", *The Cambridge History Of Iran*, ed. P. Avery, G. Hambly, & C. Melville (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 314-349

⁸¹ Kaveh Farrokh, *Iran at war : 1500-1988* (Oxford: Osprey Publishing, 2011), s.194

⁸² "Gyulistanskiy Dogovor" (Gülistan Antlaşması), *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, ed. N.V. Ogarkov (Moskva: Voenizdat, 1976), 3/79.

⁸³ Nina Alekseyevna Kuznetsova, *Iran V Pervoy Polovine XIX Veka (19. Yüzyılın İlk Yarısında İran)* (Moskova: Nauka, 1983), s.40-41.

⁸⁴ Mahmud İsmayılov (ed.), *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm, 2007), 4/32

⁸⁵ Peter Avery vd. (ed), *The Cambridge History of Iran From Nadir Shah to the Islamic Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 7/333-334.

Bu süreçte İngiltere, Çarlık Rusya'sının bölgede bu denli nüfuz sahibi olmasından rahatsızlık duymuş ve Kaçar Devleti'ne gerekli desteği vermek için harekete geçmiştir. İngiltere ile Kaçar Devleti arasında 1814 yılında Tahran Antlaşması yapıldı. Antlaşma kapsamında Çarlık Rusya'sından Kaçar Devleti'ne yönelik saldırılara karşı savunma ittifakı resmileştirildi. İngiltere, Kaçar ordusuna silah, teçhizat ve eğitim de dahil olmak üzere askeri yardım sağlama sözü verdi. Antlaşmanın ticari boyutu İngilizlere, İngiliz ve Hintli tüccarların İran coğrafyasında bulunan limanlarda serbestçe gezmesine ve gümrük vergisi muafiyeti hakkı kazandırdı.⁸⁶ Tahran Antlaşması'nın ardından Abbas Mirze saldırı gücü yüksek stratejiler geliştirdi. 1821 yılından itibaren İngilizler hem Feth Ali Şah'ı hem de oğlu Abbas Mirze'yı Ruslara karşı mücadele etmek için teşvik etti.⁸⁷

İngilizlerin teşviki sonucunda 1826 yılında tekrar başlayan Kaçar Devleti ile Çarlık Rusya arasındaki mücadele sırasında Karabağ ve Talış hanlıkları, Kaçar Devleti'ne geçti. İki senelik mücadelenin ardından Kaçar Devleti, Çarlık Rusya'ya karşı ikinci kez mağlup oldu. Kaçar Devleti'nin ikinci kez mağlup olması, Azerbaycan'ın mukadderatını Çarlık Rusya'sının lehine geliştirdi. Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasında 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın sonucunda Kaçar Devleti'nin Aras ve Kura nehirlerinin kuzeyinde kalan bölgeyi Çarlık Rusya'sına teslimi kesinleşmiş oldu. Türkmençay Antlaşması, Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesindeki nüfuzunu güçlendirirken; İngiltere'nin de desteğini baltalamış oldu. Antlaşma, Rus ticaret gemilerinin Hazar Denizi'nde seyrüsefer serbestliğini ve Rusya'nın burada bir donanma filosuna sahip olma münhasır hakkını teyit etti. Antlaşmanın ekonomik boyutu ise Rus tebaasının Kaçar Devleti topraklarında dahil olduğu her davanın Rus diplomatik temsilcilerinin yargı yetkisine tabi olduğunu belirledi.⁸⁸ Antlaşmanın siyasi ve ekonomik boyutu kritik bir öneme sahipken, demografik yapının da değişimini beraberinde getiriyordu. Antlaşmada yer alan maddelerden biri kapsamında Revan, Nahçıvan ve

---

⁸⁶ Yuriy Veniaminoviç Klyuçnikov, *Mezhdunarodnaya politika noveyshego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh (Antlaşmalar, notlar ve bildirilerde modern zamanların uluslararası politikası)* (Moskova: İzdaniye Litizdata Nkid, 1926), s.340-341.

⁸⁷ Saleh Aliyev, *Sovremennyy Iran (Modern İran)* (Moskova: Nauka, 1975), s.131.

⁸⁸ Kuznetsova, *Iran V Pervoy Polovine XIX Veka*, s.58-59

Karabağ bölgelerine Ermeni nüfusunun taşınmasını sağlayan meşru bir karar yer alıyordu.⁸⁹

---

⁸⁹ Eli, "Ermenilerin Azerbaycan topraklarına köçürülmesi", Halg Cephesi (19 Haziran 2015), s.13

2. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA'SININ NÜFUZUNA KADAR KAFKAS BÖLGESİNDEKİ KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL DURUM

2.1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ'NİN KAFKAS BÖLGESİNDE KULLANIM ALANI

Tarihçi Tadeusz Swietochowski, Çarlık Rusya'sının Kafkas'ta ve özellikle Azerbaycan'da yürüttüğü siyasi stratejinin belirlenmesi konusunda Azerbaycan'ın durumunu incelerken “müstemleke mi eyalet mi?” sorusunu tartışmaya açtı.

Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesindeki önemli askeri memurlarından biri olan Rostislav Andreyeviç Fadeyev (d. 1824 – ö. 1882), Kafkas'ın Ruslar için öneminden bahsederken; *“Hazar-Karadeniz bölgesindeki konum, Oka'dan Kırım'a kadar Rusya'nın güney yarısının tamamı için hayati önem taşıyor... çünkü devletin bu kısmı neredeyse Karadeniz ile yaratıldı. Rusya, güney havzalarını ancak Kafkas Kıstağı pahasına koruyabilecektir. Rusya, Kafkaslar ve onun iç havzası olan Hazar Denizi aracılığıyla tüm Müslüman Asya ile doğrudan temas halindedir. Aynı zamanda Kafkas, Rusya için Asya kıtasının ortasında bir köprü, Orta Asya'yı Rusya'ya düşman güçlerin etkisinden koruyan bir duvar ve her iki denizi -Hazar ve Karadeniz- koruyan bir siperdir”*⁹⁰ açıklamasında bulunur.

Kafkas araştırması için başarılı bir çerçeve sunan post-kolonyal araştırmacı Ngũgi Wa Thiong'o, “Zihni Sömürgeden Azad” eserinde temelde Afrika için yürütülmüş bir dil siyasetinin sömürgecilik için aracı olduğunu savunur. Thiong'o, Afrika'nın sömürgeden kurtulması için hâkim dil İngilizce'den kurtulması gerektiğini belirtirken, aslında bize coğrafyada dil hakimiyetinin; bir diğer ifadeyle lingua franca'nın önemini de açıklamış olur. Oysa bu durum Kafkas coğrafyasında farklı bir gidişata sahiptir. Thiong'o'nun bahsetmiş olduğu hâkim dilin yerel edebiyatı engelleme potansiyeli Kafkas'ta hem halk hem de elit tabakalar açısından bize aksi bir veri sunmaktadır.

⁹⁰ Rostislav Andreyeviç Fadeyev, *Gosudarstvennyy poryadok Rossiya i Kavkaz (Devlet Düzeni Rusya ve Kafkas)* (Moskova: Institut russkoy tsivilizatsii, 2010), s.36-44.

Bölgede yaşayan halkların Azerbaycan Türkçesi ile temasını anlamak, çalışmada işlevsel bir çerçeve sunacaktır. Dağıstan coğrafyasında yaşayan bölgenin yerel halkları üzerine yapılan çalışmalarda Azerbaycan Türkçesinin kullanımı üzerine mühim tespitlerde bulunulmuştur. Çalışmalarda, XIX. Yüzyılda Dağıstan'da yaşayan halkların arasında Azerbaycan Türkçesi'nin faal bir şekilde kullanıldığı malumdur. Bölgede yaşayan Tabasaranlar, Rutullar ve çeşitli halklar arasında Azerbaycan Türkçesi ikinci dil görevi görmüş, Derbent'te yaşayan Tat halkının kahir ekseriyeti için ana dil konumuna yükseldiği belirlenmiştir.⁹¹ Bölgenin yerel halkı olan Tabasaranlar'ın ikinci dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu tespit edilmiş olup, yine Dağıstan'da yaşayan bir diğer yerel halk olan Kaytaglar'ın çocuklarını sadece Azerbaycan Türkçesini öğrenmeleri amacıyla Azerbaycan Türkü ailelerin yanında çalışmaya yolladıklarını ifade edilmektedir.⁹² Bu dönemde Kafkas'ta dil hakimiyetinin Tatar dili yani Türkçe olduğunu ifade eden, dönemin mühim kaynaklarında, "...*Tatar dili, Batı Asya'da olduğu gibi Kafkas'ta da aynı şekilde yaygındır; Çerkesler, Osetler, Çeçenler ve Lezgiler tarafından anlaşılın; herkes tarafından bilinir, ancak yalnızca ana şehirlerde veya komşu Nogaylar ve Kumuklar ile sık temas halinde olanlarda görülür...*"⁹³ şeklinde bahsedilmiştir. Bölgenin siyasi kaderine nüfuz eden Çarlık Rusya'sının elit tabakası Kafkas'ta bulunduğu sırada, "*Zakafkasya bölgesinin (kullandığı) Tatar dili Türk dilinden farklıdır ve onunla tıpkı Avrupa'daki Fransızca gibi Asya'nın her yerine seyahat edebilirsiniz*"⁹⁴ tespitinde bulunacaktır. Nitekim bu mühim bir çıkarımdır. Çünkü Kafkas bölgesinde kullanılan Tatar dili (Türkçe) kolaylık açısından kullanışlı bir pratikliğe sahiptir. Bu kolaylık, "*Bu (dili) öğrenme kolaylığını da eklerseniz, Avrupa'da Fransızca olduğu gibi orada da kullanılması şaşırtıcı olmayacaktır*"⁹⁵ olarak tavsiye edilmiştir. Bölgenin lingua

⁹¹ Galina Aleksandrovna Sergeyeva, "Mezhnatsionnaya svyaz narodov Dagestana vo vtoroy polovine XIX-XX v.", *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik. Voprosy istoricheskoy etnografii Kavkaza*, (Moskova: Nauka, 1989), 9/100-103

⁹² Sevindj Aliyeva, *Azerbaydzhantsy na Severnom Kavkaze (Kuzey Kafkas'daki Azerbaycanlılar)* (Armavir: Nchou Vpp Alsy, 2011), s.76.

⁹³ Yevgeni Sergeyeviç Zevakin, *Osetiny glazami russkikh i inostrannykh puteshestvennikov (XIII- XIX vv.) (Rus ve Yabancı Gezginlerin Gözünden Osetler (XIII-XIX yüzyıllar))* (Orconikidze: Severno-Osetinskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1967), s.108.

⁹⁴ M.S.Mihaylov, "K Voprosu O Zanyatiyakh M. YU. Lermontova Tatarskim Yazikom" (Lermontov'un Tatar dilindeki çalışmaları konusunda), *Tyurkologicheskiy Sbornik* (Leningrad-Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951), 1/127-136

⁹⁵ Murtuz Sadıkov, *M. F. Akhundov i russkaya literatura (M.F. Ahundov ve Rus Edebiyatı)* (Bakü: Yazıcı Neşriyyatı, 1986), s. 137.

franca'sının Azerbaycan Türkçesi ya da Rusların deyimiyle Tatar dilinin kullanım şekli XIX. Yüzyılın önemli ansiklopedilerinden birinde, "*Sadelik ve erişilebilirlik, bu lehçeyi tüm Doğu Kafkas için uluslararası bir dil haline getirdi*"⁹⁶ tespitinde bulunmuştur. XIX. Yüzyılın ünlü Ermeni düşünürü Haçatur Abovyan da Azerbaycan Türkçesi'nin halkı üzerindeki etkisinin farkındadır. Abovyan, Ermeni dilinin Türkçe'den yoğun bir şekilde etkilenmesine karşı isyan ederek; "*Türkçe, dilimize o kadar girdi ki şarkılarımız, şiirlerimiz, atasözlerimiz Türkçe gibi geliyor*"⁹⁷ demiştir.

2.2. XIX. YÜZYILDA RUS DÜŞÜNÇESİ VE RUS AYDINLARININ KAFKAS COĞRAFYASINDA İLK DENEYİMLERİ

XIX. Yüzyıl, Rus düşünce hayatında keskin değişimlerin yüzyılı olarak anılır. Bu dönemde, Rus felsefi düşüncesi, Ortodoks düşüncesi ile Batı felsefi geleneklerinin birleşiminden oluşacaktır. Bu kombinasyon, ilk Rus filozofu olarak kabul edilen Peter Çadayev (d. 1754 – ö. 1856) tarafından ortaya atılmıştır. Yeni görüş evrensel değerleri savunurken, her türlü dini ve ulusal özellikleri kınamaktaydı. Daha sonra Kireyevski, Solovyov ve benzeri düşünürler, Ortodoks kilise babalarının Neoplatonik mirasına dayanan bir "ulusal" felsefe yaratma fikrini geliştirdi. Bu fikir sonunda XX. yüzyılın başlarında dini-felsefi bir Rönesans'a yol açtı.⁹⁸ Bu gelişim başlangıçta ulusal değerleri kınama yolunda emin adımlar atsa da bir süre sonra zamanın ruhuyla değişime uğradı. XIX. yüzyılda, Rus entelektüel düşüncesinin gelişimi, Rus kültürünün benzersizliğini ve geleneksel değerleri korumanın önemini savunan Slav hareketinden güçlü bir şekilde etkilendi. Bu hareket, Batı değerlerinin benimsenmesini ve Rusya'nın modernleşmesini savunan Batılıların karşısına çıktı. Bu iki grup arasındaki çatışma, Ortodoksluk, Slavofilizm ve Batıcılığın bir arada bulunması ile karakterize edilen yeni bir Rus kimliğinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni kimliğe Dostoyevski, Herzen ve Solovyov gibi "Rus Reformu" fikrini ve yeni dini bilinci savunan düşünürler tarafından ivme kazandırıldı. Rus milliyetçiliği temelde Ortodoksluk, Slavofilizm ve Batıcılığın

⁹⁶ "Kavkazskiye yazıki", *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, ed. İvan Yefimoviç Andreyevskiy, (St.Petersburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1894), 26/814-818.

⁹⁷ Haçatur Abovyan, *Ranı Armenii (Ermenistan'ın Yaraları)*, (Erivan: ____, 1939), s.41.

⁹⁸ Andriy Valitskiy, "Russkaya ideya" (Rus Fikri), *Gumanitarnyye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta*, 4/8 (2012), s. 92-101.

birleşiminden oluşmuştur.⁹⁹ Ortodoksluk, Rus milliyetçiliği için ahlaki bir temel sağlarken Slavofilizm, Rus kültürünün benzersizliğini ve geleneksel değerleri korumanın önemini vurguladı. Batıcılık, Batı değerlerinin benimsenmesini ve Rusya'nın modernleşmesini savundu. Bu üç ideoloji birleşerek Rus milliyetçiliğinin temelini oluşturdu.¹⁰⁰

Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesine nüfuzu, Rusya'daki değişimin yaşandığı döneme tekabül etmektedir. Napolyon Savaşı'nın ardından 1812'de Avrupa'nın içlerine kadar ilerlemiş bir Rus ordusu, Avrupa'da gördüklerinin de etkisinde kalarak evlerine dönmüş ve bu değişim ilk kez 1825 yılında bir grup genç subay tarafından düzenlenen Dekabrist Ayaklanması¹⁰¹ sırasında karşılık bulmuştur. Dekabrist Ayaklanması'nda başarısız olan birçok subay, savaşmak için Kafkas bölgesine sürgün edildi. Aynı zamanda Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesinde yürüttüğü savaş da Rus aydınlarının ilgisini bu bölgeye cezbetmişti.

⁹⁹ Ali Bey Hüseyinzade ve Yusuf Akçura tarafından ortaya konulan “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak*” temelde bu dönemdeki Rus aydınlarının tartışmasına benzer yönler teşkil etmektedir. Yusuf Akçura, Hüseyinzade'nin ortaya koyduğu bu fikri takdir ederken, bu üçleme üzerine kapsamlı bir eser kaleme almıştır. Temelde kimlik tartışmasında din, gelenek ve milliyet esasına dayalı bu anlayış Çarlık Rusya'sından İstanbul'a gelen aydınlar tarafından taşınmıştır. Ancak bu durum sadece Rusya'dan gelen ve baskılara karşı direnmiş Müslüman Türkler için geçerli bir durum değildir. Hem Çarlık Rusya'sının hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bozkır geleneğini devlet kodunda saklamış olması, bu durumu açıklanabilir kılmaktadır. Hem Ali Bey Hüseyinzade'nin hem de Yusuf Akçura'nın formalize ettiği tutumun devletlerin bozkır geleneğinden gelmesinden kaynaklandığı bu açıdan öne sürülebilir. Bozkır geleneğinin bu tutumu tetiklemesine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Iver B. Neumann – Einar Wigen, *Bozkır Geleneği Ruslar, Türkler ve Avrupa Devlet İnşası* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), s. 268-270.

¹⁰⁰ Andriy Valitskiy, “Russkaya ideya”, s.92-101

¹⁰¹ Dekabrist Ayaklanması, 26 Aralık 1825'te Çarlık Rusya'sında bir grup genç subay tarafından düzenlenen darbe girişimidir. Napolyon Savaşı'nın ardından Avrupa'da geçirdikleri süre içinde aydınlanma felsefesinin liberal değerlerinden etkilenen genç subaylar, Çar I. Aleksandr'ın otokratik yönetimine karşı ayaklanma girişiminde bulunur. Dekabrist Ayaklanması, Rus tarihi açısından otokratik hükümeti devirmeye ve anayasal bir rejim kurmaya yönelik ilk açık girişim olarak kaydedilmektedir. 26 Aralık 1825'te yaklaşık 3 bin asker, Çar I. Nikolay'a bağlılığını reddetmiş ve bunun yerine anayasal bir hükümet talep etmek için St. Petersburg'daki Senato Meydanı'nda toplanmıştır. Kötü organize edilen ayaklanma, geniş bir destek de bulamamıştı. I. Nikolay'a ve Çarlık Rusya'sına sadık birlikler isyanı bastırmış ardından Çar, lider konumunda bulunan subayları infaz etmiş ya da sürgüne yollamıştır. I. Nikolay, isyanı bastırdıktan sonra ülke sınırları içinde daha sıkı sansür ve polis kontrolü uygulamasını devreye soktu. Dekabrist Ayaklanması başarısız olsa da Rusya'da gelecek dönemde devrimci hareketlerin temelini atmış oldu. Rusya'da devrimci gruplar sonraki süreçte daima Dekabrist Ayaklanmadan ilham aldı. Dekabrist Ayaklanması hakkında daha geniş bilgi için bkz. Neçkina Militsa Vasilyevna, *Dekabristler* (Moskova: Nauka, 1982).

Henüz erken bir tarih olan 1819 yılında Çarlık Rusya'sının Kafkas bölgesinde üssü haline gelen Tiflis bölgesine gönderilen Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov¹⁰² (d. 1795 – ö. 1829), Rus aydınlarının Kafkas coğrafyasından habersiz olmasına isyan etmiş, bununla ilgili hiddetli bir tenkitte bulunmuştur.¹⁰³ Griboyedov'un bu tenkitinden kısa bir süre sonra, Kafkas bölgesini keşfetmeye çalışan Rus aydınları, bölge hakkında eserler üretmeye başladı. Rus edebi dünyasında Kafkas bölgesi hakkında yazmak ve okumak popüler kültürün bir parçası haline geldi. XIX. Yüzyıl Rusya'sında Kafkas'ı bilmenin sadece iki yolu mevcuttu. Bu dönemde Kafkas'ı tanımak için ya bu bölgeye asker olarak atanıp, gözlem yapmak ya da bölge hakkında yazılanları okumak yeterli olurdu. Hatta bu dönemde ister hikâye ister şiir olsun, Kafkas bölgesi ile ilgili herhangi bir eser tekrar tekrar okunuyor, kopyalanıyor ve tanıdıklara yollanıyordu.¹⁰⁴ Kafkas bölgesi hakkında kaleme alınan ve insanlar tarafından okunan bu eserler, bölgeye dair bazı genellemeleri ve eksik bilgileri doğuruyordu. Aynı zamanda Rus ordusunun bünyesinde de Kafkas bölgesine dair ciddi eksiklikler barındırıyordu. Çarlık Rusya adına bölgede 1835 ile 1860 yılları arasında askeri görevde bulunan Filipson Grigori İvanoviç (d. 1809 – ö. 1883) hatıratında, Moskova'da Harp Akademisi'nde okuduğu zamanlarda, “*Kafkas ve Kafkas Savaşı hakkında belirsiz bir fikrim vardı, ancak Profesör Yazikov askeri coğrafya derslerinde bize her ikisi hakkında da ders verdi; ama ona göre, nedense Kalmıklar bize en cesur ve en düşmanca kabile gibi görünüyordu*”¹⁰⁵ notunu almıştı. Aynı dönemde görevde bulunan bir başka subay olan Fedor Fedoroviç Tornau hatıralarında, “*Gagra ve*

¹⁰² Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov, 15 Ocak 1795'te Moskova'da doğmuştur. Akıldan Bela isimli piyesiyle Rus aydınları arasında tanınan Griboyedov, Çarlık Rusya'sının diplomatik görevlerinde de bulunmuştur. Griboyedov, Kaçar Devleti ile Çarlık Rusya'sının mücadelesi sırasında diplomat vasfıyla görev yürütmüştür. Çarlık Rusya'sının Kafkas politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. 1828 yılında Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasındaki mücadeleye son veren Türkmençay Antlaşması'nın müzakerelerinde önemli bir rol oynadı. 1829 yılında Tahran'da bulunan Rus büyükelçiliğine düzenlenen saldırı sırasında Griboyedov, hayatını kaybetti. Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'un Kaçar Devleti'ndeki misyonu ve ölümüne ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Laurence Kelly, *Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia*, (London: Tauris, 2006).

¹⁰³ Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov, *Soçineniya (Denemeler)*, (Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1988), s.410-412

¹⁰⁴ Vladimir Zaharova, “Lermontov i Kavkaz – rozhdeniye temy”, *Kavkaz v rossiyskoy politike: istoriya i sovremennost'. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii* (Moskova, MGIMO(U) MID Rossii, 2007), s. 105.

¹⁰⁵ Aleksandr Yevgenyeviç Savelyev, “Analiz Osobennostey Boyevykh Deystviy Na Kavkaze V 1817-1864 gg. V doneseniyakh vysshikh voyenachal'nikov Otdel'nogo Kavkazskogo korpusa” (1817-1864 Yıllarında Kafkas'daki Askeri Operasyonların Özelliklerinin Kafkas Kolordusu'nun Yüksek Rütbeli Askeri Liderlerinin Raporlarında Ayrı Ayrı Analizi), *Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii*, 3/13 (2011), s. 8-14.

Gelendjik'in işgalinden önce, bizi bekleyen direniş, kötü iklim ve birliklerimizin Çerkes kıyılarında savaşmak zorunda kaldığı diğer zorluklar hakkında net bir fikrimiz yoktu”¹⁰⁶ ifadelerine yer vererek, Kafkas bölgesine dair eksik bilgilerin boyutunu daha net görmemizi sağlamıştır.

Rus aydınları, kendine ait bir doğu algısı yaratmaya başlarken bu durumu Avrupalı aydınların görüşlerinden farklı bağlamda ele almıştır. Avrupalılar için doğu perspektifi Levant bölgesini kapsarken; Rus aydınlarını derinden etkilemiş İngiliz şair George Gordon Byron’un fikir dünyasında Yunanistan, İtalya, İspanya gibi coğrafyalar; doğu ve batının harmanlandığı kültürel mozaikler olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁷

Rus aydınlar için doğu, Çarlık Rusya’sının yayılcı politikasına dahil olan Kafkas, Kırım, Karpatlar ve Volga bozkırları olarak tasvir ediliyordu. Rus aydınlar için Kafkas bölgesi merak uyandırıcı unsurlara sahip bir coğrafya olarak görülüyordu. Rus aydınlar, Kafkas bölgesi hakkında yazarken mitolojik hikayeleri temel unsur olarak kullanıyor, folklor özelliklerini hikayelere dahil ediyordu. Bu tasvir doğal olarak Kafkas bölgesine hiç gitmemiş Rus aydınlarını bu bölgeye yönlendiriyordu. Kafkas bölgesinin Rus aydınlar tarafından tasvirinden etkilenen Rus aristokrat Knyaz Aleksey Dmitriyeviç Saltıkov, 1838 yılında İran’a doğru yola çıktığı seferinde, gizemli Kafkas dünyasıyla karşılaşmayı umarken Tiflis’e geldiğinde büyük bir hayal kırıklığı yaşamış, şehrin Asya’nın hoş yeşilliklerinden ve lüks mimarisinden yoksun olduğunu ve zengin bahçeleri ve Asya mutluluğunu bulamadığını yazmıştı. Rus aristokrat Saltıkov, *“Ve şimdi Tiflis’i uzaktan görüyorum; ama hangi Tiflis? Uzun zamandır hayalini kurduğum şey, hiç de hayal ettiğim gibi değil! Gerçek Tiflis o kadar iyi ve büyük değil. Gri ve oldukça Avrupalı binaları ne yazık ki çıplak kayaların arasında duruyor. Asya’nın hoş yeşilliklerini ve lüks mimarisini göremezsin. Sık bahçeler ve dağ vahşiliğiyle karışmış Asya mutluluğunu çok iyi hayal etmişim*”¹⁰⁸ ifadelerini kullanmıştı. Rus aydınları tarafından anlatılan Kafkas

¹⁰⁶ Fedor Fedoroviç Tornau, *Vospominaniya kavkazskogo ofitsera* (Kafkaslı Bir Subayın Anıları) (Moskova: AIRO–XXI, 2008), s.36-37

¹⁰⁷ Iskandarova Nodira Bakhrambekovna, “Tema Vostoka v tvorcestve A. S. Pushkina” (Puşkin’in eserlerinde Doğu teması), *Vestnik nauki i obrazovaniya*, 3-2/81, (2020), 28-31.

¹⁰⁸ Tatyana Maltseva, “Vostochnaya tema v russkoy dokumental’noy proze XIX veka”, *Art Logos*, 4/9 (Eylül 2019), 6-19.

bölgesi ile gerçek durum arasında önemli farklar mevcuttu. Rus aydınları tarafından tasvir edilen zenginlikler, gerçekte var olan durum ile örtüşmüyordu.

Dekabrist Ayaklanma'nın ardından isyancıların sürgün coğrafyasına dönüşen Kafkas bölgesi, doğal olarak Rus aydınları arasında bulunan sürgündeki isyancıları da derinden etkileyecektir. Kafkas bölgesine sürgün edilmiş Rus yazarlardan Lermontov, Puşkin ve Tolstoy Kafkas bölgesini ele alırken başkaldırı kültürünü de coğrafyayla bağdaştırmıştır.

Rus edebiyatının dahi kalemi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (d. 1799 – ö. 1837), Rus aydınını Kafkas'a yöneltecek hem önemli hem de ilk olacak bir adım attı. Puşkin, 1822'de hayatı boyunca hüsrana uğramış bir Rus esirin, güzel bir Çerkez kadına olan tutkulu aşkını konu alan romantik bir hikâye kaleme aldı. Puşkin'in "Kafkas Esiri" başlığı altında yazmış olduğu hikâye, Kafkas'ın doğal güzelliklerinin yanı sıra bölgede yaşayan; Rusların dağlı olarak adlandırdığı halkların gündelik hayatlarına da ışık tutuyordu. Puşkin'in yazdığı "Kafkas Esiri" Rus edebiyatında Kafkas temasının yeni bir gelişiminin temelini attı. Bu nedenle Puşkin'in eseri, haklı olarak Rus edebiyatındaki "Kafkas" geleneğinin kaynağı olarak kabul edilebilir. Puşkin temelini attığı Kafkas geleneğine ilişkin tutumunu "*Kafkas cenneti, sıcak, her yönüyle ilginç*"¹⁰⁹ cümlesinde yansıtmıştır.

1822'de yayımlanan eser, okuyucuları tarafından büyük beğeni toplamıştır. Bu dönemde Vissarion Grigoryeviç Belinski'nin Puşkin'in eserine ilişkin incelemeleri; eserin tanıtılmasında önemli bir tetikleyici güç oldu. Belinski, Puşkin'in Kafkas konusunda yaptığı edebi çalışmaları Rus edebiyatında öncelikli yer olarak belirledi ve Puşkin'i öncü olarak nitelendirdi. Belinski için Puşkin, egzotik bir bölgenin güzel bir şiirsel görüntüsünü yaratmayı, Rus okuyucunun dikkatini Kafkas'a çekmeyi ve orada yaşayan insanların geleneklerini oldukça doğru bir şekilde canlandırmayı başardı. Puşkin, eser boyunca sürdürdüğü sanat çabasının yanı sıra politik tutumunun bir parçası olan özgürlük arayışına da sahiptir. Fakat bu arayış edebi bir özgürlük metaforundan ziyade Rus düşüncesinin köklerine işleyecek bir algının başlangıcıdır. Puşkin, bu dönemde Rus-Ortodoks fikrinin Kafkas bölgesindeki temsilcisidir adeta... Puşkin, 24 Eylül 1820'de erkek kardeşi Lev'e Kafkas'ın onun düşüncesindeki önemini tasvir eden bir mektup

¹⁰⁹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Polnoye sobraniye sochineniy (Yazılarının Tam Metni)* (Moskova: Izdatel'stvo AN SSSR, 1950 – 1951), 10/16.

kaleme alır. Yazar, "*Asya'nın sıcak sınırı olan Kafkasya bölgesi her yönüyle ilginç... Özgür, dağlık halkların düşman tarlalarına bakarak at sürdüm. Altmış Kazak etrafımızda dolaşıyordu, arkamızda yanan tapalarla dolu bir top vardı. Çerkesler artık oldukça uysal olsalar da onlara güvenemezsin; büyük bir fidye umuduyla ünlü Rus generaline saldırmaya hazırlar*"¹¹⁰ ifadelerini kullanır. Puşkin için Kafkas, insanın kaçabileceği; sığınabileceği bir coğrafya olarak tasvir edilir. Ünlü edebiyat eleştirmeni Belinski, "*Kafkas'ın savaşçı ahalisinin muhteşem görüntüsü ilk kez Rus şiirinde hayat buldu. Rus toplumu, uzun süredir silahlarla tanıdığı Kafkas ile ilk kez yalnız Puşkin'in şiirlerinde tanış oldu*"¹¹¹ demiştir.

Puşkin, "Kafkas Esiri" eserinde kahramanın adını veya geçmişini açıklamaz, ancak eser boyunca bırakılan ipuçlarından kahraman hakkında bilgi edinebilmek mümkündür. Eserin kahramanı hayal kırıklığına uğramış bir adamdır. Puşkin'in kahramanının güçlü bir özgürlük hayali vardır. Kahraman, Puşkin'in medeni toplum olarak tasvir ettiği Rusya sınırlarında bulunmayan özgürlüğü, bulmak motivasyonu; güçlü ve özgürlüğü karakter haline getirmiş Kafkas coğrafyasını ziyaret eder. Puşkin, kahramanının macerasında özgürlüğün ruhuyla Kafkas bölgesine hareket ettiğine işaret eder.¹¹² Puşkin'in kahramanının özgürlük düşüncesi ise çok uzun sürmez. Bir süre sonra kahraman dağlıklar tarafından mahkûm edilir. O sırada kahramanın, özgürlüğünü yitirmesi Puşkin tarafından görkemli bir şekilde tasvir edilir.¹¹³ Puşkin'in kahramanının hikayesi bu mahkumiyette başlar. Kahraman, dağlarda sürü otlatırken, bir Çerkez kadına tutulur. Çerkez kadınla her gece zaman geçirir, ona çeşitli hediyeler sunar. Çerkez kadın da kahramanın bu hareketlerini karşılıksız bırakmaz. Tutsak kahraman, Çerkez kadından ana dilini de öğrenir. Kahraman kadına âşık olsa da Çerkez kadının hala bir Rus'a göre aşağı olması ve kahramanın zihninde yarattığı ütopyik aşk mantığı onu bu fikirden alıkoyar.

¹¹⁰ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Pis'ma 1815—1830 (Mektuplar 1815-1830)* (Moskova, Khudozestvennaya literatura, 1962), 9/20.

¹¹¹ Vissarion Grigorieviç Belinski, *Sochineniya Aleksandra Pushkina. Stat'ya tret'ya (Aleksandr Puşkin'in eserleri. Üçüncü madde)* (Moskova: Obshchestvennoye dostoyaniye, 2014), s.142.

¹¹² Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Polnoye sobraniye sochineniy (Yazularının Tam Metinleri)* (Moskova: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Khudozhestvennoy Literatury, 1949), 3/433.

¹¹³ Puşkin, *Polnoye sobraniye sochineniy*, 3/90.

Ancak kahraman, bir süre sonra Kafkas'ın ona sirayet eden sıkıcılığını özümser. Bu sırada Rus olmanın bütün özelliklerini üzerinde taşımakta olan kahraman, dağlı adlandırdıkları halkın geleneklerine odaklanır. Kahraman, birlikte yaşadığı dağlıların sade hayatlarını, misafirperver yaklaşımını ve mücadeleci zihinlerine sempati duymaya başlar. Mahkûm kahraman, Çerkeslerin savaş eğitiminden yoğun bir şekilde etkilenir. Kullandıkları atlar ve hatta silahlarında yaptıkları işlemler... Rusların barbar olarak gördüğü Çerkezlerin, bir diğer barbar olan Kozak köylerine yaptıkları baskınlara hayranlık duyan kahraman, Çerkeslerin evlerinde Tanrı misafirleri ağırlamasını hoş karşılar. Puşkin'in eseri adeta Kafkas mozağini barındırır içinde. Kahramanın Çeçenlerle karşılaşması ve gençlerin dövüş geleneklerini incelemesi, Çeçenlerin cesaretlerine ve kuvvetlerine duyduğu hayranlık bu mozaği pekiştirir. Puşkin, bir noktada Çeçenlerin savaş ritüellerini vahşice bulsa bile takip ettirir kahramanına.

Kahraman, çeşitli Kafkas halkların hayatlarını bir Rus gibi; üstten bir bakışla değerlendirirken, kendine aşık Çerkes kadın da onun için bütün fedakarlıklara hazırdır. Çerkes kadın, bütün masumiyeti ile sadece kahramanı sever. Kahramanın ruhununun soğukluğu, kendisine âşık olan Çerkes kadının hislerine cevap vermesine izin vermez. Kahraman, sevme ve hissetme yeteneğini kaybetmiştir. Ancak bu kayıp, beraberinde bir pişmanlık hissi de getirir. Mahkûm kahraman, Çerkes kadını bu kadar geç tanıdığına, artık umutları ve hayalleri kalmadığına, aşkına karşılık veremeyeceğine, ruhunun soğuk ve duyarsız olduğuna, içinde sonsuz tatlı ama ulaşılmaz başka bir imgenin yaşadığına pişman olur.¹¹⁴

Puşkin'in Kafkas'a bakış açısı hem dönemi içinde hem de sonraki süreçte Rus aydınını etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkacaktır. Bu yüzden Puşkin sonrası Rus edebiyatında Kafkas teması, daima onun yarattığı mitler çerçevesinde sürdürülecektir. Bu dönemde göze çarpan ve Kafkas'ı yazan bir başka yazar Mihail Yuryeviç Lermontov (d. 1814 – ö. 1841) olacaktır.

Rus düşüncesinde Kafkas bölgesine dair edebiyatın gelişimi sırasında, romantizmin de etkileri derinden hissedildi. Mihail Yuryeviç Lermontov, bu dönemde Kafkas fikrinin

---

¹¹⁴ Puşkin, *Polnoye sobraniye soçineniy*, 3/106.

romantik açıdan gelişimini sağladı. Lermontov'un dilimize "Mtsıri" başlığı altında çevrilmiş şiirinde, ilginç bir hikâye merkeze alınır. Gürcüce "rahip" anlamına gelen "Mtsıri" kelimesi, hikâyenin derinliğinde anlam bulmaktadır. Hikâye, Lermontov'un kahramanı Mtsıri'nin düzene başkaldırışını anlatır. Hikâyenin baş kahramanı çocukluğu sırasında yaşanan savaştan dolayı hayatını tam anlamıyla sürdüremez. Mtsıri, yetim kalır ve onu savaş alanında bir general bulur. Mtsıri, bu andan itibaren çocukluğunu ve hayatını bir manastırda sürdürür. Kahraman, manastırda yaşadığı sırada gerçek hayatın ne olduğunu bilmekten uzaktır. Bu sebepten manastırdan kaçmaya karar verir. Üç gün boyunca manastırdan uzakta, vatanını bulmak için çabalayan kahraman; bu süre zarfında genç bir kıza âşık olur ve bir leoparla savaşır. Mtsıri'nin leoparla savaştan galip çıkması ise bize önemli bir metaforu gösterir. Kahramanın temiz kalbi, vatanına olan hasreti; bugüne kadar kavga etmemiş biri olmasına rağmen onu savaştan galip çıkarır.

Lermontov Kafkas perspektifini, bu bölgede yaşayan halklara karşı üstenci bir bakışla sürdürmüştür. Kafkas bölgesinde yaşayan halklara karşı yer yer hayranlık gösterse de çoğu zaman Rus kimliğini kullanarak, buradaki halkları ilkel olarak nitelendirir ve bu ilkel yapılarının onlara ahlaki bir temizlik getirdiğini vurgular.

Rus edebiyatında Kafkas temasının önemli temsilcilerinden Lev Nikolayeviç Tolstoy (d. 1828 – ö. 1910) Rus edebiyatının altın çağı sırasında, askeri görev neticesinde bulunduğu Kafkas hakkında; önemli tespitlerde bulunan eserler kaleme aldı. Tolstoy, Kafkas bölgesinde geçirdiği zaman diliminde "Kozak Hayatı" temasının temellini atacaktır.¹¹⁵ Asilzade soyundan gelen ve ideolojik olarak anarşist olan Tolstoy, Kafkas bölgesinde geçirdiği süre boyunca Kafkas halkları ile temas kurdu. Yazar, Kafkas'ta geçirdiği süre boyunca halkların hayatını incelerken, Kumuk dilini öğrenmeye çalıştı.¹¹⁶ Bu süreçte Tolstoy, Kafkas coğrafyasında var olan çeşitlilik nedeniyle önemli bir kafa karışıklığı yaşayacaktır. Yazar, 23 Aralık 1851'de, kardeşi Sergey Nikolayeviç'e Tatarca

¹¹⁵ Tolstoy, Kafkas bölgesini ilk kez 1847'de orada askerlik yapan ağabeyi Nikolay'ın yanına gittiğinde ziyaret etti. Bu ilk ziyaret nispeten kısa sürdü ama Tolstoy üzerinde önemli bir etki yarattı. 1850'de geri dönen Tolstoy, 1851'de Kafkas bölgesine geri döndü ve burada Rus Ordusu'nda öğrenci ve ardından subay olarak görev yaptı. 1854'e kadar orada kaldı. Tolstoy'un Kafkas bölgesinde geçirdiği sürece ilişkin bkz. Henri Troyat, *Tolstoy* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s.108-151.

¹¹⁶ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Dnevnik. 1847—1854 gg (Günlük. 1847—1854)* (Moskova: Khudozhestvennaya literatura, 1937), 46/85.

öğrenmedeki başarısı hakkında yazdığı mektupta, “Çingene dilini tamamen unuttum, çünkü Tatar dilini öğrendim ama Çingene dilini daha iyi konuşuyordum, bu yüzden ilk başta Tatarca konuştuğumda cümleleri Çingene kelimeleri ile tamamlıyordum ve şimdi burada bir Çingene ile tanıştım. Ve onunla Tatarca konuştum”¹¹⁷ ifadesini kullanmıştı.

Lev Nikolayeviç Tolstoy, Kafkas bölgesi hakkında yazarken eserlerinde Puşkin’e göre bir farklılığa sahiptir. “Kazaklar” eserinde yazmış olduğu karakterler, Puşkin ve Lermontov yazınından farksız olsa da Tolstoy’un karakteri hayatın anlamını ahlak yasasında arar, ahlaki dürtülere kapılır ve gerçeklerle yaşamak ister. Hikâye, ilk izlenimde genç Rus aristokrat Olenin’in hikayesini anlattığı kanısına varılsa da Tolstoy’un hedefi farklıdır. Tolstoy’un kaleminde hayat bulan Olenin karakteri, bir askerdir ve aristokrat sınıftan gelmektedir. Olenin’in Kafkas’a sürülmesi, Moskova’da yaptığı bir ahlaksızlığın sonucudur. Bu ahlaksızlık neticesinde Olenin, Terek nehri yönünde bir taburda görev yapmaktadır. Bu sırada baş kahraman, Kozak bir kadın olan Maryanka’ya âşık olur. Bu aşk, Rus aristokrat için şaşırtıcıdır. Bir aristokratın, vahşi ve kültürsüz bir dağlıya âşık olması onun için imkansızdır. Hikâyenin bu kısmında Tolstoy’un eseri bir anlamda Batı Kanonu’nda sık sık vurgulanan, Jean Jacques Rousseau’nun önemle üzerine eğildiği “Soylu Vahşi” kavramsallaştırmasının bir tezahürüdür.¹¹⁸ Nitekim, dönemin Kozak jenerasyonunu temsil eden Broşka, Lukaşka ve Maryanka; eski jenerasyonlardan kalan en iyi özellikleri bünyelerinde barındıran tiplerdir. Çünkü tıpkı “Soylu Vahşi” kavramsallaştırmasında olduğu gibi Kozak karakterler özverili, barışçıl ve huzurludur. Oysa Olenin, uygarlığın getirilerini eserin en başında bünyesinde gösterir. Açgözlülük, ahlaksızlık, kuruntu ve benzeri bir sürü duygu uygarlığın getirdiği hislermişçesine etrafını sarmıştır.¹¹⁹ İşte bu durumda Tolstoy’un devleti, şiddetin kaynağı olan bir ruh durumudur.

¹¹⁷ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Pisma 1844—1855 gg (Mektuplar 1844-1855)* (Moskova, Khudozhestvennaya literatura, 1935), 59/52.

¹¹⁸ "Soylu Vahşi", yerli halkları doğası gereği iyi olan ve doğal, barışçıl bir durumda yaşayan kişiler olarak idealize eden bir kavramsallaştırmadır. Bu düşünce, toplum ve medeniyetin bu saf, asil varlıkları yozlaştırdığını ileri sürmektedir. Soylu Vahşi düşüncesi Jean-Jacques Rousseau tarafından ortaya atılmış bir kavramsallaştırmadır. Rousseau, insanların doğal hallerinde temelde iyi olduğunu ve uygarlığın gelişiminin eşitsizliğe ve ahlaksızlığa yol açtığını savundu. Jean-Jacques Rousseau’nun “Soylu Vahşi” kavramsallaştırmasının geniş bağlamda değerlendirmesi için bkz. Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (İstanbul: Say Yayınları, 2021).

¹¹⁹ Fatma Dore, "Doğal İnsan Üzerine Montaigne ve Rousseau", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 22/61 (Eylül 2016), 61-82

Ütopya temasının Rus edebiyatının ve Rus ulusal fikrinin göbeğinde olması bu açıdan kaçınılmaz bir durumdur. Rus ütopya edebiyatı araştırmacısı Nikolay Kovtun, bu dönem için “*Gerçekliğin kendisi her zaman kaymış, bir yanılsama, bir serap durumunda olmuştur*”¹²⁰ ifadesini kullanmıştır. Rus yazarlar için Kafkas’ın ütopik yanılsamalar taşıması tesadüfi değildir. Nitekim ünlü Rus eleştirmen Nikolay Berdayev, Ruslar için “*maksimalist*” yakıştırmasını yaparken, onların “*ütopya gibi görünen şey, Rusya’daki en gerçekçi olandır*”¹²¹ demiştir. Bu açıdan bakıldığında Kafkas hakkında yazan yazarlar, temelde ütopik düşüncelerinin egzotik bir karşılığını bulmuşlardır.

---

¹²⁰ Muhraneli Bagratyon - İrina Lenidovna, “Kavkaz kak utopiya russkoy klassicheskoy literatury” (Klasik Rus edebiyatının bir ütopyası olarak Kafkas), *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 9/150 (2014), 83-89.

¹²¹ Bagratyon - Lenidovna, “Kavkaz kak utopiya russkoy klassicheskoy literatury”, 83-89.

3. BÖLÜM

BÜYÜK ÇAR'IN GÖLGESİNDE YAŞAMAK: RUSYA'DA ŞARKİYATÇILIK ALANININ ÖNCÜSÜ MİRZE KAZIMBEY

3.1. SÖMÜRÜLEN AYDIN MİRZE KAZIMBEY: KAFİR MODERN'İN ÖYKÜSÜ

Mirze Kazımbey'in babası Hacı Muhammed Kasım Bey, Kuba Hanı Feth Ali Han döneminde hanlığın maliye işlerine bakmasının yanı sıra 1807 ile 1820 yıllarında Derbent Şeyhülislamı olarak görev yürütmüştür. Mirze Kazımbey'in annesi Reşt Valisi Mirbağır Han'ın kızıdır. Mirze Kazımbey, 1802 yılında Reşt şehrinde hayata gözlerini açmıştır.

Mirze Kazımbey'in çocukluğu Reşt şehrinde geçmiş olsa da bir süre sonra babasının yanına Derbent'e taşınmıştır. Çocukluğundan itibaren ilme ilgi gösteren Kazım Bey, babasının da yardımıyla İslam eğitimini tamamlayarak Azerbaycan Türkçesi, Tatarca ve Farsça dillerini iyi derecede öğrenmiş, bu dillerin yanı sıra Arapça, Rusça ve Anadolu Türkçesine de hâkim bir öğrenci olmuştur.

Mirze Kazımbey'in çocukluk döneminde dünya görüşü şekillenmeye başlamıştır. 1810 yılından itibaren Derbent şehrinde yaşayan Mirze Kazımbey, din alimi Ebdül Aziz Hiçgençidin'den din eğitimi almıştır. Bu eğitimin içinde mantık, belagat ve skolastik bulunmaktadır. 1819 yılı itibariyle Şeyh Muhammed Behreyni'den ders alan Mirze Kazım, Derbent'te yetişmiş bir İslam alimi olmak için bütün şartları neredeyse sağlamak üzeredir. Mirze Kazımbey, genç ve kuvvetli bir dimağ olma yolunda ilerlerken aile hayatında yaşanan bir facia sonucunda hayatının seyrini kökünden değiştirecektir.

Mirze Kazımbey'in babası Hacı Muhammed Kasım, jurnalciler tarafından yazılan raporlar sonucunda Çarlık Rusya yönetimince İran lehine çalışmak ve Rusya'ya ihanet etmekle suçlanacaktır. Bu suçlama neticesinde Hacı Muhammed Ali Bey'in "Şeyhülislam" unvanı elinden alınacak ve mahkeme kararıyla Kazan Tatarların tarihi şehri Astrahan'a sürgün edilecektir. Bu konuda Mirze Kazımbey ilerleyen süreç içinde

şöyle yazmıştı: *"Rusya'ya karşı her zaman iyi bir tavır sergileyen, ancak rütbesi gereği halkın haklarını savunan babamın, şahsında çok güçlü bir düşmanı vardı. Bu bey, yaptığı entrikalarla babamı hükümetin gözünde itibarsızlaştırmaya çalışıyordu... Hükümetin askeri mahkemeye sevk etmesi ve mahkemenin babamın mallarına el koyup onu ve 14 arkadaşını Astrahan'a sürmesiyle bu iş sona erdi"*¹²²

XIX. Yüzyıl boyunca Astrahan, önemli bir kültür merkezi olarak unvanını korurken, Muhammed Kasım Bey de sürgünün ilk zamanlarında Astrahan'da bu entelektüel tabanla ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ancak onun bu girift ilişkileri, Astrahan'a sürgününden önce de mevcuttu.

Sabık şeyhülislam Muhammed Kasım Bey, henüz 1819 yılında İskoç misyonerler William Glenn ve John Makferson ile tanıştı. İki İskoç misyoner, 1805 yılında büyük reformcu Çar olarak bilinen I. Aleksander tarafından imzalanan Din Kanunu'nu kapsamında Kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren Edinburgh Misyoner Cemiyeti'nin üyeleri idi. Muhammed Kasım Bey'e de misafir olan İskoç misyonerler, Mirze Kazımbey'in keskin zekasını ilk tanışıklıkları sırasında fark etmişlerdi. 17 yaşındaki Mirze Kazımbey ile akıcı bir Türkçe ile konuşan İskoç misyonerler, babası Muhammed Kasım Bey'e onun ilim dallarındaki derin bilgi ve muhakemesinden etkilendiklerini söylediler. Dini bir eğitimden geçmiş ve yaşadığı şehri terk etmemiş Mirze Kazımbey, İskoç misyonerlerin onda uyandırdığı histen çok etkilenmişti. Öğrendiği şeyler yeni, belki de bu zamana kadar bildiklerinin tam tersi fikirlere sahipti. Özünde Mirze Kazımbey, İskoç misyonerlerin anlattığı şeyleri, örneğin, eğitim, kültür, toplumsal ilerleme, özgür düşünce gibi konuları çok da gerçekçi bulmamıştı. İslam dininin savunusunu yapmak için harekete geçen Mirze Kazımbey, sonrasında bu dönemde *"sert bir fanatik"* gibi davrandığını ve *"İslam'ın savunucusu olduğunu bir an bile unutmadığını"* kaleme alacaktır. Mirze Kazımbey, bu tarihten itibaren Hristiyanlığın yanlışlığını kendince kanıtlamak için mücadele verecektir.¹²³

¹²² Heyder Hüseyinov, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, (Bakü: Zekioglu, 2006), s.158

¹²³ Vilayet Guliyev, "Mirze Kazımbey hristiyanlığı nece gebul etmişdi?", 525-ci Gazet (6 Mart 2021), s.8-9

Bu süreçte Mirze Kazımbey'in eline, XVII. Yüzyılda İsfahan'da ikamet etmiş Şii alim Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin "**Bihar'ul-Envar**"¹²⁴ eseri geçecektir. Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin yazdığı bu eserde, İncil'den pek çok misal zikretmiş, bu misaller Hz. Muhammed'in lehine açıklanmıştır. Bihar'ul-Envar'da bulunan misallerin tesirinde kalan Mirze Kazımbey, diğer semavi dinlerin kutsal kitaplarını kendi dilinde okumak için eski Yidiş dilini öğrenme gayretine girişecektir. Babasının talimatı üzerine, İran ve Arabistan'da bulunan dini merkezlere giderek, Şeyh Muhammed Bahreyn'in rehberliğinde eğitimini tamamlayacak ve müçtehit unvanını alacaktır.

Mirze Kazımbey, Astrahan'da geçen sürgün yıllarının ardından Kazan'a dil eğitimi vermek için taşınma kararı almış ve bu durum onun akademik çevrelerce ün yapmasına neden olmuştur. Onun akademik çevrelerce elde ettiği ün, dönemin ünlü eserlerinden birinde, "*Şarkiyatçılık alanındaki derin bilgisi ve Avrupa dillerini iyi bilmesi, Kazımbey'i hem Batı Avrupa'nın hem de Rusya'nın önde gelen oryantalistlerinden biri yaptı*"¹²⁵ şeklinde açıklanmıştır.

XIX. Yüzyılın başında Rusya'da İskoçlara ait dini misyonlarında özellikle Kuzey Kafkasya hususunda bir artış gözlemlenmekteydi.¹²⁶ Misyonerler, doğal olarak Hristiyanlığı yaymak ve anlatmak için bölgede bulunuyordu. Mirze Kazımbey ile öncesinde tanışıklığı olan William Glenn, 1818'de Astrahan'da bulunan İskoç misyonun başına atandı. Glenn'in faaliyet yürüttüğü dönemde yaklaşık 15 bin adet dini eser Türkçe, Tatarca, Farsça ve Arapça dillerinde basılıp, dağıtıldı.¹²⁷ William Glenn'in faaliyetleri sırasında ihtiyacı, yerel dilleri bilen ve bu konuda görüş bildirebilecek bir uzmandı. Bu nedenle Mirze Kazımbey, akla ilk gelen isimlerden biri oldu.

¹²⁴ Muhammed Bâkır el-Meclisî tarafından yazılan "Bihar'ul-Envar", Şii-İmâmî rivayetlerin tamamını içine alacak tarzda hazırlanan Arapça derleme eserdir. Eser, Şii geleneklerini sistematik bir derleme halinde toplamayı ve düzenlemeyi amaçlıyordu. 26 ciltten oluşuyor. Hem Şii hem de Şii olmayan yaklaşık 400 kaynaktan referanslar içeriyor.

¹²⁵ Nikolay İvanoviç Veselovski, "Kazembek, Alexander Kasimoviç", *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, ed. Ivan Yefimoviç Andreyevskiy (St.Petersburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1894), 26/924.

¹²⁶ Kuzey Kafkas'da faaliyet yürüten İskoç misyonerlerin faaliyetlerinin daha detaylı çalışması için bkz: Lidiya İvanovna Krasnokutskaya, *Istoriya Shotlandskoy missii na Severnom Kavkaze 1802-1835 godu (Kuzey Kafkas'taki İskoç Misyonu Tarihi 1802-1835)* (Pyatigorsk: Pyatigorskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2000).

¹²⁷ Guliyev, "Mirze Kazımbey hristianlığı nece gebul etmişdi?", s.8-9

Glenn'in bu teklifinden önce Kazan Üniversitesi'nde araştırmacı olan Mirze Kazımbey, ünlü Rus tarihçi Mihail Petroviç Pogodin'e bir mektup yazdı. Mirze Kazımbey, mektubunda Pogodin'e; *"Astrahan'daki misyonerlerle tanışıklığı yenilemek gerekiyordu. Ben buraya gelmeden önce, onlar bu fırsattan yararlandılar. Yaşlı babamın iyi tavrı ve onunla sık sık çeşitli bilimsel ve dini konularda buluşmaları, konuşuyorlardı. Artık bu insanlarla yeniden tartışmaya başlamam, yeniden Hıristiyan karşıtı olarak etiketlenmem gerekiyordu"*¹²⁸ dedi.

Mirze Kazımbey, İran'a eğitim için gitmek isterken; yolculuk için maddi bir dayanağa da ihtiyacı vardı. İskoç misyonunda Arapça ve Türkçe dil öğretmenine ihtiyaç duyulduğunu öğrenen Mirze Kazımbey, burada çalışmaya başladı. Bu süreç içinde misyonerlerle dini tartışmaya girmeyecek, sadece para biriktirmek için burada bulunacaktı.

Ancak bu kararı vermesinden bir buçuk yıl sonra Mirze Kazımbey din değiştirmiş, öncesinde şiddetli bir biçimde savunduğu İslam yerine Hıristiyanlığı tercih edecekti. Bazı araştırmacılar Mirze Kazımbey'in bu dönemde din değiştirmesini 'milli engelleri aşmak' olarak nitelendirilmiş¹²⁹ ancak Mirze Kazımbey'in bu eylemdeki esas amacının ne olduğu tam olarak anlaşılmamıştır. Mirze Kazımbey'in din değişikliği, Hıristiyan literatürünü okumaya başlamasına neden olmuştur. Hıristiyan literatürü keşfetmeye çalışan Mirze Kazımbey, inancındaki bütüncül kırılmayı anlatırken, *"Gizli merakım beni yavaş yavaş daha önce bilmediğim bilgilere yönlendirdi. Bir yandan merakım, diğer yandan pişmanlığım gün geçtikçe artıyordu. Sonunda içimdeki duyguların mücadelesi beni yıpratıyordu. İnançım sarsıldı. Şüpheler bana huzur vermiyor, merak ise beni durduramadan uzaklara sürüklüyor. Acı dolu arayışımın sonucu, İslam'ın tanrı fikrini kalbimde kabul etmemem, elim tamamen boş ve umutsuz kalmam oldu. Bu kitapları artık bir Müslüman ya da Hıristiyan olarak değil, hakikati arayan biri olarak okudum"*¹³⁰ ifadelerini kullanmıştı.

¹²⁸ Vilayet Guliyev, "Mirze Kazımbey hristianlığı nece gebul etmişdi?", s.8-9

¹²⁹ Magomed Abdullayev, *Kazem-bek-uchenyy i myslitel' (Kazem Bek Bilim İnsanı ve Düşünür)* (Mahaçkala: Dagestanskoye knizhnoye izd-vo, 1963), s.45.

¹³⁰ Agababa Rzayev, *Istoriya politicheskikh i pravovyxh ucheniy v Azerbaydzhane (Azerbaycan'da Siyasi Ve Hukuki Doktrinlerin Tarihi)* (Bakü: Elm Neşriyyatı, 2000), s.223

Mirze Kazımbey'in Hristiyan oluşu gerçekten de hakikat arama kaygısıyla yaşanmıştı. Nitekim Mirze Kazımbey pragmatik nedenlerle Hristiyan olmuş olsaydı, Rus Ortodoks Kilisesi'nin mensubu olmayı tercih ederdi.¹³¹ Bu tercih onun için daha avantajlı olabilirdi. Ancak Mirze Kazımbey, İskoç misyonerlerin ona öğrettiği Presbiteryenlik mezhebini kabul etmişti. Bir diğer açıdan bakacak olursak, Mirze Kazımbey'in gözünden İslamiyet, birçok açıdan ikiyüzlülüğü de içerisinde barındırmaktadır. Mirze Kazımbey, Hristiyanlık inancına geçmeden evvel, babasının sürgün edilmesi örneğini değerlendirmiş, buna göre bir yorum üretmiştir. Babasının Astrahan'a sürgün edilmesinde rolü bulunan Lütereli Bey'in iftira atmadan önce Kuran-ı Kerim'e el basması ve yemin ettikten sonra onu suçlamasını ikiyüzlülük bağlamında değerlendirmiştir.¹³²

Mirze Kazımbey'in dini temayülündeki değişiklik, babasıyla olan ilişkisinde çarpıcı bir krizi de ortaya çıkaracaktır. Bir entelektüel olarak haklı bulduğu değişimin halk tabanında nasıl karşılık bulduğu, babasıyla yaşadığı bir hatıradaki görülmektedir. Hristiyan olduktan sonra babası ile görüşme gereksinimi duyan Mirze Kazımbey, babasına bir arabulucu göndererek onunla görüşmek istediğini söyler. Baba Muhammed Kasım Bey, görüşme teklifini reddetmese de Mirze Kazımbey'i oğlu olarak değil, herhangi bir İngiliz, Fransız veya genel olarak bir Haçlı olarak kabul edeceği yönünde şart koşar. Mirze Kazımbey'in kızı Olga Baratinskaya Kazımbey, "**Rus Arşivi**" dergisinde buluşmayı babasının konuşmalarından yola çıkarak şöyle anlatacaktır: *"Uzun süre ağladılar. Oğlunun irtidat etmesine rağmen baba kalbinin oğluna olan doğal bağlılığı hiç azalmadı. Hacı Kazımbey artık oğlunu eleştirmiyor, ancak şeytanın onun kalbine bir yol bulduğunu sık sık söylüyordu; Aksi takdirde Peygamberine ve ihtiyar babasına sırtını dönmezdi"*¹³³. Mirze Kazımbey, babası ile buluşması için, *"Babam beni öpmek için ayağa kalktı ama birdenbire aklına bir şey geldi ve durdu: 'Sen saf değilsin, seni nasıl öpebilirim?' İkinci kez ayağa kalktı ama hâlâ kararsız bir şekilde oturuyordu. Sonunda yüreğindeki babalık duygusu hurafe korkusunu yendi, yaklaştı ve sevgiyle gözlerimi, yanaklarımı, alnımdan öptü. Daha sonra gidip birkaç kez ağzını çalkaladı. Çünkü dudakları kafir oğluna*

¹³¹ Guliyev, "Mirze Kazımbey hristianlığı nece gebul etmişdi?", s.8-9.

¹³² Elçin Abdullayev, *Mirze Kazımbey'in Tarihi Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s.25

¹³³ Vilayet Guliyev, "Sen pak deyilsen, men seni nece öpe bilirem?", *Edalet Gazetesi* (22 Şubat 2021), s.8-10

dokundu”¹³⁴ ifadelerini kullanacaktı. Babası ile yaşadıkları ve babasının ona olan tavrı, Mirze Kazımbey’in onun gözünde kafire dönüşmesinden kaynaklanmıştı. Haber, memleketi Derbent’e ulaştığında, Mirze Kazımbey’in akrabaları dehşete düşmüştü. Genç Mirze Kazımbey’in Hristiyan olması, sülalesi tarafından sanki çoktan ölmüş gibi yas merasimi düzenlenerek kabul edilmişti. Ailenin kadınları, kıyafetlerini ortaya atıp Müslüman geleneğine göre ağlamışlardı.¹³⁵

3.2. İMPARATORLUK GÖLGESİNDE MİRZE KAZIMBEY: RUSYA’NIN DOĞU LİTERATÜRÜNÜ İNŞASI

Mirze Kazımbey’in Hristiyanlık inancına geçmesinin ardından hayatındaki önemli duraklardan biri olan Kazan’a seyahati de bu dönemde gerçekleşecektir. Kazan Üniversitesi’nde 1828’de sadece ders olarak takdim edilen Tatar dili, Türk-Tatar Dili Kürsüsüne dönüştürüldüğünde Mirze Kazımbey’in başına geçirilmesi ise tesadüfi değildi.¹³⁶ Çarlık Rusya’sında bir değişim yaşanmış, bu değişimin öncüleri ya da mensupları geldikleri toplumun sadece egzotik parçalarını zihinlerinde taşımıştı. Mirze Kazımbey, özünde Azerbaycan Türkü bir aydın olsa da Rus üniversitesinde kürsü başına geçirilecek kadar da Rus aydını statüsüne de sahipti. Mirze Kazımbey’in anahtar bir isim olmasını ünlü şarkiyatçı Wilhelm Barthold da fark etmiş ve bu durum hakkında şu sözleri sarf etmiştir: “*Rus doğu araştırmalarının bütün bir dönemi Mirze Kazımbey’in adı ve çalışmaları ile bağlantılıdır*”¹³⁷

Mirze Kazımbey, Kazan Üniversitesi’nde bulunduğu ilk senesinde yaptığı işlere ilişkin kaleme aldığı raporda birçok önemli detaya ışık tutmuştu. Mirze Kazımbey, neredeyse Rusların haiz olmadığı birçok konuyu ve eseri onlara tanıtmış ve onlara çevirmişti. Bir senelik akademik süreçte neler yaptığına değinen Mirze Kazımbey’in raporu ise şu şekilde:

¹³⁴ Guliyev, “Sen pak deyilsen, men seni nece öpe bilerem?”, s.8-10

¹³⁵ Guliyev, “Sen pak deyilsen, men seni nece öpe bilerem?”, s.8-10

¹³⁶ Ahmet Kanlıdere, “Mirza Kâzım Bey”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/162-164.

¹³⁷ *Kommunist Gazeti*, “Mirze Kazımbey”, (24 Kasım 1982), s.5.

“1) Bay Boldırev'in derlediği Farsça sözlüğü okudum ve öğrencilere doğru telaffuzu öğrettim.

2) Öğrencilerle birlikte çeşitli el yazmalarını inceledim ve onlara mevcut çizgi türleri ve örneklerini tanıttım.

3) Devletşah'ın “Tezkiretü's-Şuarâ” adlı eserinin çevirisiyle meşgul oldum ve gramer kurallarını açıkladım.

4) "Kuran" tercümesi ile meşgul oldum, tek tek kelime köklerini netleştirdim, en iyi Doğulu yazarların eserlerinden yola çıkarak, Müslümanların bu kutsal kitabının anlaşılması zor kısımlarını yorumladım.

5) İbn-i Haldun'un Arapça eserlerini okudum ve Rusçaya tercüme ettim.

6) Karamzin'in yazdığı tarih kitabının ayrı bölümlerini Rusçadan Farsçaya çevirdim”¹³⁸

Bir senede neredeyse Çarlık Rusya'sının Şark literatürüne güçlü bir katkı sağlayan Mirze Kazımbey, artık önemli bir figüre dönüşme yolunda ilerliyordu. Şark literatürüne sürekli katkı sağlayan Mirze Kazımbey, bir sene geçmeden 1829'da Sadi Şirazi'nin “**Gülistan**” eserini Rusçaya çevirmiş ve izahlı bir sözlük eklemeyi de unutmamıştı.¹³⁹ Mirze Kazımbey'in hız kazandırdığı şahsi çeviri faaliyetlerine bakıldığında, Rus okuyucuların bu eserleri sadece bir klasik olması hasebiyle çevirmediği malum oluyor. Mirze Kazımbey, bu hususta eserlerin izahatını çıkarmakla, Rus okuyucuyu bilmediği coğrafyalar kapsamında bilgilendiriyordu.

Mirze Kazımbey, bu süreçte Rusya'nın sömürgecilik perspektifinde ihtiyaç duyduğu bir eser üstüne araştırma yürütüyordu. Mirze Kazımbey, Kazan Üniversitesi'nin arşivinde el yazma nüsha şeklinde bulduğu ve XVIII. yüzyılda Seyyid Mehmed Rıza tarafından kaleme alınan “**Es-Sebü's- Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't Tatar**” eserinin üzerinde çalışmaya başlamıştı. Seyyid Mehmed Rıza tarafından yazılan eser, Kırım Hanlığı'nın tarihini, özetlemek gerekirse 1416'dan 1737'ye kadar hüküm süren 7 Kırım Hanının faaliyetlerini anlatmaktaydı. Eser için yaklaşık iki sene boyunca çalışmalar yürüten Mirze Kazımbey, 30 sayfalık Rusça bir önsöz yazdı, açıklamaların ve kendi yorumlarının yer

¹³⁸ Natsional'nyy gosudarstvennyy arkhiv, MVD Tatarstana, d: № 48.

¹³⁹ İlya Nikolayeviç Berezin, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, Protokoly zasedaniy Peterburgskogo universiteta 1/4 (1872), s.100-130

aldığı detayları da ekleyerek eserin bilimsel bir baskısını hazırladı. Eser neşredilme sürecinde birçok zorlukla karşılaşmış olsa da 1832 yılında Kazan’da yayımlandı. Yayımlanmasından kısa bir süre sonra Mirze Kazımbey, eserin Rusça çevirisini de neşretti. Eserin içinde bulunan önemli detaylar ve Mirze Kazımbey’in yetkinliği sonucunda eklediği bazı yorumlar onu şöhretli bir araştırmacı haline getirdi. Bu şöhretin varlığı, aslında temelde Mirze Kazımbey’in büyük bir imparatorluk için verdiği hizmetten kaynaklanıyordu. Keza bu eserin neşredilmesinin ardından bürokratik süreç başlatılmış ve Mirze Kazımbey’in akademik unvan elde etmesi için çalışmalar sonuçlandırılmıştır.

Mirze Kazımbey’in hem özverili hem de büyük çaba gerektiren faaliyetlerinin farkında olan Çarlık Rusya, düşünürün akademik anlamda önünü açıyordu. Böylelikle Mirze Kazımbey, Türkçe’nin gramer yapısını kaleme alacak ve aynı zamanda Türk edebiyatında bulunan kritik eserleri de Rus literatürü için bir araya getirecekti. Çarlık Rusya safında hizmet eden başarılı bir tercüman ve uzman olan Mirze Kazımbey’in statüsü de her geçen gün artıyordu. Önce Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölüm Başkanlığı, sonrasında Rusya Coğrafya, Arkeoloji ve Nüvizmatik Derneğinin Kazan Şubesi Sekreteri ve Kazan Vatan Edebiyatı Sevenler Derneğinin Sekreteri, 1829’da Londra’daki **"Britanya Krallığının Asya Topluluğu"** üyeliğine seçildi. Mirze Kazımbey, 1835’te Rusya Bilimler Akademisi’ne, Rusya Coğrafya Derneği’ne ve 1843’te Kopenhag Kraliyet Cemiyeti’ne üye seçildi.¹⁴⁰

Mirze Kazımbey, süreç içinde sadece kürsü kurmakla yetinmemiş, 1839’da Kazan’da, **"Türk-Tatar Dilinin Grameri"** eserini yazarak dil çalışmalarında bilimsel bir başlangıç çabasına girişmişti. Bu süreçte Rusya’da, Anadolu Türkçesi hususunda kullanılabilecek bir eser olmadığına dikkat çeken Mirze Kazımbey, üniversitenin üst kadrosunda yer alan Musin-Puşkin’e yazdığı bir mektupta, *"Bildğim kadarıyla üniversitemizde Türkçe öğretimi ekselanslarının uzun zamandır dileğidir. Nitekim Türk lehçeleri arasında baş yeri işgal eden (Anadolu) Türk dili, zenginliğiyle ön plana çıkmakta ve bu anlamda büyük bir dikkat gerektirmektedir. Öğretilmesi için çok fazla kaynağa ihtiyacı var. Ancak bazı nedenlerden dolayı Türkçe, Avrupalı oryantalistlerin ilgisini diğer Doğu dilleri kadar*

---

¹⁴⁰ Maarifa Hacıyeva, "Mirze Kazım Bey: hayatı ve yaradıcılığı", *Halg Cephesi* (24 Mayıs 2016), s.14.

çekememiştir. Rusya'da bazı eski kitaplar dışında bu dili öğrenmek için hiçbir kaynak yok"¹⁴¹ ifadelerini kullanmıştı.

St. Petersburg şehrinde uzun bir süre çalışma yürüten Mirze Kazımbey, “**Türk-Tatar Dilinin Grameri**” eserini tamamladığında, içinde Türkçe'nin yapısına dair pek çok bilinmeyene açıklık getirmiş ve başarılı bir ders kitabı geliştirmişti. Mirze Kazımbey'in bu çalışması, Çar II. Nikolay tarafından elmas yüzükle ödüllendirilirken, Rusya Bilimler Akademisi'nin en kıymetli çalışmalara verdiği Demidov Ödülü de 1841'de Mirze Kazımbey'e verilmişti. Mirze Kazımbey'in eserinin övgüye boğulduğu günlerde Boris Andreyeviç Dorn, önemli bir hususa işaret ediyordu. Dorn, Mirze Kazımbey'in eserinin Rusya'nın eksik olduğu Türkoloji ve Türkçe çalışmaları için önemli bir yer işgal ettiğini dile getirecekti. Dorn eleştirisinde, “*Türk-Tatar Dilinin Grameri eseri Rusya için uzun zamandır hissedilen bir ihtiyaçtı. Ayrıca böyle bir eserin dile tamamen aşına olan, çocukluktan itibaren beşikten başlayarak tüm inceliklerine hâkim olan ve onu Avrupa bilimiyle ustaca sentezleyen bir oryantalist tarafından yazılması daha arzu edilirdi. Elimize öyle bir gramer geldi ki, onu şimdiye kadar yayınlanmış herhangi bir dil kitabına tereddütsüz tercih edebiliriz*”¹⁴² diyecekti. Özetle, Dorn'un yazmış olduğu eleştiriye esas alırsak, Çarlık Rusya'sının Türkçe konuşan bir uzmana bu eseri yazdırması, önemli bir adım olarak anılmıştı. Çarlık Rusya, bu başarılı eseri kullandığı sürece kendi sınırları dahilinde yaşayan Müslüman Türk nüfusa erişebilecek ve onları bir şekilde kendi sisteminin içine dahil edebilecekti.

Çarlık Rusya'sının dahilinde kazandığı şöhret rüzgarını arkasına alan Mirze Kazımbey, bu dönemde Rus boyunduruğu altında yaşayan Müslüman toplum için bir eğitim seferberliğine girişti. Mirze Kazımbey hem Rusça hem Tatarca hem de Farsça bir çağrı metni metin kaleme aldı. Mirze Kazımbey, bölgedeki Müslümanların da eğitim faaliyetlerinde yer edinmesini ve bu hususta çaba göstermeleri gerektiği çağrısında bulunuyordu. Mirze Kazımbey'in çağrısı sınırlı bir çevrede de olsa etkisini göstermiş, 1840'lı yılların başlarından itibaren Kazan, Astrahan, Tiflis Gimnazyumu ve Kazan Üniversitesi'nde aralarında Salihcan Kuklyayev, Taşmemmed Seyfullin, Seyfulla

¹⁴¹ Hüseyinov, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden* s.31

¹⁴² Hüseyinov, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, s.169

Tokumbetov, Ahmed Cirey Yusufov, Sagiahmed Hayırov, Mehemmed Maksyutov, Seyidgafar İbrahimov gibi Başkırt, Tatar aydınların yanı sıra Mahmud İsmayılov gibi Azerbaycan Türkü aydınlar da ortaya çıkmıştır.

Rus İmparatorluğu'nun himayesinde hizmet veren Mirze Kazımbey, araştırmacı uzman olma çabasını korumuştur. Aslında medeniyetin beşiğinin Asya olduğuna dikkat çeken Mirze Kazımbey, İslam uygarlığının Avrupa karşısındaki gücünü vurgulamaktan çekinmiyordu. Mirze Kazımbey, İslam'ın altın çağından bahsederken, "*VIII, IX, X, XI. yüzyıllar insanlığın hafızasında derin izler bırakmıştır... O dönemde bilimsel düşüncenin ilerleyişi... Kazandıkları şöhret... Roma İmparatorluğu'nun görkeminden daha az değildir. O dönemde hâlâ cehalet örtüsüyle örtülü olan Avrupa dünyası, İslam hükümdarlarının korkusundan titriyordu*"¹⁴³ ifadelerini kullanmıştı.

Fakat bu hususun farklı açılardan değerlendirilmesi ehemmiyet kesp etmektedir. Çünkü Mirze Kazımbey, Doğu'nun keşfini alelade bir motivasyona dayanarak değil, Çarlık Rusya'sının mukadderatında önemli bir yere sahip olması nedeniyle desteklemiştir. Mirze Kazımbey, Çarlık Rusya'yı Doğu medeniyetinin temsilcisi hatta lideri olarak görmektedir. Bu sebepten olacak ki Mirze Kazımbey de şöhretli bir aydın olarak bu desteğini kaleme almaktan çekinmemiştir. Çarlık Rusya'ya yüklediği liderlik misyonuna ilişkin yazan Mirze Kazımbey, "*Büyük gelişme yolunda ilerleyen Rusya, Doğu edebiyatının göz alıcı çiçeklerinden henüz çok az çiçek kopardı... Medeniyetin yüksek görevleri, Doğu'yu araştırma zorunluluğunu bizden talep ediyor. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Rusya, Doğu halklarının aydınlanması gibi kutsal bir yükü şanlı omuzlarında taşımaktadır. Yüzyıllar boyunca Rusya ile Doğu yakınlaşmış, kan ve gelenekler birbirine karışmış, kaygılar aynı olmuştur. Aynı mutlu ve hüznünlü günler Rusların ve Doğuluların kalplerinde aynı duyguları uyandırdı*"¹⁴⁴ ifadelerini kullanmıştı. Mirze Kazımbey'in bu tavrını nasıl değerlendirmek gerekir? Mirze Kazımbey'in bu tavrının esasında Arap, Türk ya da Fars edebiyatı hususunda bir övgü olarak

¹⁴³ Mirza Kazem-Bek, "O poyavlenii i uspekhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii", *İzbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.338

¹⁴⁴ Nazifa Arifovna Mazitova, *Izucheniye Blizhnego i Srednego Vostoka v Kazanskom universitete (Kazan Üniversitesi'nde Yakın ve Orta Doğu'yu incelemek)* (Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, Kazan, 1972), s.18.

değerlendiren uzmanlar olsa da esasında yaklaşımın kökenini irdelemek gerekir. Doğu'nun keşfi, Çarlık Rusya'sının devlet bilinci açısından güçlendirilmesi olarak algılanabilir ki bu tespit hatalı olmayacaktır. Keza Rus elitinin yeni keşfi, uzun bir hat boyunca komşuluk edeceği rakip devletlerin de keşfi demek olacaktır. Esasında Mirze Kazımbey'in ana hedefi de bu bilinci kazandırmaktır. Bu bilinci kazandırmak için harekete geçtiği zaman, “*Bana ne oldu bilemiyorum ama yüzyılımızda bana şu soruyu soran insanlarla karşılaştım: Rus oryantalistler neden İslam dinini, onun mezheplerini ve felsefi öğretilerini araştırmıyorlar? Neden ülkemizde hiç kimse Kuran'ın kaliteli bir tercümesini basmayı düşünmüyor? Arapların, Farsların, Türk halklarının tarihini neden yazmıyoruz? Neden hiç kimse bizi en azından kısmen Doğu şairlerinin eserleriyle tanıştırmayı düşünmüyor?*”¹⁴⁵ ifadelerini kullanarak aslında bu bilincin ne kadar mühim olduğuna da işaret ediyordu.

Mirze Kazımbey'in Çarlık Rusya açısından başarısı, Doğu egzotikliğini öne çıkaran Rus bilincini çok kısa bir sürede bilimsel açıdan Doğu'nun farkında olan bir Rus bilincine çevirmektir. Kısa sürede yaşanan değişimin nedeni ise tesadüfi değildir. Mirze Kazımbey, yaptığı araştırmalarda özellikle Doğu toplumlarındaki edebi kanonu değerlendirirken, ara ilişkileri ve dünyevi bilinçlerini de ortaya çıkarıyordu. Örnek vermek gerekirse, doğu edebiyatı bir göl ise Mirze Kazımbey onu besleyen nehirleri tek tek tespit etmişti. Doğu için Zerdüştlüğün ne olduğunu irdelerken, kutsal kitabı Avesta'yı¹⁴⁶ da es geçmemişti. Mirze Kazımbey, filolog ünvanına sahip olsa da basit bir algı ile değerlendirmeler yapmamıştır. Çok yönlü bir araştırma kabiliyetinden bahsedebiliriz. Sadece ana kaynakları kullanmayan Mirze Kazımbey, İngiliz, Fransız ve Alman şarkiyatçıların araştırmalarına da atıfta bulunmuş; bunlara yönelik eleştiriler getirmiştir.

Mirze Kazımbey'in yetkin bir filolog olması, bu hususta düşünceler geliştirmesine neden olmuştur. Bir toplumun dilinin kendi varlığıyla birlikte büyüdüğünü dile getiren Mirze Kazımbey, düşüncesinin de bu bağlamda geliştiğini ifade etmiştir. Dilsel gelişimi iç ve

¹⁴⁵ Mirza Kazem-Bek, “Neobkhodimoye ob"yasneniye (k izdatelyu «Severnoy pchely)”, *İzbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.382

¹⁴⁶ Avesta, Orta Doğu'da ortaya çıkan en eski tek tanrılı dinlerden biri olan Zerdüştlüğün kutsal metnidir. Zerdüş tarafından kurulan Zerdüştlük, iyi ve kötü arasındaki ikiliği ve iyiliği teşvik etmede bireysel seçimin önemini vurgular. Avesta, Zerdüş ibadeti ve uygulamalarının merkezinde yer alan ilahiler, ayin metinleri ve dini öğretiler içerir.

dış koşullarına bağlayan Mirze Kazımbey, iç koşulların kendisinde maneviyatı öne çıkaran ifadeleri ve dilin zenginliğini taşıdığını dile getirirken; dış koşulların zenginliğinin halkın aydınlanması ile iltisaklı olduğunu vurgulamıştır.

1830'lu ve 1840'lı yıllarda Kazan Üniversitesi Avrupa üniversiteleriyle rekabet edebilecek düzeye yükseldi. Hızlı bir ilerlemeyi benimseyen Kazan Üniversitesi'nde Doğu dilleri hususunda birçok yeni bölüm kuruldu. Bu durum da Mirze Kazımbey, sadece bilim insanı sıfatıyla değil aynı zamanda mütefekkir statüsüyle de öne çıkıyordu. Mirze Kazımbey'in bu dönemde oluşturmaya çalıştığı program ve yapılanma, sonraki yüzyıllarda da Rusya'nın bilim insanı üretiminde önemli bir perspektif kazandıracaktır. Mirze Kazımbey, yüksek öğrenimden mezun olduktan sonra üniversitede kalmak isteyen öğrencilerin pedagojik faaliyetlerde bulunmalarının teşvik edilmesi fikrini ortaya atan ilk uzmanlardan biri olmuştur. Mirze Kazımbey oluşacak uzman kadrolar için, *"Kursu tamamlayan gençler, yetenekleri, okuma sevgileri ve yüksek başarıları nedeniyle fakültenin özel ilgisini çekecek ve yüksek öğrenim için üniversitede kalmak isteyeceklerdir. Tam zamanlı öğretmenlik pozisyonu, ilk yıl verilecek kursu tamamladıktan sonra, seçtikleri uzmanlık alanında özel doçentlik pozisyonuna hazırlanmak için parasal bir ödenek alacaklar"*¹⁴⁷ fikrini öne sürmüştür.

Mirze Kazımbey, Rus üniversite tarihinde ilk kez bir uzman şarkiyatçının profilini, temel niteliklerini ve özelliklerini bilimsel ve teorik olarak tasvir etti. Öğretmenleri ve öğrencileri dünya halkları hakkında daha fazla bilgi edinmeye teşvik ederek dil öğreniminin tutkulu bir savunucusu olarak öne çıktı. Mirze Kazımbey çalışmalarındaki dil hususuna ilişkin, *"Halk antik eserlerinin incelenmesinde gerçeğe ulaşmak için dillerin incelenmesinden daha iyi bir rehberin olmadığı uzun zamandır kanıtlanmıştır; cehaletin labirentinde saklı bilgi hazinelerine giden tek yoldur."*¹⁴⁸ ifadelerini kullanmıştır. Bu bağlamda Çarlık Rusya'sının bilimsel çalışmalarına hizmet etmede bir beis görmeyen düşünür, 1 Temmuz 1836'da Kazan Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada, *"Rusya'da*

¹⁴⁷ *Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov (Doğu Dilleri Fakültesi'nin tarihine ilişkin materyaller)* (St. Petersburg: tip. M.M. Stasyulevicha, 1909), s.37.

¹⁴⁸ Mirze Kazem Bek, "O poyavlenii i uspekhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii", *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* 9 (1836), s.245

eğitim görkemiyle birlikte ilerlesin, genel eğitim Rus gençliğinin egemen dalı olsun... Güçlü Rusya yakında aydınlanmış komşu güçlerle rekabet edebilecek”¹⁴⁹

Mirze Kazımbey’in 1841’de yayımladığı "**Doğu'ya Bilimsel Gezi Planı**" kitapçığının içeriği, genç şarkiyatçıların Doğunun sosyo-kültürel ve siyasi yapısını tanıtırken Arapça, Farsça ve Türk diline dair bilginin de zenginleştirilmesini hedefliyordu.

Mirze Kazımbey’in hazırladığı bilimsel direktifleri barındıran kitapçık, Çarlık Rusya’sının Doğu toplumlarını araştırması için gönderdiği genç şarkiyatçıların yetiştirilmesine önemli yer edindi. Mirze Kazımbey’in bu dönemde öğrencilere yönelik ana direktifi ise Azerbaycan’ı keşfetmenin gerekliliği üzerine olmuştur. Mirze Kazımbey, öğrencilerine Azerbaycan Türkçesini öğrenmeleri ve tarihi eserleri hususunda bilgili olmaları gerektiğini yinelemiştir. Rus şarkiyatçıları arasında öne çıkan, ünlü Oryantalist, Türkolog, St. Petersburg Üniversitesi Doğu Bölümü'nün en eski profesörü ve Mirze Kazımbey’in öğrencisi olan İlya Berezin, bu direktifin ardından 1849’da Azerbaycan ve Bakü'nün geniş bir şekilde ele alındığı "**Dağıstan ve Zakafkasiya'ya Seyahat**" eserini kaleme aldı. Kazan Üniversitesi'nin fonuyla Doğu seyahatine çıkan İlya Berezin'in seyahat planı, tavsiyeleri ve görevi Mirze Kazımbey ya da o dönemde Rusların ona seslendiği şekilde Aleksandr Kasimoviç Kazem-bek olmuştur.¹⁵⁰ Mirze Kazımbey’in tasarladığı plana göre Berezin, üç yıl boyunca Kafkasya, İran, Arabistan, Mısır ve Türkiye'yi dolaşacaktır. Bu gezi sırasında dilini güçlendiren Berezin, toplumların yaşamını, edebiyatını ve eski eserlerini araştırdı. Bu gezilerde geniş bir veri toplayan Berezin, Kazan’a geri döndüğünde materyal koleksiyonuna sahipti. Bu süreçte tuttuğu notlar bir rapor tarzında yazılmış ve Kazan Üniversitesi tarafından neşredilen "**Bilimsel Notlar**" dergisinde yayımlanmıştır. Berezin, üç yıl süren gezisi hakkında şu notları almıştı: "*Asya'da henüz hiçbir Rus kâşif tarafından böyle bir şey yapılmadı ve yabancı kaşifler arasında da böyle bir örnek yakın zamanda bulunmayacak*"¹⁵¹. Berezin'in eseri bir ilk olmanın yanı sıra içerik bakımından da zengin bir yapıdadır. Çünkü yazılanlar

¹⁴⁹ Mirze Kazem-Bek, “O poyavlenii i uspekhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* 11/2 (1836), s. 243–269.

¹⁵⁰ Oksana Budanova, “Russkiy vostokoved XIX veka Ivan Berezin i azərbaydzhanskaya stolitsa” (XIX. Yüzyılın Rus Oryantalisti Ivan Berezin ve Azerbaycan'ın Başkenti), *Eho* (19 Mayıs 2018), s.13

¹⁵¹ Budanova, “Russkiy vostokoved XIX veka Ivan Berezin i azərbaydzhanskaya stolitsa?”, s.13

değerlendirildiğinde sosyo-kültürel ve siyasi yapının yanında coğrafi bilgilere de sıklıkla yer vermiştir. Örneğin, Bakü şehrini değerlendiren Berezin, içerik bakımından tam anlamıyla bir askeri operasyonda ihtiyaç duyulacak içeriğe sahiptir. Berezin'in Bakü tasviri şu şekildedir: *"Bakü kalesi karada iki sur ve hendekle, deniz tarafında ise bir surla çevrilidir, köprülüdür ve iyi korunmuştur, sadece güneybatı tarafı şehre hâkim tepelerden oluşmaktadır. Dağistan tarafta Türklerin egemenliğinden önce daha küçük bir duvar inşa edilmiş ve bazı yerlerde yıkılmış; duvar Mustafa Paşa'nın emriyle kaldırılmış, Ruslar tarafından onarılmış; yüksek, güçlü ve geniştir. Batı tarafındaki hendekten bir dere akmakta olup, birinci ve ikinci surlar arasında da havuzlu bir dere bulunmaktadır. Burçlar Rus eserleri arasındadır. Bakü kalesinin, koruma kuleli iki toprak kapısı vardır: Bakü'ye girdiğim yerin kuzeydoğu tarafında Şamahı ve Bakü mezarlığına gittiğim güneybatı tarafında Dağ kapıları. Deniz kenarında birkaç küçük çıkış var, isteyenler doğrudan duvardan geçebilirler: Ben bu yolu bir kez yaşadım"*¹⁵²

Mirze Kazımbey, öğrencilerine verdiği direktiflerin haricinde Rusya'nın Doğu bilgisini güçlendirmeyi sürdürüyordu. Tam olarak Azerbaycan'ın Çarlık Rusya tarafından taksim edildiği, Türkmençay Anlaşması'nın yapıldığı 1828 senesinden itibaren Mirze Kazımbey, Doğulu bilim insanları hakkında ayrı ayrı Arapça biyografik makaleler üzerinde çalışmaya başlamıştı. Bu dönemde Rusya'nın Alman kökenli Şarkiyatçılarından Karl Karloviç Voigt, Mirze Kazımbey'in bu çabası hususunda, *"Müslüman Doğu'nun alimleri hakkında on bin makale yazdı"*¹⁵³ diyecektir.

Mirze Kazımbey'in bu çabası sadece Azerbaycan Türkü aydınlar için değil o sırada Çarlık Rusya'sının boyunduruğu altındaki Müslüman Türkleri de etkisi altına almıştı. Özellikle Kazan'da ikamet etmesi ve faaliyetlerini burada yürütmesi, Kazan Tatarı aydınları için bir çıkış yolu olarak görülüyordu. Kazan'da ikamet ettiği süre boyunca Kazan Tatarı aydınlar ile bağını koparmamış, aksine dil ve zihniyet yakınlığından kaynaklanan doğal

¹⁵² Budanova, "Russkiy vostokoved XIX veka Ivan Berezin i azərbaydzhanskaya stolitsa?", s.13

¹⁵³ Eserde verilen sayının abartılı olduğu iddia edilebilir bkz. Karl Voigt, *Obozreniye khoda i uspekhov prepodavaniya aziatskikh yazikov v imperatorskom kazanskom universitete, za desyatiletie s 1842 po 1852 g, (1842'den 1852'ye kadar on yıl boyunca Kazan İmparatorluk Üniversitesi'nde Asya dillerinin öğretilmesindeki ilerlemenin ve başarıların gözden geçirilmesi)* (Kazan, Universitetskaya tipografiya, 1852), s. 18

bir motivasyonla Tatar halkının bir dostu, Tatar aydınlarının öğretmeni ve danışmanı olarak büyük saygı kazanmıştır. Bu hususta Mirze Kazımbey için mühim bir arkadaş olan İbrahim Halfin'in yakınlığından bahsetmek yerinde olur.¹⁵⁴ Faaliyetlerine Kazan'da Mirze Kazımbey'den önce başlayan Halfin, Kazan Üniversitesi faaliyetlerinde Mirze Kazımbey'in güvendiği insanlardan biri oldu. Bu tanışıklık sayesinde Kazan halkı ile bütünleşmiş, artık onların da sorunlarına cevap arar olmuştu. Kazım Bey, 1834 yılında Kazan halkı için Tatar dilinde "Behrül-Esrar" (Sırlar Denizi) adlı bir gazete yayınlama fikrini ilk destekleyenler arasında yer aldı. Tatar medreselerinde bulunan Mirze Kazımbey, medrese hocaları ve öğrencilerle sıkı temaslar kuracaktır. Bu sebepten, XIX. Yüzyıl Rusya'sında sürdürülen "Şarkiyatçılık" anlayışında ortaya çıkan "Tatar Ekolü" olarak görülen akımın kurucuları ve temsilcileri arasında Mirze Kazımbey'in öğrencileri mevcuttur.¹⁵⁵

Mirze Kazımbey, 1849 yılında Kazan'daki ilmi faaliyetlerini sürdürebilmek için Rusya'nın ikinci başkenti St. Petersburg'a taşınma kararı aldı. İلمي faaliyetlerini Petersburg'da sürdürme kararı alan Mirze Kazımbey, burada Fars Edebiyatı Bölüm Başkanı olarak kariyerini sürdürdü. Mirze Kazımbey'in bu noktada taklitçilik hususunda hayata geçirdiği bazı eylemler, geçmişten bir hikâye gibi gözükse de önem arz etmektedir. Örneğin Mirze Kazımbey'in ünlü Kazan Tatarı aydın Şehabeddin Mercani ile yaşadığı ayrılık bir aydınlanma krizi olarak görülmelidir. Hem Mercani'nin hem de Mirze Kazımbey'in öğrencisi olan Hüseyin Feyzhanov, bu ayrılığın ana aktörü olarak karşımıza çıkar. Hüseyin Feyzhanov'un kafa karışıklığı bu süreç içinde bulunan bir Türk aydınının kafa karışıklığını da bize gösterir. Feyzhanov için Mercani geçmişi yani eskimiş olanı temsil ediyordu. Mirze Kazımbey ile iş birliği yarının ve modern olmanın önünü açacaktır. Mirze Kazımbey, Rus entelijansını tanımış ve onunla dikey ilişkiler kuralı uzun bir süre geçmiştir. Feyzhanov'u da taşıdığı Petersburg'a getirmek için çaba sarf etmektedir. Mirze Kazımbey, Feyzhanov'u Petersburg'a getirmek için St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi tarihine ilişkin belgelerin gösterdiği gibi kaleme aldığı tavsiye metninde, *"Üniversitenin Şarkiyat Fakültesi Dekanı Mirze Kazımbey, H. Feyzhanov'u yaklaşık yedi yıldır tanıyor. Profesör Mirze Kazımbey, şahsına büyük saygı duyuyor.*

¹⁵⁴ Vilayet Guliyev, "Mirze Kazım bey ve tatar maarifçileri", *525-ci Gazet* (2 Nisan 2022), s.10-11.

¹⁵⁵ Guliyev, "Mirze Kazım bey ve tatar maarifçileri", s.10-11

*Şahsiyet vasıflarının yanı sıra, bir Oryantalist-bilim adamı olarak bilgisi ve ilmi araştırmaları da var. Hüseyin Feyzhanov'un istihdamının üniversiteye faydalı olabileceğine inanıyor*¹⁵⁶ ifadelerine yer vermiştir.

Mirze Kazımbey'in çabaları zor da olsa sonuç verdi. Çarlık Rusya, Hüseyin Feyzhanov'un St. Petersburg Üniversitesi'nde görev yapmasına onay verdi. Mirze Kazımbey ile Hüseyin Feyzhanov, 13 yıl boyunca Petersburg'un entelektüel çevresiyle bir arada çalıştı. Rus entelektüel çevresinin temasları sırasında Vladimir Velyaminov Zernov ile irtibata geçen Hüseyin Feyzhanov, Velyaminov Zernov'un talebi üzerinde 1858'de Moskova'da arşivlerde saklanan Kırım hanlarının diplomatik yazışmalarını inceledi. Feyzhanov'un arşiv incelemesi başarılı bulundu ve Rus Arkeoloji Derneği üyesi seçilmesi konusu gündeme geldi. Bir süre sonra 1860'ta Feyzhanov, prestijli kurumun bir üyesi oldu. Rus sistemi içinde güç kazanan Feyzhanov, zamanla çeşitli alanlara yönelmişti. Örneğin, Azerbaycan tarihi hususunda Şeki hanı Hacı Abdullatif Efendi'ye atfedilen ama aslında Han'ın soyundan gelen Kerim Ağa Fateh'in Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı "*Şeki Hanlarının Kısa Tarihi*" eserinin nüshasını bulmuş ve yayına hazırlamıştı. Hüseyin Feyzhanov, 1861'de genç yaşta hayatını kaybedecektir. Mirze Kazımbey, Hüseyin Feyzhanov'un geride bıraktığı önemli birikimi kullanmaları için Rus uzmanları harekete geçirdi.¹⁵⁷ Mirze Kazımbey, sadece Hüseyin Feyzhanov'u değil, birçok Kazan Tatarını Rus bilimsel dünyasına kazandırma görevini sürdürecektir. Ortak çabaları sonucunda 1820'lerin sonunda üniversitede ilk Müslüman-Tatar öğrenciler görünmeye başladı.

Mirze Kazımbey'den önce yine Azerbaycan Türkü bilim insanı Mirze Cefer Topçubaşov, bu bölümün 20 sene başkanlığını sürdürmüş sonrasında da emekli olmuştu. Mirze Kazımbey, bu dönemde halefi Mirze Cefer Topçubaşov'un başlatmış olduğu "**Derbendname**"¹⁵⁸ araştırmalarına odaklanacaktır. Derbendname, neredeyse sembolik

¹⁵⁶ Guliyev, "Mirze Kazım bey ve tatar maarifçileri", s.10-11

¹⁵⁷ Guliyev, "Mirze Kazım bey ve tatar maarifçileri", s.10-11

¹⁵⁸ Derbent şehrinin tarihini konu edinen tarihi kaynak olarak bilinmektedir. Eserde Dağıstan ve Şirvan'ın V-XI. yüzyıllardaki tarihi hakkında değerli bilgiler yer alıyor. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü'nün arşivinde yer alan B-333 numaralı elyazması, 1891 yılında Mirza CebraİL İbn İsrafil Derbendi tarafından Hicri-Kameri tarihiyle istinsah edilmiştir. Geriye kalan versiyonlar yazarlar tarafından kısaltılmış ve parçalar halinde derlenmiştir. Eserde Arap halifeliliği

bir araştırma alanı olarak göze çarpmıştır. İlk olarak Boğdan voyvodalığı sırasında Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp çökmekte olduğu kanaatiyle Rusya tarafına geçen Dmitri Kantemir, Büyük Petro döneminde eser hakkında geniş malumat vermiştir. Sonraki süreçte Azerbaycan'ın kolonizasyon sürecinde önemli bir figür olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov, 1829 yılında *Derbendname*'yi Rusça'ya çevirmiş, "Tiflisskie Vedomosti" gazetesinde yayımlamaya başlamıştı. Tiflisskie Vedomosti editörleri, Bakıhanov'un Rusça tercümesine ilişkin, "*Derbendname çevirisi Doğu el yazmalarının Rusçaya çevrilmesi açısından ilk deneyim olacak. Bunları Rusya ve Avrupa'da tanıtıyoruz. Bu faydalı girişimin diğer insanlarda da aynı heyecanı uyandırmasını diliyoruz. Böylece yakın gelecekte Transkafkasya ülkesi ve Rusya ile ilgili Doğu kaynaklarının Rusça külliyatını görebiliriz. Her ne kadar mevcut durumda biraz soyut bir etki yaratsa da gerçekleştirilebilecek bir niyettir*"¹⁵⁹ demişlerdi. Bakıhanov, bu hususta faaliyet yürütse de eserin net hali, Mirze Kazımbey tarafından şekillendirilecekti. Mirze Kazımbey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un çevirdiği nüshayı arasa da metnin orijinalini bulması mümkün olmamıştı.

Mirze Kazımbey, Aralık 1843'te adını duyuran bir çalışmayı daha tamamladı. *Derbendname* eserinin yayınlanması için sekiz yıl daha beklemek gerekiyordu. Bu arada ilk planlarda önemli değişiklikler yaşandı. Mirze Kazımbey, çalışma sürecinde sadece mükemmel nüshayı bulup yayına hazırlamakla yetinmedi. Çalışmayı daha büyük boyutlara taşımaya karar verdi. Sonuç olarak, kapsamlı bir önsöz, açıklamalar ve yorumlar, çeşitli tarihi ve coğrafi kaynaklardan alıntılar yaptı. Mirze Kazımbey'in her açıdan eşsiz hale getirdiği tercüme nihayet 1851 yılında yayımlandı.

---

döneminde Darband şehrinde yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Orijinal eserin kimin tarafından yazıldığı henüz bilinmiyor. Eserde beş bin yılı aşkın bir geçmişe sahip olan Derbend şehrinin bin yıllık tarihi anlatılıyor. Bir nüshası Azerbaycan'ın ünlü şairi Mirza Şefi Vazeh tarafından derlenmiş ve Mirza Şefi'nin satırlarından yola çıkılarak 1855 yılında İran'da yayınlanan antolojide şikaste-nastalîk hattı örneği olarak yer almıştır. Bu kitabın XIX. yüzyıl Azerbaycan okullarında ders kitabı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Eser ilk kez 1851 yılında ünlü Şarkiyatçı Mirza Kazımbey tarafından İngilizce tercümesiyle Petersburg'da yayımlandı. Okuyuculara sunulan bu koleksiyonda "*Derbendnâme*" adlı eserin listelenmiş versiyonlarına yer verilmiştir. *Derbendname* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Arif Ramazanov - Aynur Hacıgadirli, *Derbendnameler* (Bakü: Nurlan, 2010).

¹⁵⁹ Vilayet Guliyev, "Derbendname" haqda ne bilirik?", *525-ci Gazet* (23 Nisan 2022), s.10-11.

Mirze Kazımbey, Çarlık Rusya açısından mühim olan kaynak eserin çevirisine yazdığı önsözde, *"14 yaşında bir çocuk olarak, toplu Derbentnâme okumalarına katıldığımı çok iyi hatırlıyorum. Uygun yorumlar ve aydınlatıcı açıklamalar eşliğinde yapılan bu tür okuma toplantıları, birkaç gün de olsa Derbent'in her şeye meraklı, yarı uygar gençlerinin ilgi odağı olurdu. Bu gençler uzun kış gecelerinde bir araya geliyorlardı ve zamanlarını popüler tarihleri, masalları ve kahramanların isimlerini, numaralarını ve onların ünlü maceralarını anlatan hikayeleri okuyarak geçiriyorlardı"*¹⁶⁰ ifadelerini kullanmıştı.

Mirze Kazımbey, 1841 yılının sonlarında dönemin önemli Şarkiyatçılarındaki Fren'e gönderdiği mektuplardan birinde şöyle yazıyordu: *"Artık Derbendnâme'yi tercüme etmeye karar verdim. Çevirinin tamamı iki üç ay içinde hazır olacak. Derbendnâme'yi neden İngilizceye çevirdiğimi, üstelik İngilizce bir önsöz yazdığımı soruyorsunuz? Bana öyle geliyor ki bu, eserin yayımlanması ve yaygınlaştırılması açısından daha uygun. Öncelikle yazılarımı nasıl yayınlayacağım konusunda sürekli endişe duyuyorum. Eserin Rusçaya veya başka bir dile çevrilmesi, basım meselesi çözüldükten sonra bu her zaman mümkündür. Sizden gizlediğim şey, son zamanlarda birbirinden ilginç konular ardı ardına aklıma geliyor. Fakat her şeye rağmen, Öncelikle Derbandnâme'yi bitmiş haliyle görmek, eser hakkında yorum ve görüşler almak istiyorum. Kitap halinde yayınlanmasına gelince, konuyla ilgili şu planlarım var: a) hazırlamak Azerbaycan Türkçesi metnin İngilizce metinle basımına, b) Klaprot'un açıklamalarından da yararlanarak metnin tamamının basılması; c) sonuna yorum ve resimler eklemek d) Taberî, İbn-i Sami ve Darbend tarihini inceleyen diğerlerine bakmak. Yazarların eserleri hakkında kısa bir bilgiler için; Son olarak St. Petersburg elyazmasında bulduğum ana nüsha farklılıklarını ve eklemeleri göstermek için..."*¹⁶¹

Mirze Kazımbey, Azerbaycan'la ilgili yazılarında ünlü Babek hareketine¹⁶² de değinmiş, bu hareketi İslam dinine karşı bir halk hareketi olarak değerlendirmiş, Babek'in iradesine

¹⁶⁰ Guliyev, "'Derbendname" haqda ne bilirik?", s.10-11

¹⁶¹ Guliyev, "'Derbendname" haqda ne bilirik?", s.10-11

¹⁶² Hurremi hareketi, Azerbaycan'ın Arap Halifeliği döneminde Azerbaycan'da Araplara karşı başlayan, daha sonra Gilan, Mazandaran, Luristan ve İran'a yayılan bir halk hareketidir. Hurremi hareketinin ilk aşaması isyanın başlangıcından Babek'in isyana liderlik etmeye başladığı zamana kadar olan dönemi

özel önem vermiş ve İslam tarihçilerinin aksine Babek'in eylemlerini övmüştü. Mirze Kazımbey, Babek'in idamını anlatırken, onun idam sırasında gösterdiği dayanıklılık ve cesarete hayranlığını dile getirdi. Halifeyi insanlık dışı cezalar vermekle suçlamış, Babak şahsında masum insanlar için canlarını feda eden yiğitlerin kahramanlıklarını yorumlamış, bu tür insanlarda hoşgörüyü ancak yüksek ve saf fikirlerin ve halka hizmet etme arzusunun yarattığını göstermiştir. Bu dönemde Mirze Kazımbey'in İslam araştırmaları hususunda çalışmalarına başladığını görmekteyiz. 1860 yılında İslam üzerinde **“İslam”** başlığı altında geniş kapsamlı bir eser kaleme almıştır. Mirze Kazımbey bu geniş kapsamlı eserinde İslam dininin yanı sıra Arap kabile birliklerinin İslam öncesi tarihini ve İslam dininin ortaya çıkışıyla birlikte Arap Yarımadası'ndaki durumu yansıtmıştır. Rus ve Avrupalı İslam alimlerinden farklı olarak birincil kaynaklara başvurarak Hz. Muhammed'in hayatını, çevresini, dağınık Arap kabilelerini milli ve dini temelde birleştirmedeki rolünü ve Nübüvvet fikirlerini doğru bir şekilde yansıtmıştır.

Mirze Kazımbey, ilmi faaliyetler açısından değerlendirildiğinde Doğu halklarının dilini, edebiyatını, mitolojisini, kültürünü ve dinini ve tarihlerini incelediğini ve Çarlık Rusya'sının kendi başına üretemeyeceği bilimsel faaliyet yönü oluşturduğunu görüyoruz. En önemli eserleri arasında **“Es-Seb'ü's-Seyyar Fî-Ahbar-I Mülûki't-Tatar”**, **“Uygurlar Hakkında Tatkiatlar”**, **“Derbendname”** ve **“İslam”** eseri yer almıştır. Aynı zamanda toplumsal hareketleri de inceleyen Mirze Kazımbey, **“Müridizm ve Şamil”**, **“Bab ve Babiler”** gibi yeni nesil araştırmalara da imza atmıştır.

Çarlık Rusya'sının 1851'de kurduğu Asya Enstitüsü'nün üyelerinden biri olarak Mirze Kazımbey belirlenmiştir. Mirze Kazımbey'in enstitüdeki görevi dersleri oluşturan dillerin eğitimini vermektir. Enstitü, bir anlamda Rusya'nın kolonizasyonuna ilişkin veri oluşturmak, gidilen coğrafyalara öncesinde hâkim olmaktır. Keza Asya Enstitüsü'nün

---

kapsar. İlk aşamada ayaklanmanın asıl lideri ve öncüsü Azerbaycan'ın Erdebil şehrinden Cavidan Sahrak olarak bilinmektedir. Hurremi hareketinin ilk aşamasında yaşanan olaylar ve savaşlar ağırlıklı olarak Azerbaycan topraklarında olmuş ve geniş bir alana yayılmamıştı ve isyan Arap Halifeliği için bu kadar büyük bir tehdit oluşturuyordu. İsyanın ikinci dönemi ise Babek'in isyanın liderliğini üstlendiği 816-817 yılında başlamış ve Bezz kalesinin düşüşüne kadar devam etmiştir. İsyanın ilk aşamasında olduğu gibi ikinci aşamasında da temel askeri fetihler Azerbaycan topraklarında gerçekleştirildi ancak bu dönemde isyanın kapsamı ve nüfusu genişledi. Çevredeki iller de isyana katıldı. Babek'in önderliğinde isyan yaklaşık yirmi yıl devam etti ve bu dönemde Hurremler Arap Halifeliğinin altı büyük ordusunu mağlup etti. Daha geniş bilgi için bkz. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, (Bakü: Şerg-Gerb, 2007).

tüzüğünde, *"Enstitünün amacı, bir yandan ilgili bakanlıklara Doğu dillerini iyi bilen personel hazırlamak, diğer yandan Doğu'ya ilişkin bilimsel bilginin Rusya'da yayılmasını sağlamaktır"*¹⁶³ ifadelerine yer verilmişti. Enstitü'nün Çarlık Rusya'sının Hariciyesi'ne bağlı Doğu Dilleri Enstitüsü, Kazan ve Petersburg Üniversitelerinin Doğu Dilleri Bölümleri ve Odesa'daki Rişelye Okulu temelinde oluşturulması hedefleniyordu. Fakat bürokratik kurumların anlaşmazlıkları neticesinde plan tatbik edilemedi. Bunun yerine alternatif olarak Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Bilimleri Fakültesi açılmasına karar verildi. Yeni kurulacak fakültenin yapısal şekli ve müfredatının hazırlanması görevi Mirze Kazımbey'e verildi. Bu dönemde devletin finansmanında düzenlenen Şarkiyatçılık için yeni bir karar alınmıştı. Şarkiyatçılık hususunda eğitim veren bütün gücün merkeze verilmesinde karar kılınırken, yeni dönemde bütün bilim insanları Petersburg'da toplanacaktı. Nitekim 1855 yılında Kazan Üniversitesi'nde faaliyet yürüten Doğu Dilleri Fakültesi'nin faaliyeti durduruldu. St. Petersburg artık şarkiyatçılığın kalesi konumundaydı. Burada kurulan Doğu Bilimleri Fakültesi'nin açılış konuşmasında Mirze Kazımbey, *"Fakültemizin bilimsel araştırma açısından gelecekteki önemi konusuna gelince, mevcut yapısının Rusya'nın bu alana umutlu yaklaşımı için ikna edici bir neden olabileceğini söyleyebiliriz. Avrupa'nın başka hiçbir ülkesinde bu kadar çeşitli Oryantalist bilim adamlarının buradaki kadar tek bir bilimsel kurumda bir araya gelmesi söz konusu değildir. Asya dilleri ve edebiyatları hiçbir yerde burada olduğu kadar tam olarak temsil edilmemiştir. Şimdiye kadar hiçbir yerde, öğrettikleri dilleri doğal olarak konuşan bilim adamları burada olduğu kadar fazla olmadı. Üstelik hocalarımızın her biri Avrupa'da geçtikleri onurlu bilimsel yolla tanınıyor, her birinin modern bilim tarihinde kendi adı ve çizgisi var, bugüne kadar yaptıkları çalışmalar sağlam bir temel oluşturuyor"*¹⁶⁴ ifadelerini kullanmıştı.

Rusya'da Şarkiyatçılık güçleniyor, Rusya'nın doğuya bakış açısında perspektifi her geçen gün genişliyordu. Fakat Rusya hala Rus olmayan halkların eğitim sisteminde yer edinmesi ve bir göreve sahip olması fikrine mesafeli yaklaşıyordu. Petersburg'da dekan

¹⁶³ Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov. T.I. SPB., 1905; T.II. SPB., 1906; T.IV. SPB.,1909, St. Peterburg, s. 48.

¹⁶⁴ Mirza Kazem-Bek, "Rech' po sluchayu otkrytiya v S.-Peterburgskom universitete fakul'teta vostochnykh yazykov" (St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılışı vesilesiyle konuşma), *İzbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.359

olarak görev yürüten Mirze Kazımbey, 1856 yılında üniversite tüzüğünde yapılan değişimlere istinaden, kendi fakültesine bölgesel ve özellikle belirli alanlar üzerine çalışan şarkiyatçıların kendi çalışmalarına uygun işlerle temin edilmesini, Müslümanların üniversiteye kabulünü ve Rus olmayan halkların üniversitede yer edinmesi için eğitim alması gerektiği taleplerini öne sürmüştü ancak talepleri cevapsız kalmıştır.¹⁶⁵

Süreç içinde Mirze Kazımbey, Müslüman toplumlar hususunda önemli bir adım olarak alfabe meselesini gündeme getirdi. Onun tarafından kaleme alınmış, "**Modern Hindistan'da Maarifin Yayılmaya Başlaması**" başlıklı makalesi, Müslüman halkların dil sorununa ışık tutacaktır. Mirze Kazımbey, bu makalesinde Hindistan'da yaşayan Müslümanların yaptıklarını örnek göstermiş, detaylandırmıştır.¹⁶⁶ Bu noktada Mirze Kazımbey'in konuya ilişkin bir tenkidi göze çarpmaktadır. O, Hindistan'da yaşanan süreçte dil meselesinin Avrupalıların perspektifinden çözülmeye çalışıldığı ancak bunun mümkün olmadığı kanaatini sunmuştur. Çünkü Avrupalılar bir dış etken olarak meseleye dokunmaya çalışmıştır. Oysa toplum dinamiktir. Meselesini halledebilmek için kendi içinden aydın çıkarmalı, çözümünü bu şekilde sonuçlandırmalıdır. Bu durumu detaylandıran aydın makalesinde, "*Hintlileri veya Müslümanları Avrupa alfabelerinin kendi alfabelerinden daha iyi olduğuna ikna etmek zordur. Ama her şey zamanla ilgilidir, zamanla. Her şeyi kontrol edebilecek kazanılmış çıkarlar var*"¹⁶⁷ demiştir. Toplumsal dinamik, eninde sonunda meselenin çözümüne odaklanacağını dile getiren Mirze Kazım, alfabe meselesinin de dil sorununun bir yansıması olarak ele alınacağını vurgulamıştır. Belki de o dönem için en kuvvetli tartışmalardan biri olan kullanılan dilin, dini mahiyeti meselesine de değinen Mirze Kazım, dini vecibelerle dil reformuna karşı gelenlere cevap üretmiştir. Mirze Kazım Türkistan'da, İran'da ve Anadolu'da İslam'a kadar süregelen dönemde, bölgelerin kendine ait alfabelerinin olduğunu ifade etmiş ve bu bölgelerin İslamiyeti kabulünün ardından Arapça'dan istifade ettiklerini dile getirmiştir. Arapça'ya atfedilen kutsallığın da bu dönemde ortaya çıktığını, ancak gerçeğin böyle olmadığını yazmıştır.¹⁶⁸ Mirze Kazım için dil reformu ve alfabe ıslahatı hakkında yaptığı tartışmalar

¹⁶⁵ Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov. T.I. SPB., 1905; T.II. SPB., 1906; T.IV. SPB.,1909, St. Peterburg, s. 512-513.

¹⁶⁶ Mirza Kazem-Bek, "Nachalo prosveshcheniya v nyneshnoy Indii" (Modern Hindistan'da Aydınlanmanın Başlangıcı), *Jurnal Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya* 44 (1857), s.244-264.

¹⁶⁷ Kazem-Bek, Nachalo prosveshcheniya v nyneshnoy Indii, s.244-264.

¹⁶⁸ Kazem-Bek, Nachalo prosveshcheniya v nyneshnoy Indii, s.244-264.

yeni değildi. Entelektüel yaşamının erken döneminde, Latin alfabesinin yaratabileceği zorlukları ele aldığı **“Roma alfabesinin Doğu dillerine uygulanması”** ve **“Hindistan halkına Roma alfabesinin yararları konusunda bir çağrı”** başlıklı makalelerini kaleme almıştı. Nitekim Mirze Kazımbey’in bu tartışmayı açması ve yazılar kaleme alması, modern Azerbaycan’ın dil tartışmalarında önemli bir etki yaratarak yeni bir gündem doğurmuştur.

Bir mütefekkir olarak Mirze Kazımbey’in akademik faaliyetleri her açıdan önem arz etmiştir. Örneğin, onun bahsettiği Azerbaycan’dan çıkan alimler, edebi bir kanon oluşturmak için hala örnek teşkil etmektedir. Onun çalışmaları Firdevsi, Sadi Şirazi, Hafize, Nizami Gencevi, Hakani, Ali Şir Nevai, Ünsüri, Esedi, Ferruhi ve Mirze Feteli Ahundov gibi kalemi güçlü aydınları kapsamına almış ve açıklamıştır.

Tartışmada yeni bir aşamaya geçebilmek için Mirze Kazımbey’in siyasi dairede takındığı tavrın ne olduğunu açıklamak gerekir. Mirze Kazım için en başta kısa bir yorum yapılmak istenirse, bilimsel gerçeklerin dini temayüllerle harmanlandığı bir zihinsel dünyaya sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Mirze Kazımbey, doğu toplumlarının siyasi süreçlerini ele alırken, sosyal düzeni de araştırmasının bir parçası haline getirmiştir. Onun düşüncesinin temeli Azerbaycan’ın kültürü, Alman ve Rus düşünce sistemlerinin bir karışımıdır.

Mirze Kazımbey, dinamik bir toplum algısını öne çıkarırken, aynı zamanda dinin siyasi alanda görünür olduğunu ve aktif bir etkiyle varlığını sürdürdüğüne dikkat çeker. Mirze Kazım, doğa olaylarıyla ilgili olarak şöyle yazmıştır: *"Doğa üç ayrı dünyadan oluşur: Maddi, ahlaki ve manevi alemler. Her dünyadaki eylemler kendi kanunlarına göre gerçekleşir. Maddi dünyanın yasaları değişmezdir, ihlal edilemezler ama ahlaki ve manevi dünyaların yasalarına uymak kişinin özgür iradesine bağlıdır, dolayısıyla bu yasalar ihlal edilebilir"*¹⁶⁹. Özellikle Mirze Kazımbey’in bu hususta toplumsal yapının ayırımında ele aldığı maddi-manevi farkı onun düşünsel bakımdan, çağdaşlarından farklı bir noktada olduğunu gösterir niteliktedir.

---

¹⁶⁹ Hüseyinov Heyder, *XIX esr Azerbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, Bakü, Zekioğlu, 2006, s.154

Mirze Kazımbey, siyaset felsefesi bağlamında bir düşünür olarak değerlendirildiği takdirde, bazı detayların onu etkilediği açıktır. Özellikle Rusya'nın aktüel olarak tartıştığı bazı bağlamlar öne çıkmaktadır. Mirze Kazımbey'in dönemi Rusya'nın kendi içinde tartışmaya açtığı hususların dikkate alındığı dönemdir. Özellikle Batılılaşma ve Rusluk fikri... XIX. yüzyılın tamamında Rus düşüncesinde ana tartışma Slavofilizm ile Batılılaşma arasındaki ana gerilimden doğmuştur. Yani bu dönemde Batılı gibi görünen yazar, filozof veya tarihçilerin zihnindeki asıl hedefin Rus kültürünün benzersiz olduğunu savunan Slavofilizm olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Rus kültürünün ana temellerinden biri olan Ortodoksluk tartışması da meseleye dahil olduğunda, Rus kimliğinin bir kuvvet olarak Batı değerlerine karşı bir direnç oluşturduğunu da es geçmemek gerekir. Ancak Rus topraklarında var olan eşitsizlik de önemli bir detaydır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Aleksandr Radişçev¹⁷⁰ (d. 1749 – ö. 1802) tarafından köylüler arasındaki eşitsizliğe karşı başlatılan mücadele, yeni yüzyılda da bütün gücüyle varlığını sürdürebilmiştir. Bu nedenle de Mirze Kazımbey'in okuduğu karmaşık literatür onu çok yönlü bir düşünce sisteminin içine dahil etmiş olabilir. Çarlık Rusya'sında her zaman özgürlükçü fikirlerin merkezlerinden olan Kazan ve Petersburg üniversiteleri Mirze Kazımbey'in aydınlanmacı fikirlerinin de oluştuğu konumlardır. Düşünürün Doğu ve Avrupa fikri literatürüne ilişkin derin bilgisi, onun teorik olgunluğuna ve yaratıcı düşüncesine yol açtı. Bundandır ki Rusya'daki ilk İslam hukuku araştırmacısı, Azerbaycan Türkçesinin ilk bilimsel gramerinin yaratıcısı, İran'daki Babilik hareketinin ilk araştırmacılarından biri olma unvanını üzerinde taşımaktadır.

Mirze Kazımbey, dünyada genel nedensel ilişkiler ve nesnel düzenliliğin var olduğunu savunur. Bu nedensellik, karşılıklı koşullanma ve düzenlilik doğası gereği evrenseldir ve doğal olguları, hatta ulusların sosyal ve siyasal yaşamına özgü olguları da içerir. Kazımbey, bu yasaların özünü yaşamın sürekli yenilenmesinde, yeninin gücünde ve zaferinde görür. Yeninin aslında eskinin içinden doğduğuna dair felsefi bir önermeyi de

---

¹⁷⁰ Aleksandr Radişçev, serfliğe ve otokrasiye karşı eleştirel duruşuyla bilinmektedir. 1790 yılında kaleme aldığı öncü eseri "St. Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk" eseri, Rusya'nın sosyo-politik yapılanmasını eleştiriyordu. Radişçev kaleme aldığı eser yüzünden Sibiry'a sürgün edildi. Immanuel Kant gibi Avrupalı düşünürlerden etkilenen Radişçev, Rusya'da modern siyasi düşüncenin de temelini atmış oldu. Radişçev tarafından ortaya koyulan serflerin özgürleştirilmesi çağrısı ve despotizm eleştirisi, Rus entelektüel tartışmalarına da yeni bir yön verdi. Daha kapsamlı bilgi için bkz. Viktor Kapulin, "The Origins of Russian Political Modernity: Did Radishchev "Crib" His Enlightenment Project From Kant? (And If So, Why Didn't He Cite the Source?)." *Philosophical Literary Journal Logos* 25 (2021) s. 27-57.

kendi içinde mantıklı açıklamalarla değerlendirmeye çalışır. Mirze Kazımbey bu duruma, Roma tarihinden bolca örnek verir. Ona göre Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki halkların gelişiminde ilerici bir rolü vardır ve bu rolün temel nosyonu da mirastan doğmaktadır. Roma İmparatorluğu, Avrupa'daki milletlere hukuk, vatandaşlık meselesi ve bilim mirası bırakmıştır. Bundan bahsederken Mirze Kazımbey, "*Şarلمان ve Napolyon'u Roma ruhu büyüttü, özellikleri Batı Avrupa'nın tüm kurumlarında fark ediliyor*"¹⁷¹ ifadelerini kullanmıştır. Mirze Kazımbey'e göre Bizans İmparatorluğu, Roma gücünün bir parçasından ziyade çöküşün ve zayıflamanın bir görüntüsüdür. Bizans'ta bir yenilik yoktur. Hatta bir yenilik olmamasının yanı sıra var olan oturmuş yapılar bile mahvedilmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun uzun soluklu varlığını da Avrupa'daki devlet sisteminin zayıflığına yoran Mirze Kazımbey, gelişimi eski ile yeninin mücadelesinde aramaktadır. İşte Mirze Kazımbey'e göre Roma ve Bizans'ın hikayesi de bundan ibarettir.

Doğa ve toplum olgularını diyalektik bir bakış açısıyla açıklayan Mirze Kazımbey, sürekli gelişmeyi, yeninin eskiyle mücadelesini ortaya koymuş ve buna dayandırmıştır. Mirze Kazımbey, aslında bir bağlamda Avrupa'da da geçerli olan bir tartışmayı açacaktır. Zihninde tarihin ilerleme biçiminin ne olduğu sorusu, önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bağlamda onun formülünü, "*Hayat, ileriye doğru kararlı bir hareketle belirlenir ve hiçbir durmaya izin vermez. Her yeni gün, özellikle de her yeni yüzyıl, yeni beslenmeyi, yeni aktiviteyi gerektirir*"¹⁷² olarak tasvir eder. Mirze Kazımbey, anlaşıldığı üzere doğa olaylarını tarihsel süreç içinde kesintisiz bir gelişmeye sahip olduğu görüşünü savunur. Mirze Kazımbey için tarihsel süreç, düzenli bir gelişim, ileriye doğru bir akış olarak görülür. Büyük imparatorlukların da tarihini bu bağlamda inceleyen Mirze Kazımbey, devletlerin yıkılma evreleri için farklı bir reçete sunacaktır. Ona göre Roma, Bizans ve Sasani devletleri, gelişimlerinin doruk noktasına yükselme nedenleri ne ise aynı nedenden zayıflama belirtileri göstermişti. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nun yıkımında etkin rol oynayan "barbar kavimler", Roma üzerinde bir tahakküm kuramadıkları için yeni bir kültür yarattı. Yıkımdaki bir diğer hususa değinen Mirze Kazımbey, şahsi çıkar ve ihtirasın da tetikleyici olduğunu belirtirken, "*Bizans, bırakın yayılmasını ve*

¹⁷¹ Mirze Kazem Bek, "İstoriya islama. Obozreniye Vostoka v politicheskoy otnoshenii pered poyavleniyem Mukhammada" (İslam Tarihi. Muhammed'in ortaya çıkışından önce Doğu'nun siyasi açıdan değerlendirilmesi), *Russkoye Slovo* 2 (1860), s.125.

¹⁷² Kazem Bek, *İstoriya islama. s.122-125*

*güçlenmesini, Asya'daki egemenliğini büyük zorluklarla sürdürmeyi başarmış, hem de kendi topraklarında bazen anarşi, bazen de otokrasi şeklinde tezahür eden, tarihi anlamdan yoksun, siyasi önemini yitirmiş ve bireysel örgütlenmeleri büyük zorluklarla karşılayabilmiştir. Bireyler ve kamusal yapılar, tutkularının kötü bir oyununa dönüşen iç mücadelesindeki zayıflığını gösterdi*¹⁷³ diyecektir. Mirze Kazımbey'in tarih anlayışında doğa kuralları işleyişini yaşatır. Ona göre her devletin yıkımı temelde, yeni bir biçimin de ortaya çıkmasına neden olacaktır. Esasında bir ulusun çöküşü, bir başka milletin yükselişi ya da en temel şekilde yeni bir biçime dönüşmesine neden olacaktır.¹⁷⁴

Mirze Kazımbey, yaşadığı süreç içinde popüler bir fikir olan "Aydınlanmış Despot" görüşünü savunmaktadır. Ona göre aydınlanmış bir despot, ülkesini her alanda gelişme yollarına yönlendirirken, aynı zamanda ahlaki açıdan da geçerli ve yeterli bir toplumu inşa edebilir.¹⁷⁵

XIX. yüzyılın başında Rusya'daki siyasi gericilik, çeşitli idealizm ve mistisizm akımlarını yarattı. Bu dönemde Rus üniversiteleri özellikle Alman felsefesiyle ilgileniyordu. Kant ve Schelling'in ılımlı liberalizmi Mirze Kazımbey'in dünya görüşü üzerinde özel bir etki yarattı. Nitekim Mirze Kazımbey yazıp tamamladığı "**Dünyanın Sözde Saf Zevkleri ve Bunların Gerçek Mutluluğa Ulaşmadaki Etkileri**" başlıklı etik-felsefi çalışmasında idealist Alman felsefesinin önde gelen temsilcilerinin eserlerine atıfta bulunmuştur. Kant ve Schelling gibi Alman filozoflarından yola çıkarak gelişimi manevi bir süreç olarak değerlendirmiş ve dünyayı anlamada ilahi başlangıcın yanı sıra bilime de büyük önem vermiştir. Düşünür, dünyanın Tanrı tarafından yaratıldığını tamamen inkâr etmemiş, ancak yaratılıştan sonra Tanrı'nın rolünün sınırlı olduğu fikrini ortaya koymuş, doğanın ve toplumsal olayların nedenlerini ve itici güçlerini doğa ve toplumun doğasında var olan nesnel kanunlarda görmüştür. Mirze Kazımbey, bazı eserlerinde maddi dünyanın bağımsızlığını ve kendi kanunlarına göre gelişmesini gösterse de dünya görüşünün belli bir aşamasında, Tanrı'yı tüm varlıkların yaratıcısı olarak görmüş ve nesnel idealizm konumundan hareket etmiştir.¹⁷⁶

¹⁷³ Kazem Bek, *Istoriya islama*, s.122-125

¹⁷⁴ Kazem Bek, *Istoriya islama*, s.122-125

¹⁷⁵ Ağayar Şükürov, *Şerg Felsefesi ve Filoşofları* (Bakü: Ebilov, Zeynalov ve Oğullar, 2005), s.561

¹⁷⁶ Şükürov, a.g.e, s.562

Mirze Kazımbey'in topluma ilişkin görüşlerinde tiranlık nefretinin özel bir yeri vardır. Araştırmacılar, böyle bir yapıya duyulan nefretin Mirze Kazımbey'in sosyalist felsefesinin hümanizmini karakterize ettiğini belirtme gereği duymuşlardır.¹⁷⁷ Mirze Kazımbey, tiranlığa, zulme, serfliğe dayalı yönetimin esasen halkı köleleştirmek ve cehalete mahkûm etmek, maneviyatını karartmak, milli ve manevi değerlerini yok etmek anlamına geldiğini, bunun da halk kültürünün gelişmesini engellediğini söylemiştir. Mirze Kazımbey'in görüşüne göre eğer mevcut kurallar insanların doğal gereksinimlerini karşılamıyorsa, bu kuralları değiştirmek onların hakkıdır. Mirze Kazımbey'in XIX. yüzyılın ortalarında Rusya ve İran'da ortaya çıkan Müridizm ve Babilik hareketlerini meşrulaştırmasının nedeni budur. Buradaki gelişim düsturunu ele alan Mirze Kazımbey, *“Halklar arasında aydınlanmanın gelişim tarihine baktığımızda, her yerde görünmez bir el ile sürekli olarak cehalet toprağına aydınlanma tohumlarını eken, onları ısıtan ve tohumlarının çimlenmesini kaydeden garip bir gücün olduğunu açıkça görüyoruz. Cehalet en başından bu tohumları ne kadar yok etmeye çalışırsa çalışsa da ne kadar yok edip çarpıtsa da bu tohumlar yeni filizler verir, bu güç istediğini başarır ve sonunda hakikatin yeşermeye ve aydınlanmaya başladığı zaman gelir ve kök çıkarır. Elbette bütün bunlar mücadelesiz ve isyansız olmuyor. Bu mücadelede insan aklını kaybetmiş gibi, her şey sisli, her şey kaynıyor, her şey heyecanlı, sanki bütün bunlar sonsuzmuş gibi; ama sis kalkıyor, her şey yerli yerinde ve parlak ışınlar kişinin yolundaki her şeyi aydınlatıyor”*¹⁷⁸ ifadelerini kullanmıştır.

Doğu ve Batı ayrımı arasında fikirlerini ifade eden düşünür, Doğu toplumlarındaki devlet gelişimlerini incelemiş ve Doğu'da insani değerlerin var olduğunu; medeniyet ruhunun burada hala sürdüğünü dile getirmiştir. Doğu'da yeni bir uyanışın var olduğunu ifade eden Mirze Kazımbey, o dönemde var olan durumu şu şekilde özetlemiştir: *“Çin ve Japonya artık uyanıyor. Hindistan çoktan uyandı... Türkiye... Batı'dan çok şey öğrendi... İran sessizce yürüyor ve hiç sıkılmadan çevresinde büyüyor. İran'ın hâlihazırda önemli*

¹⁷⁷ Mecid Efendiyev, *Siyasi ve Hugugi Telimler Tarihi* (Bakü, Siyaset, 2004), s. 413.

¹⁷⁸ Mirza Kazem-Bek, “Bab i babidy: Religiozno-politicheskiye smuty v Persii v 1844-1852 godakh” (Bab ve Babiler: 1844-1852'de İran'da dini ve siyasi huzursuzluk), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.66

sivil ve ahlaki yaşam kaynakları var. Gelecekteki uygarlığı için pek çok olasılığa sahip. Rusya ile olan ticari ilişkileri, yeni şahın yeniliğe hazır olması, en önemlisi halkın dini fanatizme karşı rasyonel mücadelesi, tüm bunlar İran için iyi bir geleceğe işaret ediyor”¹⁷⁹

Mirze Kazımbey'in felsefi bakış açısını değerlendiren araştırmacılar, düşünürün monarşist ve liberal yanlısamalardan demokratizme, idealizmden deizme doğru bir yol izlediğini ifade ediyor. Araştırmacılara göre Mirze Kazımbey, yeryüzünde özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve barış fikrini savundu.

3.3. MİRZE KAZIMBEY'İN YOL AYRIMI: ŞEYH ŞAMİL BARBAR İSYANCI MI? ÖZGÜRLÜK SAVAŞÇISI MI?

Bu dönemde Çarlık Rusya'sının bölgede sürdürdüğü politikalar da rahatsızlığa sebebiyet vermişti. Özellikle bölgeye atanan yetkililerin keyfi eylemleri, bölgeyi toplumsal bir krizin eşiğine getirmiştir. Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ve diğer Müslüman halklar Çarlık Rusya'sının sömürgeci politikasına karşı mücadele etmeye başladı. Bölgede bulunan Dağıstan halkının lideri konumundaki Şeyh Mansur'un Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alması ve ardından burada aldığı yenilgiler neticesinde esir edilmesinden sonra bölge halkı bu durumdan derinden etkilenecektir. Dağıstan halkı için Kafkas direnişinin öncüsü sayılan Şeyh Mansur'un 1794'te ölümünün ardından bölgede “**Müridizm**” olarak adlandırılan direniş hareketi kısa süreli de olsa duraksadı. Çarlık Rusya'sının bölgede tekrar hareketlendiği 1823 yılında tekrar Dağıstan ve çevresinde yeniden ortaya çıktı. Hareketin öncüsü konumunda bulunan Gazi Molla Muhammed, Kafkas Müslümanlarını Ruslara karşı cihada davet eden bir metin yayımlamış; harekete geçen Müslümanlar ile harekete geçmiştir. 29 Kasım 1832 yılında Rusların eline geçen Gimri'de girdiği çatışma sırasında şehid olmuştur. Gazi Molla Muhammed'in şehadetinin ardından yeni bir isim ortaya çıkacaktır. 1834 yılından

---

¹⁷⁹ Kazem-Bek, “Bab i babidy”, s.67

itibaren Şeyh Şamil, 25 yıl boyunca bölgedeki işbirlikçi yetkililere karşı mücadele etmiş; 1840 ile 1843 yılları arasında Rusları ağır kayıplara uğratmıştır.¹⁸⁰

Mirze Kazımbey, 1830'lu yıllardan itibaren Çarlık Rusya'sında büyük bir tehlike olarak görülmüş Müridizm hareketini araştırmış, buradaki ana motivasyonu yakından incelemiştir. Araştırmasının ilk döneminde Şeyh Şamil'e karşı olumsuz bir görüşe sahip olan Mirze Kazımbey, özellikle Müridizm'in kuvvete bindiği 1840'lı yıllardan itibaren yayımlanan materyalleri inceleme fırsatı buldu. Özellikle Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasından sonra Petersburg'da onunla şahsen tanışma fırsatı buldu. Bu tanışıklığın ardından Mirze Kazımbey'in fikirleri kökten değişti. Görüşmenin ardından düşünür, Şeyh Şamil'in Rus basınında bahsedildiği gibi vahşi bir isyankâr olmadığını fark etti. Mirze Kazımbey, bahsi geçen ilk tanışma için, *"Elbette onu gerçekten görmek, onunla tanışmak, onunla konuşmak istiyordum. Bu beklenmedik bir şekilde başıma geldi. Şamil beni duydu ve benimle buluşmayı teklif etti. İlk buluşmamız 3 Ekim öğleden sonra benim evimdeydi. Şamil, oğlu Gazi Muhammed ve refakatçisiyle birlikte geldi. İmam selam verdikten sonra bana şöyle dedi: Sen, ben seni daha görmeden tanıyordum- Sana helal olsun... Bense ona teşekkür ederim dedim, ey bütün dünyanın tanıdığı meşhur İmam! Artık birçok kişi böyle bir misafirle konuştuğum için beni kısıkanıyor"*¹⁸¹ demiştir.

Mirze Kazımbey tarafından 1859 yılında dönemin önemli dergilerinden biri olan "Russkoye Slovo" dergisinde neşrettiği **"Mürdizim ve Şamil"** çalışması, bölgede gerçekleşen sosyo-kültürel ve siyasi süreçleri objektif şekilde ele alan ilk eserdir. Mirze Kazımbey, "Müridizm ve Şamil" araştırmasını kaleme alırken Dağıstan'da XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Müridizm tarihini araştırmış, dini motivasyonla hareket eden siyasi mücadelelerin özünü ve Şamil hareketine yol açan nedenleri ortaya çıkarmıştır.

Mirze Kazımbey, eserini yazarken Şeyh Şamil ile tanışmış, ondan edindiği yeni bilgileri de araştırmasına dahil etmiş ve Müridizm akımına dair izlenimlerini genişletmiştir. Yazar bu eserinde müridizmin siyasi mahiyetini, özellikle Dağıstan halkının özgürlük mücadelesini gerçek materyallere dayanarak kaleme almıştır. Düşünüre göre Müridizm,

¹⁸⁰ Süleyman Uludağ, "Müridizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/50-52.

¹⁸¹ Mirza Kazem-Bek, "Myuridizm i Shamil" (Müridizm ve Şamil), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.59

Kafkasya'da dini-ideolojik bir hareket olarak ortaya çıkmış, ancak kısa süre sonra halk kitleleri bağımsızlık ideallerini onun pratik hükümlerinde görmüştür. Dolayısıyla Müridizm bayrağı altında ilan edilen cihat aslında Rus İmparatorluğu'nun işgal politikasına karşı bir savaştı.

Mirze Kazımbey'in araştırmasında Müridizm, Çarlık Rusya istibdadına karşı bir sömürge karşıtı hareket olarak nitelendirilmişti. Kökeni geçmişe dayansa da Müridizm fikrinin siyasi bir niteliği üzerine yakıştırmaları, XIX. yüzyılda gerçekleşecektir. Bölgede var olan savaşlar, Müridizm fikrinin tetiklenmesinde önemli etken olarak ele alınabilir. 1828 yılında Azerbaycan'ın parçalanmasına neden olan Kacar Devleti ve Çarlık Rusya arasındaki savaş ya da 1828 ile 1829 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasında yaşanan savaş, Müridizm görüşünün ana motivasyonu olacaktır. Düşünür için Çarlık Rusya'sının bölgede var olabilmesi sadece yasa taraftarı ve adil bir sistemle mümkün olabilecekti, Çarlık Rusya'sının bölgede sürdürdüğü yaklaşım bunun tam tersi olmuştur. Düşünürün bu husustaki son görüşünde Çarlık Rusya safındaki yetkililerin bu hareketi, sadece dini temayüllü bir hareketmiş gibi değerlendirdiği kanısı mevcuttur. Tenkit de bu hususta başlayacaktır. Çünkü Mirze Kazımbey, bu hareketi temel bakımından dini, dönüşümünün ardından din perdesi altında siyasi bir eylem silsilesi olarak değerlendirmiştir. Düşünür, bölgede Aleksandr Yermolov ile başlayan rasyonel siyasetin sonraki sürece sirayet etmediğinden bölgede çıkan her savaş durumunun Müridizm hareketini tetiklediğini ifade etmiştir.¹⁸²

Eser, dönemi açısından meydan okuyan cinstendir. Dönemin düşünürlerinin aksine Rus kültüründe yer edinmiş Kafkas temasını özünde barındırmamaktadır. Bilakis meseleye rasyonel bir biçimde yaklaşım sergilemeyi amaçlar. Keza yazar eserin ilk bölümünde İslam tarihini, bahsi geçen hareketin yaşandığı döneme kadar ele alır. İslam tarihindeki ana kavramları da masaya yatıran Mirze Kazımbey, dönem içinde Ruslara yabancı olan terminolojiyi de şerh eder. Bu şerhlerin en başında Müridizm fikrinin özü gelmektedir. Düşünür, buradaki ana tetikleyicinin insan hürriyetinin bastırılmasında aramaktadır. Mirze Kazımbey, Çarlık Rusya'yı doğrudan sömürgeci bir devlet olmakla suçlamasa da memurların keyfi davranışlarının buna yorulmaya müsait olduğunu ve bu durumda

---

¹⁸² Mirze Kazem-Bek, "Myuridizm i Shamil", s.60

bölgedeki halkın savaşının meşru olduğunu savunmuştur. Keza Dağıstan halkının mücadelesini bir kurtuluş hareketi olarak da nitelendirecektir.

Şeyh Şamil ile tanışmasının ardından fikirleri değişen düşünür, Dağlıların bu mücadelesini pozitif karşılamış; Şamil'in bireysel olarak takdir edilesi biri olduğunun altını çizmiştir. Düşünüre göre bölgedeki şeriat kurallarını ihlal eden Çarlık memurlarına karşı harekete geçen Şeyh Şamil'in en büyük darbeyi Şuayb Molla, Hakverdi Mohuman ve Hacı Murad'ın şehadetinin ardından yaşadığını kaleme almıştır.

Mirze Kazımbey de Şeyh Şamil'in karakteristik özelliklerine övgü yağdırırken, keskin zekâsı ile Müridizm'i dini bir hareketten siyasi bir harekete nasıl dönüştürdüğünü anlatmıştır. Düşünür, Şeyh Şamil'e ilişkin detaylı bilgiler verirken, *"Şamil'in adı pek çok tarihi ve yurtsever düşünceyi bünyesinde barındırıyor. Şamil çok ilginç ve çok seçkin bir insan. Büyük İmam bir lider ve bir kahramandır... İslami ilimlerin her alanında bilgi sahibi olmasının yanı sıra, İslam kanunları ve gelenekleri konusunda da mükemmel bir bilgiye sahipti. Şamil'in sakin ve ciddi, sade ve gururlu, içine kapanık ve kibirli bir karakteri vardı. Derin zekâsı ve organizasyon yeteneği sayesinde dağınık Dağıstan toplumunu bir bütün halinde birleştirmeyi başardı. Onun askeri hüneri, entelektüel yeteneği, olaylara doğru bakış açısı, olağanüstü güçlü karakteri takdire şayandır"*¹⁸³ ifadelerini kullanmıştır.

XIX. yüzyılda Rusya'daki modernleşme süreci sancılı seyrediyor, üniversitelerde öğrenciler de mücadelenin bir parçası haline geliyordu. Mirze Kazımbey bu süreçte uzaktan izlemek yerine, gelişen yeni sosyo-kültürel düzenin faal bir eylemcisi haline gelecektir. Zaten peş peşe kaleme aldığı **"Müridizm ve Şamil"** adlı eserinin yanı sıra aynı isimli "İmamın Önemi, Gücü ve Onuru" adlı makalesinde Şeyh Şamil'e büyük övgüler dizmeyi ihmal etmiyordu. Hatta Şeyh Şamil'in Rus tarihindeki konumunu değerlendirirken Fransızlara karşı başkaldırmış Abdülkâdir el-Cezâirî ile kıyaslamış, *"Şamil uzun bir süre geçmişte kalmış sayılmayacak. Avrupa'da İmam Şamil'den ülkemize göre biraz daha geç bahsedilmeye başlandı. Ama orada uzun süre onun hakkında konuşacaklar ve yazacaklar. Şamil, Abdülkâdir'den daha ilginç ve daha önemlidir. Abdülkâdir henüz Fransızların hafızasından silinmemiştir. Şamil ismi birçok tarihi ve*

¹⁸³ Mirze Kazem-Bek, "O znachenii imama, yego vlasti i dostoinstve", *Russkoye Slovo* 3 (1860), s.280.

*vatansever fikri bünyesinde barındırmaktadır. Akıllı Rus vatanseverler artık bu isimden çekinmiyor. Ne olursa olsun o bir kahramandır, kahramanların yaratıcısıdır*¹⁸⁴ ifadelerini kullanmıştır.

3.4. MİRZE KAZIMBEY'İN İRAN'A YAKLAŞIMI: BABİLİK HAREKETİ'NİN YAPISI

Mirze Kazımbey'in dini, sosyo-politik ve felsefi içeriğe sahip en değerli eseri hiç şüphesiz "**Bab ve Babiler**" adlı eseridir. Sosyo-felsefi konuları ele alan "Bab ve Babiler" adlı eser 1865 yılında St. Petersburg'da yayımlandı. Düşünür bu eserinde İran coğrafyasında önemli bir etkiye sahip, Babiler hareketini ele almıştır.

Babilik hareketi, XIX. Yüzyılda İran'da oluşan ekonomik krizin neticesinde doğacaktır. Özellikle yabancı sermayenin, XIX. yüzyıl itibarıyla İran'a giriş yapmasının ardından Batılı devletlere verilmiş imtiyazlar; toplumsal rahatsızlığı da beraberinde getirdi. Yabancı sermaye, İran'ın iç düzeninde sınıfsal bir çatışmayı da kendiliğinden yarattı. Halk, feodal beyler ve egemen sınıflar birbiriyle keskin temaslar kurdu. Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde de bütün bunlar nüfusun farklı kesimleri arasında hoşnutsuzluğun artmasına, kitlesel ajitasyon ve konuşmaların artmasına yol açtı.

Seyyid Ali Muhammed Bab, Babilik hareketinin kurucusudur. 1820 yılında Şiraz'da küçük bir tüccar ailesinde doğdu. Şeyhi tarikatına mensuptu ve bu mezhebin son lideri Seyyed Kazım'ın 1843'te vefatından sonra mezhebin başına geçti. Halka hakikati tebliğ etmeye çalıştığı için takipçileri onu son imam ile arabulucu ilan etti. Dolayısıyla 1844'ten itibaren "Bab" lakabıyla anılmış, hatta 1847'den itibaren taraftarları onu Mehdi ilan etmişlerdir. Zulme uğrayan, işkence gören, bir şehirden diğerine kaçmaya zorlanan ve en sonunda 1847'de tutuklanan, İsfahan'dan Maku'ya, ardından Urmiye yakınındaki Çehrik Kalesi'ne sürgüne gönderilen ve ardından Tebriz'deki din adamları tarafından yargılanan Seyyid Ali Muhammed, fikirlerinden vazgeçmemiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Kazem-Bek, *O znachenii imama, yego vlasti i dostoinstve*, s.280.

¹⁸⁵ Dennis MacEoin, "Bāb, Seyyid Ali Muhammed Sirazi", *Encyclopædia Iranica* (New York: Columbia University Press, 1988), 3/278-284.

Mirze Kazımbey'in tıpkı Şeyh Şamil gibi üzerine düşünülmesi mümkün bir kişiliğin peşine düşmesi olağan bir durum olarak karşılanabilir. Mirze Kazımbey, bu dönemde Seyyid Ali Muhammed'in kaleme aldığı "Beyan" eserini değerlendirmeye alır. Hareketin lideri Seyyid Ali Muhammed, "Beyan" adlı eserinde İslam dünyasının kutsal dini ve manevi değeri olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim'i taklit ederek, Kur'an'ın ve şeriatın artık geçerliliğini yitirdiğine dair bir görüş ortaya koydu. Seyyid Ali Muhammed, toplumsal gelişimde her dönemin kendine özgü kurallarının olması gerektiği kanaatine varmıştır. Seyyid Ali Muhammed, sadece bununla da kalmamış, Tanrının her dönemde gönderdiği peygamberlerin varlığına işaret ederek, Hz. Muhammed'in döneminin sona erdiğini ve yeni bir peygambere ihtiyaç duyulduğunu öne sürecektir.¹⁸⁶

Kendisi tarafından kaleme alınan "Beyan" işte tam olarak yeni peygamberin, yeni kutsal kitabı niteliğini taşıma gayretine girecektir. Bütün bir yıkımın nedenini arkaik bir açıklamayla tanımlamaya çalışan Seyyid Ali Muhammed, eski yöneticilerin şeriat kurallarına bağlı kalmasının felakete neden olduğunu iddia etmiştir.

1850'de İran'da Bab taraftarları Zencan şehrinde silahlı bir isyan çıkardı. İsyan yaklaşık 15 bin kişi katılırken, isyan büyüdü ve bazı kaleler ele geçirildi. Kacar ordusu, olaylara müdahale etmek üzere harekete geçseler de zayıf kaldılar. Merkezi yönetim ordusu ikinci kez daha büyük bir orduyla şehri kuşattıklarında direnişi kırabildi. Bab'ın taraftarlarından sadece yüz kişi hayatta kalırken, Bab'ın hayatta kalmasının ciddi bir tehlike yaratacağını düşünen yönetim; onu da Çerik kalesinden Tebriz'e getirerek yargıladı ve idam etti.¹⁸⁷

Babler, bastırılmış gibi görünse de ayaklanmanın kendinde taşıdığı sosyal ve politik içerik; kitlelerle hemhal olduğunda taraftar toplayan bir fikre dönüştü. Özünde barındırdığı reformist düşünceler, o sırada baskı altında yaşayan toplumu etkisi altına aldı.

¹⁸⁶ Abbas Amanat, "Resurgence of Apocalyptic in Modern Islam", *Stephen J. The Encyclopedia of Apocalypticism* (New York: Continuum, 2000), 3/241–242.

¹⁸⁷ Zencan kuşatmasının ve ardından ortaya çıkan olayların kişisel bir anlatımı için bkz. Abdu'l-Ahad-i-Zanjānī, Āqā - Edward G. Browne, "Art. XXVI.—Personal Reminiscences of the Bābī Insurrection at Zanjan in 1850." *Journal of the Royal Asiatic Society* 29.4 (1897), s. 761–827.

Babilik hareketi İngiltere, Fransa ve özellikle Çarlık Rusya tarafından kabul edilebilir değildi. Çünkü bu ülkelerin İran'daki ticari ilişkileri tehdit altındaydı. Doğu'dan batı yönüne akan bütün ticari yollar İran üzerinden geçmekteydi. Ruslar bu hareketin tehlikesini fark etmiş, kendi memleketlerinde de benzerinin yaşanmaması için önlemler almıştı.

Mirze Kazımbey tam da bu korkuların mevcut olduğu bir dönemde Bab ve Babiler adlı eseriyle Bab hareketinin taleplerini okurlarına, özellikle de Çarlık Rusya içindeki Müslüman halklara aktararak büyük bir risk aldığını biliyordu. Çarlık Rusya'sında hâkim yazılı yayın, Mirze Kazımbey'i yazdığı eserler yüzünden suçlamış; birçok anonim yazılarla tenkit etmiştir.

Mirze Kazımbey, 1857 yılında yayımladığı “İran'da Medeniyetin Gelişimi Üzerine Notlar” başlıklı makalesinde, İran'daki ilerici motifler barındıran reformlardan, kurulacak yeni bir üniversiteden, yeni tip bakanlıklardan, yeni basın türünün oluşumu ve benzeri hususlara dikkat çekmişti.

Nitekim 1848 yılında Nasreddin Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte Başbakan Mirze Tağı Han'ın gerçekleştirdiği bir dizi reform Mirze Kazımbey'in ilgisini çekmiş, İran'ın sosyal ve siyasi tarihinde özel bir öneme sahip olan bu yenilikleri memnuniyetle karşılamış ve böyle bir yazıyla bu reformlara büyük övgüler yağdırmıştı. Ancak birkaç yıl sonra Tağı Han suikaste kurban gidince, İran'da her şey eski haline dönecektir. Reformlardan etkilenen Mirze Kazımbey, tam sekiz yıl sonra, “Bab ve Babiler” eserinde, İran'daki kuvvetli medeniyetten değil, cehalet ve taassuptan söz etmiş ve eleştirmiştir.¹⁸⁸

Bab ve Babiler eseri hem kitlesel hareketin niteliklerini değerlendirmiş hem de aydınlanma üzerine önemli tespitlerde bulunmuştur. Mirze Kazımbey, bu hususta, “*Batı, politikalarıyla Asya'da aydınlanma yaratamaz. Batı, iradesi ve enerjisiyle onun gelişmesine etki edebilir. Ülkenin reformcusununun bizzat bu ülkede doğması gerekir*”¹⁸⁹ cümlelerini sarf etmiştir. Mirze Kazımbey bu düşüncesinde yerel reformistin, kendi

¹⁸⁸ Vilayet Guliyev, *Mirze Kazımbey* (Bakü: Yazıcı, 1987), s.180

¹⁸⁹ Kazem-Bek, “*Bab i babidy*”, s.66

ülkesine dair olan fikirlerinde daha net, reçete sunabilen bir yapıda olduğunu öne sürecektir. Üzerine araştırma yürüttüğü Bab da tam olarak onun fikrine uygun bir kişiliktir.

Zaten Mirze Kazımbey, yazdığı eserin ilk bölümünde de benzer bir tartışmayı gündeme taşımaktadır. Doğu'nun aydınlığa kavuşması, bir modernite deneyimi, ona göre henüz gerçekleşmemiş efor harcanması icap eden bir gelişimdir. Bu aydınlanmanın önündeki engelleri tartışmaya açan düşünür, İslamiyet'in bir engel olup olmadığını da sorgular. Ancak basit bir İslam düşmanlığından ziyade toplumsal olarak ortaya çıkmış hurafe, cehalet ve benzeri kapalı zihinsel yaklaşımları eleştirir. Klasik bir aydınlanmacı edasına bürünen Mirze Kazımbey, Doğu'nun dini fanatizmden kurtulacağını tasavvur eder. Bu hususta maarifin önemine değinen düşünür, bu fanatizmden kurtuluş yolunu eğitimde bulacaktır. Sabit fikirli bir din düşmanlığından ziyade, yapısal değişimi öne çıkaran Mirze Kazımbey, Doğu toplumlarının talihini ele alırken, *"İslam medeniyete engel olamaz... Aydınlanma dostları böyle diyor ve düşünüyor... Medeni dünyanın büyük bir kısmını Doğu ve Asya oluşturuyor ve medeniyetin ruhu burada gizli, görünmez bir şey. Kuvvet oraya hakikatin tohumlarını atıyor... Abbasi döneminde bile Yunanlıların tüm bilgileri İslam'ın başkentine aktarılmış, oradan Afrika ve İspanya kıyılarından bilim ve sanat kara yoluyla Avrupa'ya taşınmıştı"*¹⁹⁰ diyecektir.

Mirze Kazımbey'in beklentisi İslam'ın var olduğu coğrafyayı terk etmesinden ziyade eski altın çağına geri dönmesidir. O halde bunun da tek bir yolu vardır. Rasyonel zihnin ürettiği fikirleri tekrar etmek ve tıpkı düşünürün deyimiyile hak ettiği değeri tekrar teslim edebilmek olarak görülebilir. Meselenin boyutunu bu şekilde ele alan bir düşünür, Bab'ı da doğal olarak reformist bir aktivist olarak ele alacaktır. Nitekim Mirze Kazımbey, Bab'ı 1844 ile 1852 yıllarında İran'da yaşanan dini-siyasi ve toplumsal huzursuzluğun bir ifadesi olarak nitelendirecektir. Ona göre bu kitle hareketinin özel mülkiyetin kaldırılmasını, insanın insan tarafından sömürülmesine son verilmesini, toplumsal eşitsizliğin ortadan kaldırılmasını, İran'da mevcut tüm yasaların değiştirilmesini, eşit haklara kavuşturulmasını talep etmesi nedeniyle hareketini siyasi bir hareket olarak değerlendirdi.

---

¹⁹⁰ Kazem-Bek, "Bab i babidy", s.67

Mirze Kazımbey'in İran'daki gelişmeleri ele alan bu önemli eseri İngilizce ve Fransızca'ya da çevirildi. Mirze Kazımbey, yalnızca Bab hareketinin ilk kapsamlı araştırmacısı değil, aynı zamanda Bab'ın ilk biyografisini yazan kişiydi.¹⁹¹ Bu yüzden düşünür, eserin ilk bölümünde Bab'ın hayatı ve faaliyetlerine, karakteristik özelliklerine, dini ve sosyo-politik fikirlerine yer vermiştir. Mirze Kazımbey, Bab'ın fikirlerinin kaynağına ulaşmaya çalışırken; XIX. Yüzyılın ilk yarısında Şeyh Ahmed Ahsan tarafından kurulan ve Şiilik'i temel alan bir yapıydı. Bu yapıda on iki imamı, tüm varlıkların Allah'ın dilemesiyle yaratılışının zorunlu nedeni olarak görmekte, on iki imamın, dünya yaratılmadan önce sözde öz halinde var olduğunu düşünmektedir.

Bab düşüncesinin temeline inen Mirze Kazımbey, Bab'ın kitlesel hareketin içinde doğal seçilmiş bir figür olduğunu vurgularken; onun ahlaki sistemine ve inanç düzeninde hareket ettiğine kanaat getirmiştir. Mirze Kazımbey, Bab'ın savunduğu görüşlerin tamamını kendi hayatına uyarladığını ve taraftarları tarafından birçok ismin de ona layık görüldüğünü ifade etmiştir.¹⁹² Mirze Kazımbey, Bab'ın yeni bir gelenek sistemine dayalı dini tasavvuru öne sunduğunu ifade etmiştir. Bu sebepten takipçileri sonraki yıllarda şeriat kurallarını reddederken, Bab'ın öğretilerine dayalı bir hayat sürdürmüştür. Bu düzen aynı zamanda bir bölünmeyi de kendisiyle birlikte düşünce sisteminin içine entegre etmiştir. Bu uyarılama neticesinde Bab'ın öğretisi tamamen parçalanmıştır. Mirze Kazımbey bu parçalanmayı nitelendirirken, *"Fakat kör cahillerin gündelik ibadetlerini bu kadar kolay yerine getirmeleri engellenemez. Çünkü bir Müslüman namaz kılamaz, abdest alamaz, oruç tutamaz. Tüm bu görevlerin yeni kurallara göre yerine getirilmesi gerekiyordu ve bazı ritüellerdeki farklılıklarla birlikte her yerde bu kurallara uyulmaktaydı"*¹⁹³ açıklamasını yapmıştır. Mirze Kazımbey, Bab'ın öğretilerinin güçlenmesinin ardından Şii düşünce sisteminden tamamen koptuğunu ortaya koymuştur. Yeni öğreti onlara farklı bir düzen kazandırmıştı. Artık bu düşünce sisteminin taraftarları oruç tutmuyor, namaz kılmıyor, Müslümanları kardeşleri olarak görmüyor, hiçbir şeyi pis saymıyor ve herhangi bir haram anlayışını sürdürmüyorlardı. Bab taraftarları artık bütün olarak İslam'a karşı mücadele yürütüyor, aleyhtarlık yapıyorlardı. Mirze Kazımbey, bu

¹⁹¹ Guliyev, *Mirze Kazımbey*, s.181

¹⁹² Kazem Bek, "Bab i babidy", s.101

¹⁹³ Mirza Kazem-Bek, "Prilozheniye k predyushchemu" (Önceki Bölüme Ek), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.222

araştırmada taraftarlar ile Bab'ın arasındaki temel farkı ortaya koyacaktır. Düşünüre göre Bab, sonraki süreçte bağlamdan kopan taraftarlarından farklı olarak Şeriat kurallarına sıkı bir şekilde uyuyordu. İslam dini açısından önemli merkezleri bile ziyaret etmişti. Ancak taraftarları, Bab'ın hükümlerinin olmadığı bir düzende, dini görevlerini yerine getirmekten muaf olduklarına dair bir şehir efsanesini halk arasında yaymışlardı.¹⁹⁴

Mirze Kazımbey, araştırmasında bu kitleleri irdelerken; Bab'ın taraftarlarının üç temel bölüme ayrıldığını ortaya koymuştur. Ona göre ilk grup, halk içinde Bab'a körü körüne hayran olan bir kitleden teşekkül ediyordu. İkinci grup, Bab'ın öğretilerini bilen gerçek taraftarı olan bir kitleydi. Son grup ise Bab'ın fikirlerini bağlamdan koparan ayrılıkçılardan oluşmaktaydı. Bu grupları inceleyen Mirze Kazımbey, Bab'ın öğretisini ihlal eden kitlenin bunu nasıl gerçekleştirdiğini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Düşünür düşünce sistemini ihlal eden kitleyi, *"Manevi mükemmelliğe dayalı bir din olan saf felsefe, her zaman sağlam anlayış ve Tanrı'nın yasalarının içsel zenginliği, bu zamanda insanın lekesiz vicdanı yargıladı ve tanıklık etti. Ancak tutku ve şehvet aklın önüne geçmeye başlayınca ve insanlar kalplerinin sesini dinlemeyince dışarıdan hükmedecek bir kanun yaratıldı. Bu kanun, işte o ahlaki mükemmellik üzerine inşa edilmiştir; ancak talihsizlik nedeniyle insan, kötü eğilimlerinin etkisi altında çatışma ve çelişkilerle tanınmaz hale gelmiş ve sonunda ilk kaynağı olan gerçeğini perdelemiştir"*¹⁹⁵ değerlendirmesinde bulunmuştur. Mirze Kazımbey, Bab'ın kendi öğrencilerinin onun düşüncelerini tahrif ederek yeni bir sistem yarattıklarına işaret edecektir. Bu tahrifat hareketini değerlendiren düşünür, *"Burada amaç neydi? Özel ve genel olmak üzere iki anlamı olduğunu düşünüyoruz. Birincisi, her öğretmenin takipçileri arasında kendi önemini ciddi şekilde abartması ve böylece çeşitli Bab mezheplerinin ortaya çıkması tamamen bencil bir amaçtır. Birbiriyle çelişen farklı fikirleri vaaz ettiler. İkincisi tamamen politikti. Babizm'in tüm öğretmenleri, yandaşlarını Müslüman din adamlarına ve hükümete karşı silahlandırmaya çalıştı. Ortak çıkarları, hepsini tek bir dış isim, ortak bir inanç altında birleştirdi ve onlara büyük önem verdi; başarıları arttı ve uzun*

¹⁹⁴ Kazem Bek, "Prilozheniye k predyushchemu", s.223

¹⁹⁵ Mirza Kazem-Bek, "Chto sdelali uchenika Baba? Kak oni iskazhali printsipy svoego uchitelya?" (Hz. Bab'ın öğrencisi ne yaptı? Öğretmenlerinin ilkelerini nasıl çarpıttılar?), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.199

zamandır arzulanan reformların ve anlattığımız yerel devrimlerin başlamasına yol açtı."¹⁹⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Mirze Kazımbey, süreç içerisinde Bab'ın taraftarlarının çok sayıda mezhebe bölündüğünü, bu mezheplerin her birinin siyasi ve dini meselelere kendine ait bir yaklaşım sergilediğini ve mezheplere bölünmeden önce taraftarların kendi arasında tartışma yaşadıklarını kaydetmiştir. Düşünür, bu bölünmeyi eleştirel bir şekilde değerlendirmiş ve direniş için birleşmenin yaşanması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁹⁷

Mirze Kazımbey, Bab taraftarlarının ve onun düşüncesinin en kapsamlı araştırmasını ortaya koyacaktır. Bu hususta Bab'ın düşüncesinin ideolojik zeminini değerlendiren Mirze Kazımbey, bu görüşün sadece dini değil sosyal reformu da talep ettiği tespitini yapmıştır. Düşünür kitlesel hareketin, sadece İslam'ın yapısıyla değil devletin de durumuyla ilgilenmelerini neden olarak göstermiştir. Düşünüre göre Bab'ın düşüncesi, İran'daki feodal düzene karşı büyüyen bir dirençti. Düşünür, Bab'ın ürettiği bu düşüncenin bir toplumsal tetikleyiciye dönüşmesine neden olan hususun İran coğrafyasında var olan baskı, düzensiz yapı ve fanatizm olduğuna dikkat çekerken, bu düşünce taraftarlarının pratikteki eylemlerini öne çıkarmıştır. Bu durumda karşımıza çıkan en önemli sorulardan biri Babilik hareketinin neden bu dönemde bu denli kabul gördüğü olacaktır. Mirze Kazımbey, toplumsal açıdan kabul görme durumunu çıkarlara uygunluk olarak açıklamaktadır. Yani Babilik hareketi, bu dönemde İran'daki zanaatkarlar, köylüler ve küçük tüccarların çıkar anlayışını tam anlamıyla yansıtmaktadır. Mirze Kazımbey bu bağlamda, Babilik hareketinin ana hedeflerinden birinin de hükûmeti ortadan kaldırmak olduğunu vurgulamıştır.¹⁹⁸

Mirze Kazımbey, Babilik fikrini yüksek seviyede değerlendirirken, verdiği öneme ilişkin, *"Asya tarihinde hiçbir dini hareket, gayretli taraftarlarının son derece önemli başarılarıyla güçlenen Babilerinkinden daha dikkat çekici olmamıştır. Bunlar arasında önemli rol oynayan kadınlar, saray mensubu kodamanlar ve Hz. Muhammed'in soyundan*

¹⁹⁶ Kazem Bek, "Chto sdelali uchenika Baba? Kak oni iskazhali printsipy svoego uchitelya?", s.209

¹⁹⁷ Kazem Bek, "Chto sdelali uchenika Baba? Kak oni iskazhali printsipy svoego uchitelya?", s.210

¹⁹⁸ Mirza Kazem-Bek, "Uspekhi babidov. Primechatel'naya prozelitka" (Babilerin Başarıları), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyatı, 1985), s.112.

gelen ulema ve seyyidler sınıfından olanlar dikkat çekmektedir. Ama bütün bu korkunç manzara bize o kadar soluk renklerle, o kadar kaba bir çerçeveyle, o kadar tatsız bir şekilde sunuluyor ki, belki de ilk anda farkına bile varmadan ondan uzaklaşıyorsunuz. Ancak bize özgü unsurların işaretleri, kölelik ve kölelik yetenekleri henüz yansıtılmamış, bilinmeyen sanatçıların fırçasıyla bozulan çizgiler var. Bu, gerçek anlamda kültürün ruhunun izleri olan izlerin bir özelliğidir; Yüce varlığın doğasının oluştuğu izler...”¹⁹⁹ ifadelerini kullanmıştır.

---

¹⁹⁹ Mirza Kazem-Bek, “Glava vtoraya, Babidy” (İkinci Bölüm, Babiler), *İzbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev (Bakü: ELM Neşriyyati, 1985), s. 102.

4. BÖLÜM

AFOROZ EDİLMİŞ HANEDAN-RUSYA’NIN SADIK BÜROKRAT: ABBASGULU AĞA BAKIHANOV

4.1. ABBASGULU AĞA BAKIHANOV’UN HAYATI VE RUS BÜROKRASİSİNDEKİ KONUMU

Çarlık Rusya, 1828 yılında Kaçar Devleti’ne karşı elde ettiği zaferin ardından Güney Kafkasya’daki yeni topraklarında hüküm sürmenin yollarını tespit etmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte Çarlık Rusya, ele geçirdiği yeni topraklarda neler olduğunu anlamak için araştırma yapmaya başladı. Çarlık Rusya tarafından 1833 yılında yapılan araştırmada Azerbaycan’ın Kuba bölgesinde yaşayanlar hakkında bir liste tutuldu. Tutulan listede Bakü Hanlığı hanedanının soyundan gelen Abbasgulu Ağa Bakıhanov, “Yarbay Abbas Guli Ağa” olarak kaydedildi.

Rusların böyle bir liste oluşturmaktaki ana motivasyonu, bölgedeki kişilerin tutumunu tespit etmek yönündedir. Listenin oluşturulması için şablon sorular hazırlanmıştır. Öncelikli olarak sorulan ilk soru, kişinin hangi mezhebe mensup olduğu yönündedir. Abbasgulu Ağa Bakıhanov’un mezhebi bu listede Şii olarak tanımlanmıştır. Bir sonraki soruda şahısların nesebi sorgulanacaktır. Bu soruya karşın Bakıhanov’un Bakü Hanlığı hanedanının soyundan geldiği not düşülmüştür. Listedeki üçüncü soru iktisadi durumun tespitini amaçlamaktadır. Bu soruda kişinin mali durumunun ne durumda olduğu değerlendirilmiştir. Bakıhanov’un maddi durumunu ele alan Ruslar, kendisini zengin olarak nitelendirmiştir. Listede Abbasgulu Ağa Bakıhanov’un önceden elde etmiş olduğu rütbe ve madalyalar da gündem konusu olacaktır.

Listede göze çarpan ilk husus Bakıhanov’un Türklere karşı göstermiş olduğu başarılar neticesinde Teğmen rütbesine yükselmiş olduğu bilgisidir. Bir diğer önemli husus ise Türklere karşı mücadelesindeki üstün başarısından ötürü defalarca altın madalyaya layık görülmesidir. 1832’de Rus kurmaylar tarafından yürütülen Kuzey Dağıstan seferinde gösterdiği üstün başarı nedeniyle rütbesi yarbaylığa yükseltilmiş, aynı zamanda 1200

ruble miktarda maaşa bağlanmıştır. Listedeki en kilit soru ise 1826'da Kaçar-Rus savaşında aile olarak tutumlarının ne olduğu yönündedir. Soru karşısında, bu dönemde kusurlu davranışlarının olmadığı yönünde bir sonuç çıkarılmıştır. Son olarak en önemli soru olarak, ailenin Rus hükümdarlarına ihanet edip etmedikleri sorgulanırken, cevaben; *“Teğmen Ali Paşa Ağa dışında herkes devletimize bağlı”* cümlesi listede yerini almıştır.²⁰⁰

Abbasgulu Ağa Bakıhanov 1794 yılında Bakü'nün Emircan köyünde hayata gözlerini açar. Babası II. Mirze Muhammed Han, annesi Sofiya Hanım'dır. Bakıhanov, Bakü ve Guba hanlarının soyundan gelmektedir. Babası, ortaya çıkan siyasi çekişmelerde başarısız olunca 1802 yılında ailesiyle birlikte Bakü'den ayrılarak Guba şehrine taşınacaktır. Bakıhanov, Guba şehrinde geçen süre boyunca Farsça ve Arapça öğrenirken aynı zamanda Doğu'nun edebi ve felsefi taraflarını da keşfetmeye başlayacaktır.

Tiflis'te geçirdiği dönem genç Bakıhanov'un fikri dünyasında önemli etkiler bırakır. Çarlık Rusya'sının Tiflis'i ele geçirdiği dönem itibarıyla şehir hem siyasi hem kültürel açıdan önemli bir konum haline gelmiştir. 1820'li yıllardan itibaren Tiflis'te hem doğu hem de batıdan gelen aydınlarla tanışmak mümkündür. Çarlık Rusya'sının merkezinde yaşanan herhangi bir değişiklik Tiflis'te çok hızlı şekilde hissediliyordu. Bakıhanov'un burada hizmet verdiği dönemde Tiflis'te ciddi bir entelektüel tabanda oluşmuştu. Özellikle Dekabrist Ayaklanma'nın başarısız olmasının ardından taraftarlarının bir kısmı Kafkas bölgesine gönderilmiş ve Tiflis devrimci Rusların merkezi haline gelmiştir.²⁰¹ Tiflis'in bu durumunda Bakıhanov da burada önemli temaslar kuracaktır.²⁰²

Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un resmi devlet görevi 1819 yılında başlamıştır. Bu dönem Çarlık Rusya'sı için savaşlar dönemi olarak öne çıkmaktadır. Çarlık Rusya, bu dönemde yeni ele geçirdiği topraklarda iktidarı tesis etmeye çalışırken bir yandan da Kaçar Devleti

²⁰⁰ ЦГИА Гр. ССР ф. 8 д. 8207 л. 110 / TSGIA Gr. SSR f. 8 d. 8207 l. 110 (Gürcistan SSC Arşivi)

²⁰¹ Kafkas bölgesine sürgün edilen önemli bir Dekabrist devrimci, Aleksandr Bestujev-Marlinski'dir. Onun yürüttüğü faaliyetler, Kafkas bölgesiyle Dekabrist devrimcilerin girdiği etkileşimi göstermektedir. Dekabrist devrimcilerin Kafkas bölgesindeki faaliyetleri için bkz. Vladimir Smirnov, “Imperial Frontier in the World Outlook of the Decembrists. A. A. Bestuzhev-Marlinsky: A Romantic Historiosophy and Expansion into the Caucasus”, *Journal of Frontier Studies* 7/1 (Mart 2022), s. 331-52.

²⁰² Perihanım Hüseyinova, “Abbasgulu ağa Bakıhanovun yaratıcılığında multikültürel deyerler ve tolerantlig”, *Azerbaycan Dili ve Edebiyat Tedrisi* 1/279 (Şubat 2024), s.54-65

ve Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele halindedir. Bu mücadele sırasında da çeşitli askeri görevlerde bulunan Bakıhanov, rütbelerini artırmaktadır. 1823 yılında Bakıhanov, Kafkas Başkumandanı Yermolov tarafından Karabağ bölgesini araştıran komisyonun üyesi olarak seçilir. Bu süreçte Bakıhanov, Karabağ bölgesinin tarihini, coğrafyasını öğrenerek Gülistan-ı İrem eseri için zengin materyaller toplamaktadır. Bu dönemde Çarlık Rusya ve Kaçar Devleti arasında da sınır meselesinin çözümü için General Velyaminov'un mahiyetinde yolculuğa çıkar. Askeri görevlerle bütün Kafkas bölgesinin yanı sıra Anadolu topraklarında da bulunan Bakıhanov, buradaki önemli aydınlarla da temas kurar. Bakıhanov, 1827 yılında Kafkas Başkumandanı General Paskeviç'in emrinde görev yapar. Paskeviç bu dönemde Bakıhanov'u kendine yakın isimlerden biri olarak belirleyerek önünü açmıştır. Paskeviç bu dönemde Bakıhanov'un başarılı bir bürokrat olduğunu açıkladığı mektubunda, "*Gürcistan'a geldim ve onun yeteneğini ve asil niteliklerini gördüm ve onunla diplomatik işlerde çalışmaya devam ettim Özellikle Ağa Abbasgulu'nun İran savaşındaki hizmetinden çok memnunum: Fars dili hakkındaki mükemmel bilgisi ve yorulmak bilmeyen faaliyeti çok faydalı oldu. İran sarayıyla olan yazışmaların neredeyse tamamı onun aracılığıyla yapılıyordu ve böylece İran'la olan tüm ilişkilerimiz ve İran politikamızın tüm ilerlemesi onun tarafından öğreniliyordu*"²⁰³ ifadelerini kullanmıştı. Bu nedenle 1826-1828 yılları arasında Kaçar Devleti, 1829 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan barış müzakereleri onun vasıtasıyla yürütülür.²⁰⁴

Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Kaçar Devleti ile görüşmeler sırasında Erdebil'de Rus askerlerinin eline geçen zengin doğu arşivinin araştırmasına başlar. Bu arşivin araştırılması için Abbasgulu Ağa Bakıhanov ve Aleksandr Griboyedov ilgilenmiştir. Bu dönemde Erdebil Kütüphanesi, Rus askerlerinin gözetiminde Tiflis'e taşınmıştır. Bakıhanov, kütüphanede bulunan otantik elyazmaları üzerine çalışmış ve yazılmış eserleri katalog haline getirmiştir.

²⁰³ Naibe Ahmedova, "Abbasgulu Ağa Bakıhanov: Tarihe Bakış", *Tarih, İnsan ve Cemiyet* 2/25 (2019), s.24-37

²⁰⁴ Feyzulla Gasımzade, *Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi* (Bakü: Azerbaycan Uşag ve Gençler Edebiyyatı Nerşiyatı, 1956), s. 32.

Abbasgulu Ağa Bakıhanov, resmi devlet görevini başarıyla yürütse de kendi düşüncesinde alim olma fikri öne çıkmaktaydı. Bu sebepten Bakıhanov, savaştan döndükten sonra ilmi faaliyetlerine başladı. 1831 yılında Kanun-i Kudsi eserini yazar. Bu yıllarda Bakıhanov, astronomi ve coğrafya ilmiyle de ilgilenir. Fakat tecrübe ve bilgi bakımından kendini yetersiz hissettirdiği için Rusya'ya seyahat düzenler. Bu sebepten devlet görevinden izin almak için yönetime başvurur. Başvurusu neticesinde iki yıllık izne ayrılır. İzne ayrılmadan önce 1832 yılında Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Bakü'de Avrupa tarzı eğitim verecek bir yatılı okul projesini geliştirir. Proje, ana dil ve Farsçanın yanı sıra Rus dili, tarih, coğrafya ve matematik konularının da öğretilmesini içerir. Ancak o sırada bölgede toplum mühendisliği yapabilmek adına kendi okullarını açan Çarlık Rusya'sı bu projenin hayata geçmesine izin vermez.²⁰⁵

Düşünür, Rusya'nın merkezi şehirlerini seyahate çıkar. Bu gezide Rusya'nın çeşitli bölümlerini Polonya'yı ve Litva'yı gezecektir.²⁰⁶ Rusya gezisinin son kısmında Bakıhanov, Varşova şehrine gelir. 1831-1832 yılları içinde Varşova'da önemli isimlerle görülür. Burada görevden alınmış graf Paskeviç ile görüşür. Varşova'da Karl Robert Nesselrode ile görüşen Bakıhanov, temelli izne ayrılmak için yönetime dilekçe yazar. Cevap gelene kadar Varşova'da kalan Bakıhanov, buranın kültürel hayatına uyum sağlamaya çalışır. Burada Azerbaycan Türkü yazar İsmayilbey Gutgaşanlı, Gürcü oyun yazarı Georgi Eristavi ve Olga Pavlişeva ile tanışır.²⁰⁷

1834 senesinde Bakıhanov, Varşova'yı terk eder. Bakıhanov, St. Petersburg şehrini ziyaret eder. Bu ziyarette ünlü Rus şair Aleksandr Puşkin ile görüşür. (s.40). Bakıhanov'un Petersburg'da geçirdiği iki aylık süren sürecin ardından emekliye ayrılmasına gerektiği zaman geri dönmesi şartıyla izin verilmiştir. Böylelikle 1834 yılında düşünür ikinci memleketi Guba'ya dönecektir.

²⁰⁵ Gülnara Memmedli, "Tiflis Eliyye Medresesi (1847-1919)", *EUROASIA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES* 8/3 (Mayıs 2021), s.1-9.

²⁰⁶ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1951, s.222

²⁰⁷ Mikayil Rafili, "Puşkin ve Onun Azerbaycan müasirleri", *Kommunist Gezeti* (10 Şubat 1937), s. 11-25

Abbasgulu Ağa Bakıhanov, 1835 yılından itibaren Emsar köyünde olan evinde yaşamaya başlar. Guba'da ilmi faaliyetlerine hız kazandırır. Bu yıllarda Guba'da "Gülistan" isimli edebi meclis kurar. Guba'da tanınan şair ve aydınları bir araya toplayarak burada sohbetler gerçekleştirir. Bu meclisin kuruluşunda ona dostu Molla Abdulla olacaktır.²⁰⁸ Bakıhanov tarafından miras bırakılan bu meclis, Azerbaycan'ın pek çok yerinde kurulan edebi meclislerin başlangıcı olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Edebi meclis faaliyetini yürütüyor, Bakıhanov ise ilmi faaliyetlerinde ivme kazanıyordu. Tam da bu sırada 1837 yılında Guba İsyanı²⁰⁹ çıkar. Guba İsyanı temelde Çarlık Rusya'sının bürokratlarının bölgede yürüttüğü keyfi faaliyetlerinden ortaya çıkacaktır. Burada dikkate değer durum ise Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un yakın akrabaları Rus yönetiminin yanında durmuş, isyanı bastırmada yardım etmiştir. Bakıhanov ise bu isyana karşı bir taraf tutmayacaktır.²¹⁰ Bakıhanov'un tarafsız duruşu Çarlık Rusya yönetiminin tepkisini çekmiş ve ona karşı baskı oluşmasına neden olmuştur. Kafkas Başkumandanı Rozen, Bakıhanov'u Guba'dan uzaklaştırmak için Tiflis'e çağırılmış ve bir süre yanında tutmuştur. Rozen, önceki dönemin gözde bürokrati Bakıhanov'a karşı tepkili bir tutuma sahiptir. Öyle ki Guba İsyanını da Bakıhanov'un da parmağı olduğunu iddia eden Rozen, onu fesat olarak nitelendirmiştir.²¹¹

1843 yılında Çarlık Rusya, Kafkas bölgesinde var olan durumu düzeltmek maksadıyla temsilciler seçtirir. Bakü ve Guba bölgelerini temsilen Abbasgulu Ağa Bakıhanov seçilir. Bakıhanov, bu dönemde Çarlık Rusya'sının bölgede tatbik ettiği strateji neticesinde iptal olan hanlıkların statüsünün geri getirilmesi için taleplerde bulunuyordu. Bakıhanov'un bu çıkışları, Çarlık hükümetinin ondan şüphe duymasına da neden oluyordu. Bazı

²⁰⁸ Firudin Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalları* (Bakü: Azereşr, 1925), 1/s.282

²⁰⁹ XIX. yüzyılda Guba vilayetinde çarlık yönetimine ve yerel feodal beylerin baskılarına karşı İmam Gazi Muhammed Hulukvi ve Abrek Ali Hilivi önderliğinde üç kez Rus çarına karşı güçlü bir halk ayaklanması yaşandı. İlk Guba isyanı, Rusya ile Kaçar Devleti arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'ndan (12 Ekim 1813) 13 yıl sonra, Temmuz-Ağustos 1826'da meydana geldi. İkinci Guba isyanı, Mart-Nisan 1837'de, Türkmençay Antlaşması'nın onuncu yıldönümünün arifesinde (10 Şubat 1828) başladı ve kesintilerle 6-7 ay sürdü. Üçüncü Guba isyanı, ikincisinden sonra 1877'nin ortasından sonbahara kadar sürdü.

²¹⁰ Feyzulla Gasızmzade, *Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsı* (Bakü: Azerbaycan Uşag ve Gençler Edebiyatı Nerşiyatı, 1956), s. 47.

²¹¹ Adolf Berje (ed.), Aktı, sobrannie Kavkazskoi Arheoagrafiçeskoı Komissiei (Kafkas Arkeografi Komisyonu Toplantı Kararları) (Tiflis: Tip. Glavnavo Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1870), 10/208-209

araştırmacılar Bakıhanov'un bu sert çıkışlarını Guba İsyan'ına ve Doğu'yu ziyareti sırasında Osmanlı yönetimi ile görüşmesine bağlayarak Çarlık Rusya'sının muhalifi olduğunu ileri sürse de bu iddialar gerçeklik payı taşımamaktadır.²¹² Bunu kanıtlayan hiçbir malumat yoktur. Ancak bu durum Bakıhanov'un Çar destekçisi olduğu anlamına da gelmez. Bakıhanov, bu bağlamda objektif bir alim gibi davranmayı tercih etmiştir.

Karmaşık dönemde Abbasgulu Ağa Bakıhanov, uzun bir süredir üzerinde çalıştığı meşhur eseri *Gülistan-ı İrem*'i 1841 yılında bitirir. Eserin Rusça tercümesini yapmak ve neşretmek için sık sık Tiflis'e gitmeye hatta bazı dönemlerde burada kalmaya başlar. Tiflis'te geçirdiği bu süre zarfında entelektüel temaslar kurar. Azerbaycan Türklerinin ünlü şairi Mirze Şefi Vazeh, Mirze Feteli Ahundov, Alman şair Friedrich Bodenstedt başta olmak üzere pek çok aydınla burada karşılaşır. Bu sürede *Gülistan-ı İrem* eserini Farsça kaleme aldıktan sonra Rusça tercümesini tamamlamaya çalışır. Bakıhanov eseri çevirirken, Polonyalı şairi Tadeuş Lada-Zablotski ona yardımcı olur.²¹³ *Gülistan-ı İrem* eserinin tercümesi 1844 yılında tamamlanır. Uzun bir süredir Çarlık yönetimi tarafından baskılanan Bakıhanov, sadakatini göstermek adına eseri St. Petersburg'da Çar I. Nikolay'a gönderir. Ancak bu hususta Bakıhanov, eseri niçin yazdığını anlatan mektubunda, *"Vatanımın tarihini yazmak için herkese nasip olmayan kıymetli kaynaklarını kullanma şansına sahiptim. Bu durum beni mensup olduğum ülkenin tarihini yazmaya, zamanımı buna hasretmeye zorladı. Umuyorum ki ruhu uyandırır, hemşerilerimin benim başladığım işi daha büyük muvaffakiyetle devam ettirirler"*²¹⁴ ifadelerini kullanmıştır.

I. Nikolay, eseri kabul ettikten sonra kendi uzmanlarının incelemesi için Rusya Bilimler Akademisi'ne teslim edilir. Akademi üyeleri eserin zayıf kısımlarına dikkat çekerken, eserin önemini de öne çıkarmıştır. Rusya Bilimler Akademisi üyeleri, Bakıhanov'un bu zamana kadar Avrupalı araştırmacıların bilmediği doğu kaynaklarını kullandığını ifade ederken; doğu literatüründen alınan zengin bilgilerin olduğunu ifade eder. Akademi

²¹² Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi, s. 49.

²¹³ Polonyalı devrimci şair Tadeuş Lada-Zablotski, siyasi mahkûm olarak 1833 yılında hapsedilmiş, 1837 yılında ise Kafkas bölgesine sürgüne gönderilmiştir.

²¹⁴ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi, s. 54.

üyeleri, Bakıhanov'un ortaya çıkardığı bilgilerin halihazırda olan bilgilerle birleştiğinde büyük bir katkı sağladığını kaydederler. Şirvan ve Dağıstan bölgeleri hakkında hem coğrafi hem de tarihi malumatların kıymetli olduğunu vurgulayan akademi üyeleri, Kafkas bölgesinin tarihini anlamak için en kapsamlı katkı olduğu dile getirilir.²¹⁵ Rusya Bilimler Akademisi üyelerinin takdirini toplayan eser, Rusya Maarif Bakanlığı'na gönderilir. Bakanlık eseri onayladıktan sonra Rusya Harp Bakanlığı'na ve Kafkas Başkumandanlığına gönderilir. Eser bir sene boyunca çeşitli bakanlıklara gönderilip, elden ele gezse de neşredilmez.

Çarlık yönetiminin bu tavrı Bakıhanov'un motivasyonunu düşürür ancak bu süreçte tanıştığı Azerbaycan Türkü Mirze Şefi Vazeh ile yeni bir edebi meclis kurmaya karar verir. "Divan-ı Hikmet" ismiyle kurulan bu mecliste Bakıhanov, ilmi faaliyetlerini sürdürür. Bakıhanov'un katılımcısı olduğu Divan-ı Hikmet, XIX. Yüzyıl Azerbaycan tarihinde bilinen ikinci edebi meclistir.²¹⁶ Divan-ı Hikmet edebi meclisi, sonraki dönemde kurulan meclislerden farklı olarak hem edebi hem de felsefi konuların tartışıldığı bir konum halindedir. Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile Mirze Şefi Vazeh, bu edebi mecliste tartışma yürütürken; Alman şair Friedrich Bodenstedt bu durumdan etkilenerek "Şarkta Bin Bir Gün" eserini kaleme alacaktır.

Tiflis'te geçirdiği günlerin ardından 1845 yılında Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Doğu gezisine çıkma kararını verir. Bu hususta Çarlık yönetimine başvuran düşünür, geziye çıkmak için dilekçe verir. Dilekçenin tesliminden 7 ay sonra 1846 yılının ilk aylarında Bakıhanov, Doğu gezisine çıkar. Araştırmacıların bir kısmı Bakıhanov'un doğu gezisini dini gereklilik olan hac ziyareti ile ilişkilendirirken, bazıları da Çarlık yönetiminden uzaklaşmak için bu yöntemi seçtiğini öne sürer.²¹⁷ Köçerli, doğu gezisinin arkasında manevi bir değer olduğunu vurgular. Köçerli, Guba bölgesinin sabık imamı Hacı Molla Abulla'nın Bakıhanov'un gezisine dair verdiği açıklamada, onun Müslümanlar için mukaddes olan Kabe'de canını vermeye gittiğini bildirdiğini söyler. Feyzulla Gasımszade

²¹⁵ Kavkaz, "İstoriyu Vostochnoy chasti Kavkaza" (12 Ocak 1846), s.7

²¹⁶ İlk edebi meclisin sahibi yine Abbasgulu Ağa Bakıhanov'dur. Guba'da ikamet ettiği süre boyunca kurduğu Gülistan isimli edebi meclis, sonraki süreçte çeşitli edebi meclislerin kurulmasına vesile olacaktır.

²¹⁷ Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalları*, s.279.

ise hem Hac ziyareti hikayesinin hem de Çarlık yönetiminden uzaklaşma nedeninin asılsız olduğunu öne sürer. Onun görüşüne göre Bakıhanov ömrünün sonuna kadar Müslüman gibi yaşamış, hatta dünya görüşüne de bunu yansıtmıştır ancak ömrünün ilerleyen sürecinde bu görüşü zayıflamıştır.²¹⁸ Gasımzade'nin bu görüşü de hatalıdır. Çünkü Gasımzade, Müslümanlık ile dini fanatizm arasında bir çizgi çekmemiş, dönemin komünist ideolojisi gereğince Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un görüşlerini neredeyse 'fanatik olmadığı için Müslüman olamaz' görüşüne indirgemıştır. Hatta Gasımzade, Bakıhanov'un Vehhâbilik görüşünü emsal göstererek sakıncalı bulmasını da hatalı yorumlamış, bunu direkt olarak İslam düşmanlığı ile bağdaştırmıştır.²¹⁹

Bakıhanov, doğu gezisine 1846 yılının mart ayında çıkar ve ilk önce İran coğrafyasını ziyaret eder. İki ayını Tebriz'de geçiren düşünür, daha sonra Tahran'a geçer. İki aydan fazla bir süre burada ikamet eden Bakıhanov, burada yaşayan önemli devlet adamları ve aydınlarla görüşür. Burada geçirdiği sürede elde ettiği takdir için Çarlık Rusya'sının Tahran'daki sefiri Dolgoruki yönetime, Bakıhanov'un bir Rus subayına yakışır şekilde davrandığını yazmıştır.

Bakıhanov, Tahran'dan ayrılırken yol planında önce Bağdat'a sonrasında ise Mekke'ye gitmeyi hedeflemiştir. Lakin sefir Dolgoruki'nin tavsiyesi üzerine yolculuğunun planını değiştirerek İstanbul ve Mısır yolu üzerinden Mekke'ye gitmeye çalışır. 1846 yılında Tahran'dan ayrılan düşünür, Erzurum üzerinden İstanbul'a gider. Düşünür, İstanbul ziyaretinde Osmanlı sultanı I. Abdülmecid ile görüşür ve ona kaleme aldığı Esrârü'l Melekût eserini takdim eder. Bakıhanov'un bu eserde Rus ve Avrupa kaynaklarını kullanması I. Abdülmecid tarafından takdir görünce, sultan Türkçe'ye tercüme edilmesi

²¹⁸ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsı, s. 59.

²¹⁹ Feyzulla Gasımzade bu düşüncesinde, 1956 yılında çıkan Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Maruzatları'nın XII. Cildinin 4. Numarasında yer alan G. Rüstemov tarafından kaleme alınmış "A. Bakıhanov'un Yeni Bir Elyazması Hakkında Hülasa" başlıklı makalede, dipnotta gösterdiği bir bölümü ele alır. Bu dipnotta Bakıhanov'un 1835 yılında St. Petersburg şehrinde neşredilen "Ensiklopediçeskiy Leksikon" eserinin IX. Cildinde yer alan "Vahhabiler" başlıklı maddeyi Rusça'dan Farsça'ya tercüme ettiğinden bahsedilir. Bakıhanov, bu tercümesi için "*Ben yukarıda gösterilen malumatı Farsça'ya bizim ülkenin ahalisinin Vahhabiler tayfasının durumunu ve mirasını anlaması için çevirdim*" demiştir. Bu alıntıdan Bakıhanov'un İslam'dan uzaklaştığı fikrini çıkarmak ise aşırı yorum örneği olur.

için Sadrazam Reşid Paşa'yı görevlendirir ve eseri Hayâtîzâde tercüme eder.²²⁰ Bakıhanov'un Osmanlı İmparatorluğu'na sunduğu bu eserin bir başka önemli etkisi ise onun görüşlerinin sorgulanması hususunda gerçekleşti. Bakıhanov'un İstanbul'da geçirdiği vakit, Avrupa'da Çarlık Rusya'sına olan sadakatinin sorgulanmasına neden oldu. Bu dönemde bazı Alman gazeteleri, onun Çarlık Rusya'sına karşı muhalif pozisyona geçtiğini öne sürecektir.²²¹

Düşünür, İstanbul'da geçirdiği bir ayın sonunda tekrar Mekke'ye doğru harekete geçer. İlk durağı olan Mısır'ı gezen Bakıhanov, burada tanıştığı insanlarla Arapça konuşuyor ve Arapça neşredilen eserleri okuyordu. Son olarak Mısır'dan Mekke'ye yola çıkan Bakıhanov, Mekke ile Medine arasında 1847 yılında veba hastalığından hayatını kaybetmiştir.

Çarlık Rusya'sının Şam'da bulunan sefreti, Bakıhanov'un ölümünü merkeze bildirecek ancak yönetim, Bakıhanov hakkında serencam; hatta ölüm ilanı dahil olmak üzere hiçbir malumat yayınlamaz. Ömrünün büyük bir bölümünü Çarlık Rusya'sının bürokrati olarak geçirmiş Bakıhanov için aylar sonra küçük bir bölümde, "*Yarbay Abbasgulu-han Bakıhanov, Mekke'den Şam'a dönerken Arabistan sahrasında vebadan öldü*"²²² açıklaması yapılır.

4.2. DOĞU İLE BATI ARASINDA SIKIŞMIŞ AYDIN: ABBASGULU AĞA BAKIHANOV'UN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA MELEZ KÜLTÜR

Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Azerbaycan düşünce tarihi açısından önemini ele alacak olursak, fikir dünyasını bir çerçeveye oturtması önemli bir husus olarak karşımıza çıkacaktır. Kaleme aldığı Kanun-u Kudsi, Esrârü'l Melekût, Tehzib-i Ahlak ve Gülistan-ı İrem gibi eserler, verilere dayalı araştırmacılık kültürünü, Azerbaycan düşünce hayatına kazandırmıştır. Eserlerinde ortaya koyduğu verilere dayalı, metot tavrı bakımından farklı

²²⁰ Elmin Aliyev, Abbaskulu Bakühanlı ve Ahlak Düşüncesi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s.47.

²²¹ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi, s.63

²²² Adolf Berje (ed.), Aktı, sobrannie Kavkazskoi Arheografiçeskoj Komissiei (Kafkas Arkeografi Komisyonu Toplantı Kararları) (Tiflis: Tip. Glavno Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1870), 10/s.830

hususiyetler; onu seleflerinden ayırırken aynı zamanda yönetici durumda olan Çarlık Rusya'sının aydını ile aynı konuma getirecektir. Düşünce bakımından gelişim gösterilen bir süreçte ara düşünür olarak karşımıza çıkan Bakıhanov'un eserlerine baktığımızda çok yönlü bir düşünürün çabasını görmekteyiz. Son eseri *Gülistan-ı İrem*'de ise kullandığı metot bakımından, artık bir ansiklopedist düşünürden ziyade analiz yeteneklerini kullanan bir araştırmacı konuma geçmiştir.²²³ Azerbaycan düşünce tarihindeki dönüşümün başrolü Bakıhanov'u hem edebi hem bilimsel açıdan değerlendiren araştırmacılar onu, "*Dil meseleleriyle yakından ilgilenen Azerbaycan'ın önde gelen bilim adamlarından Mirze Cafer Topçubaşov ve Mirze Kazımbey'den sonra*"²²⁴ en önemli isimlerden biri olarak nitelendirmiştir. Araştırmacılar bu farklılığı Azerbaycan düşünce dünyasının dini motifleri kullanırken yarattığı 'gericilik' fikrine bağlamayı tercih etseler de bu doğru bir tespit değildir. Aslında Bakıhanov'u bu hususta değerli kılan, eserlerinde kullandığı harmanlanmış doğu ve batı düşünce sistemleridir. Bu hususta kaleme aldığı eserlerin Azerbaycan düşünce tarihi açısından önemini anlamak için harmanladığı bu metodu yakından takip etmek gerekmektedir.

Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Azerbaycan düşünce tarihi açısından önemini ele alacak olursak, fikir dünyasını bir çerçeveye oturtması önemli bir husus olarak karşımıza çıkacaktır. Kaleme aldığı *Kanun-u Kudsi*, *Esrârü'l Melekût*, *Tehzib-i Ahlak ve Gülistan-ı İrem* gibi eserler, verilere dayalı araştırmacılık kültürünü, Azerbaycan düşünce hayatına kazandırmıştır. Eserlerinde ortaya koyduğu verilere dayalı, metot tavrı bakımından farklı hususiyetler; onu seleflerinden ayırırken aynı zamanda yönetici durumda olan Çarlık Rusya'sının aydını ile aynı konuma getirecektir. Düşünce bakımından gelişim gösterilen bir süreçte ara düşünür olarak karşımıza çıkan Bakıhanov'un eserlerine baktığımızda çok yönlü bir düşünürün çabasını görmekteyiz. Son eseri *Gülistan-ı İrem*'de ise kullandığı metot bakımından, artık bir ansiklopedist düşünürden ziyade analiz yeteneklerini kullanan bir araştırmacı konuma geçmiştir.²²⁵

²²³ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi, s. 66.

²²⁴ Heyder Hüseyinov, *Görkemli Azerbaycan alimi Abbasgulu ağa Bakıhanov* (Bakü: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyet, 1949), s.13

²²⁵ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsi, s. 66.

Bakıhanov'un ilk kaleme aldığı eser Riyazül-Güds olacaktır. Düşünür, bu eseri Guba'da yaşadığı sırada taziye meclisleri düzenleyen Şii'lerin tavsiyesi üzerine kaleme alınmıştır. Düşünür eseri oluştururken Muhammad Bagir ibn Muhammad Tagi ibn Magsud Ali Isfahani tarafından yazılmış "Cilaül-uyun" (Gözlerin Nuru) eserini kullanmıştır. Bakıhanov, kaleme aldığı eserin Cilaül-uyun'un tercümesi ve iktibası olduğunu kaydetmiştir.²²⁶ Eserde yoğun şekilde Şii düşünce öne çıkmaktadır. Şii mezhebinin mensubu olan Bakıhanov eserinde, Kerbela olayı ve Hz. Hüzeyin'in başına gelenleri kaleme almıştır. Eserde, tutkuyla övülen Hz. Muhammed, kızı Fatıma ve kocası Hz. Ali'nin kanlı kaderi ele alınır. Ahlaki saflık, gerçeğe bağlılık, adaletsizliğe karşı çıkma, zulme karşı nefret, fedakârlık ve gerçek aşk fikirlerini aşıl原因an eserde, geçimini sağlayanın ve falcının sadakatsizliğinden kaynaklanan üzüntü motifleri bulunmaktadır. Ancak buradaki üzüntü sonuçsuzluğa ve karamsarlığa çıkmaz. Tam tersine dünyada var olan sosyal adaletsizliğe karşı güçlü bir tepki oluşturur. Eser, bu dönemde Azerbaycan'da Şii ulemanın yanında bulunan taziyyedarlar²²⁷ için başucu kitabı olmuştur. Eserin yapısından ve hizmet ettiği fikirden yola çıkarak, Bakıhanov'un ilk eseri olma ünvanını taşıyan Riyazül-Güds eserinin, onun Şii mezhebine yakın olduğu bir dönemde kaleme alındığını söylemek yerinde olacaktır. Bu bakımdan Bakıhanov'un sonraki yıllarda kaleme alacağı eserlerde ise bu denli radikal bir çıkışın yapılmadığını görmekteyiz. Bu durum, düşünürün Çarlık yönetimine bürokrat olarak dahil olması ve bu dönemde temas kurduğu entelektüel tabanın onu bu bağlamdan koparmış olduğu düşüncesiyle açıklanabilir. Bakıhanov bu eseri, Fuzûli'nin "Hediketüs-süeda" eserinde olduğu gibi nazım ile nesiri birbirinin yerine geçirerek kaleme almıştır.²²⁸

Kanûn-ı Kudsi eseri Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Farsça'nın kurallarının ve yapısının anlatıldığı önemli bir yapıttır. Bakıhanov, 1826 ile 1828 yılları arasında Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasındaki savaş sürerken, sık sık İran coğrafyasına gitmiş ve burada Farsça

²²⁶ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsı, s. 102.

²²⁷ Taziyyedar ya da Anadolu'da bilinen ismiyle Mersiyehan ilk kez Şii yöneticilerin Safevi ve Kaçar Devletlerinin siyasi yapılarına uygun olarak oluşturulur. Bu görev daha sonra bir gelir kaynağına çevrilir. Her sene Muharrem ayında İran coğrafyasından gelen taziyyedarlar Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine giderek burada camilerde mersiye yazarlarının kaleme aldığı çeşitli hikayeleri aktarmışlardır. Azerbaycan düşünce hayatının önemli simalarından Mirze Feteli Ahundov, taziyecileri Şiiğin zararlı tarafı olarak nitelendirmiştir. Ahundov'un bu konuda daha geniş değerlendirmeleri için bkz. Mirze Feteli Ahundov, Seçilmiş Eserleri (Bakü: Uşag ve Gençler Neşriyyatı, 1938) s.238

²²⁸ Hidayet Efendiyev. *Azerbaycan bedii nesrinin tarihinden* (Bakü: Azərneşr, 1963), s.85.

üzerinde müşahedelerde bulunmuştur. Burada geçirdiği dönemde önemli kaynaklar toplamıştır. Bakıhanov, bu eserde Farsça'nın kendi kurallarını esas almış ancak bazı istisnai durumlar da oluşmuştur. Eserin Rusça tercümesinin giriş bölümünde Bakıhanov, Farsça'nın kendi kurallarını esas aldığını ancak Rusça ve Arapça'nın bu araştırmada önemli katkılar yaptığına işaret etmiştir. Yapısal olarak sorunlarla karşılaştığı bölümlerde iki dile de başvurduğunu ifade eden Bakıhanov, bunun eseri yazmada faydalı olduğunu söylemektedir.²²⁹ Eseri, talebeler için kaleme aldığını ifade eden Bakıhanov, bu sebeple farklı bir metot kullanmıştır. Ona göre kuralları sadece bildirmek yeterli değil, akılda kalması için de yöntemler geliştirmek gerekir. Bu sebeple Bakıhanov, şiir parçaları yerleştirerek; okuyucunun kolay ezberlemesini sağlar. Bu duruma neden olarak da şiirin akılda daha kalıcı olduğunu ifade eder.²³⁰ Bakıhanov bu ders kitabını yazarken Arapça ve Rusça gramer kitabının ilgili mevcut kitaplardan tanışmış ve onlardan faydalanmıştır. Bu eser, Kafkasya'daki Rus okullarında, özellikle cimnazyumlarda Fars dili öğrenimi sırasında ders kitabı olarak kullanıldı.²³¹

Bakıhanov'un coğrafya ve astronomi alanında yazmış olduğu eserler, önemli bir yer tutmaktadır. Bakıhanov, Kanûn-ı Kudsî sonra 1830 yılında Keşfü'l-Garâib eserini yazacaktır. İki bölümden oluşan ve Farsça kaleme alınan bu eserde Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfinden ve bu kıtanın coğrafi durumu ele alınmaktadır. Bakıhanov eserin yazılma amacını irdelerken, *"Amerika kıtasının nasıl ve hangi yöntemle keşfedildiği aramızda çok net değil. Sadece Amerika diye bir ülkenin keşfini biliyorlar... Bu nedenle 1830 yılında öncülerin gerisinde kalmamak adına bu ilginç eseri yazmaya başladım. Birkaç ay tarih ve coğrafya kitaplarını okuyup çevirdikten sonra bu birkaç sayfayı yazdım ve onlara Keşfü'l-Garâib adını verdim. Araştırmacıların benim beceri ve zaman eksikliğimi dikkate alacağını ve bu yazıdaki hataları ve eksiklikleri düzeltmeye çalışacağını umuyorum."*²³² açıklamasını yapmıştır. Eserde Bakıhanov, kâşif Kristof Kolomb'un geniş bir biyografisine yer verilmiştir. Bakıhanov eserde Kolomb'un çocukluk yıllarını, denizciliğe olan ilgisinden, deniz yolculuğuna olan tutkusundan

²²⁹ Abbaskulu Aga Bakıhanov, *Kratkaya grammatika persidskogo yazyka (Fars Dilinin Kısa Bir Grameri)* (Tiflis: Tipografiya Ya. Arzanovkyh, 1841), s.10.

²³⁰ Bakıhanov, *Kratkaya grammatika persidskogo yazyka*, s.92

²³¹ Zaman Esgerli, *Bakıhanov-Güdsi*, Bakü, Elm, 2015, s.94

²³² Abbasgulu Ağa Bakıhanov, "Keşfü'l-Garaib", *Seçilmiş Eserleri*, ed. Memmedağa Sultanov (Bakü: Yazıçı, 1984), s.78

bahsetmektedir. Kendisi de bir seyyah olan Bakıhanov, Kristof Kolomb'un İtalya'dan İspanya'ya gelişi, Kral Ferdinand'dan seyahat iznini almasının ardından çıktığı seyahatleri, seferlerde yaşadığı zorlukların ve başarılarını ele almıştır. Bakıhanov, tarihi öyküleri hem bilimsel hem de sanatsal üsluptan yararlanarak yarı-kurgusal bir biçimde sunuyor. Bu bölümde ayrıca Amerika'da yaşayan kabile ve kabilelerin yaşam biçimleri, gelenekleri, dini inançları ve İspanyol sömürgecilerin yerli halklara karşı tutumları hakkında da bilgi verilmektedir.

Keşfü'l-Garâib eserinde Bakıhanov Amerika'nın fiziki, ekonomik ve siyasi yapısını ele almaktadır. Peru, Meksika, Kanada, Florida, Brezilya, Şili ve Kuzey ve Güney Amerika'da bulunan diğer ülkelerin toprakları, yüzeyi, nüfusu, doğası ve iklimi hakkında kısa bilgiler vermektedir. Yerel halkın doğası gereği çok gururlu ve özgürlükçü bir yapıya sahip olduğunu kaydeden Bakıhanov, onların inanç ve inanışlarını koruduklarını ve kendi ahlaki değerlerine göre yaşadıklarını ele almaktadır.²³³

Bakıhanov'un coğrafya ve astronomi alanında yazmış olduğu eserler, önemli bir yer tutmaktadır. Bakıhanov, "Esrâru'l-Melekût" eserinde ise çok geniş bağlamda astronomi ve coğrafya hususunda önemli Avrupalı düşünürleri öne çıkarmıştır. Düşünür tarafından öne çıkarılan Avrupalı alimler arasında Isaac Newton, Galileo, Kopernik, Kepler ve birçok meşhur düşünür yer almaktadır. Bakıhanov, bu eserde astronomi ilminin kısa tarifini verirken, Antik Yunan alimi Klaudyos Batlamyus²³⁴ ve Nikolay Kopernik'in²³⁵ astronomik görüşleri kıyaslar. Eserlerde Ptolemaios ve Kopernik'in bilimsel teorilerini okurlara tanıtan Bakıhanov, giriş bölümünde tanıtım sırasında, "*Astronomi biliminde iki*

²³³ Esgerli. *Bakıhanov-Güdsi*, s.95

²³⁴ Batlamyus M.S. II. Yüzyıl'da Yunanlı bir astronom olup, Dünya'yı evrenin merkezine yerleştiren geosantrik modelin en ünlü savunucusudur. Güneş merkezli bir sistem görüşü olmayan Batlamyus "Almagest" adlı eserinde, gezegenlerin hareketlerini açıklamak için çemberler ve daireler kullanır. Bu modelde, gezegenler Dünya'nın etrafında döner ve gezegenlerin geri hareketlerini açıklamak için karmaşık döngüler içerir. Batlamyus'un sistemi, Orta Çağ ve Rönesans'a kadar Batı astronomisinin temelini oluşturmuştur. Modern astronomi tarafından reddedilmiş olsa da Batlamyus'un gözlemleri ve matematiksel modelleri astronomi tarihinde önemli bir yer tutar ve Kopernik'in güneş merkezli modelinin kabul edilmesine kadar astronomik düşünceyi şekillendirmiştir.

²³⁵ Kopernik tarafından savunulan Heliosentrik evren modeli, Güneş'in evrenin merkezi olduğunu ve gezegenlerin Güneş'in etrafında döndüğünü öne süren astronomik bir model olarak ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılda, Polonyalı astronom Kopernik, "De Revolutionibus Orbium Coelestium" adlı eserinde heliosentrik modeli detaylandırmıştır. Kopernik, gezegenlerin Güneş etrafında dairesel yörüngelerde döndüğünü savunmuştur.

*teori vardır. Bunlardan biri Roma'da yaşayan Ptolemaios'un teorisidir. Bu teori temellere dayanmaktadır. Dünyanın hareketsiz olması ve Güneş'in onun etrafında dönmesi. Polonyalı Kopernik'in teorisine dayanan ikinci teori ise birincinin tam tersidir.*²³⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Batlamyus'u analiz eden Bakıhanov, Batlamyus'un fikirlerinin doğru olmadığını; Kopernik'in ortaya koymuş olduğu görüşün ise en doğrusu olduğunu dile getirir. Bu yüzden Esrârü'l-Melekût eserinde de Kopernik'in savunduğu heliosentrik evren modelini kullanır. Bakıhanov, felsefi olmakla birlikte bilimsel değere de sahip bu eserinde dünyanın şekli, çizdiği hareket, kutuplar ve benzeri konular hakkında bilgiler verir. Eserde, gezegenleri ele alan Bakıhanov, Kopernik'in güneşin sabitliğine dair öne sürdüğü fikri onaylamadığını ifade ederek; güneşin de hareket halinde olduğunun altını çizerek.²³⁷

Çeşitli alanlarda eserler vererek ansiklopedist düşünür konumunda olan Bakıhanov, eğitim alanında da metinler kaleme almıştır. Çocukların ve gençlerin eğitimine önem veren düşünür bu hususta Tehzîbü'l-Ahlak ve Kitâb-ı Nasîhat başlıkları ile iki eser yazar.

Tehzîbü'l-Ahlak, düşünürün hem pedagojik hem de nazari konuları ele alan felsefi eseridir. Düşünürün bu eserdeki esas amacı gençlerin iyi ahlak sahibi olması ve bu bağlamda kendilerini geliştirmesidir. Eserde, karakter tutarlılığı, yoksullara hamilik, insanlarla konuşma kuralları, kendine hâkim olabilme, tevazu sahibi olma, vatana ve halkına sevgi gibi temel ahlaki konular ele alınır. Bakıhanov eserin girişinde, bu eseri yazarken Avrupa ve İslam filozoflarının eserlerini değerlendirdiğini lakin bu eserlerin onun amaçladığı hedefleri barındırmadığını açıklar. Büyük bir külliyat okumasına rağmen bu sebepten bu eserlere yer vermemiştir. Bakıhanov'un bu eserinde Antik Yunan felsefesi ve Şark şiiri kendini yoğun bir şekilde hissettirmektedir. Bakıhanov, temelde dünyanın bir Tanrı tarafından yaratıldığına ve yönetildiğine inanırken fikirleri, İslam alimlerinden farklılık göstermektedir. Abbasgulu Ağa Bakıhanov, bu hususta Tanrı'yı akıl yolu ile anlamlandırmaya çalışırken, aklın rehberlik ettiği bir anlayışla hareket etmeye çalışır. Bakıhanov bu durumu, *"Her ne kadar bedeninin özü dışında dünyanın tüm*

²³⁶ Esgerli. *Bakıhanov-Güdsi*, s.95

²³⁷ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Güdsi, s. 76.

unsurlarında gerçek anlamda etkileyici bir güç olmasa da insana her işi yapma iradesi ve yeteneği verilmiştir. İnsan sevap kazanabilir veya günah kazanabilir. Hiçbir şey doğaya aykırı olamaz. Şeyler kendilerinden beklenen görevi yerine getirmekten başka bir şey yapamazlar. Ama insan bir şeyi yapmakta veya yapmamakta özgürdür. Bu yüzden dünyada hem iyi hem de kötü şeyleri yapabilir. Nasihat, hayırdan ibaret olduğuna göre, dünyanın en şerefli insanı bile, daima iyilik yapmaya çalışmalı ve ahlâkı arındırma, ıslah etme ve eğitim amacının iyilik olduğunu bilmelidir”²³⁸ şeklinde açıklamaktadır.

Bakıhanov, eserde tıpkı Avrupalı bir düşünür gibi gerçek iyiliğin, toplum yararına olan olduğunu vurgularken; kişinin bu toplumsal faydayı sağlarken şahsi zararı kabullenmesi gerektiğini söylemektedir. İyi bir insanın ödülünün huzur olduğuna işaret eden Bakıhanov, huzurun kişinin bulunduğu makam ve maddi güçte değil halde olduğunu bildirmektedir. Düşünürü göre, *“Rahatlığın yüksek olması ölçülülüktür... İnsan, halkının kendisine imrenmesine yol açacak şeyler yapmamalı, aynı zamanda kendisini onların içinde rezil olacak bir duruma sokmamalıdır. Büyük ve küçük her işin bir orta sınırı vardır, yani her durumda onay ve rahatlık arayanlar için gereklidir”²³⁹ şeklinde tasvir edilmektedir. Bakıhanov, insanın ahlaki açıdan gelişmesini bilgelik seviyesinin durumuyla anlamlandırmaya çalışır. Bakıhanov’un bu arayışını Tanrı’dan bağımsız bir şekilde ele almadığı kesindir. Düşünür evrenin maddeselliğini, cisimlerin ve maddelerin hal değiştirdiğine işaret etse de yaşananların tamamının Tanrı’nın iradesiyle gerçekleştiğini teyit etmektedir. Bakıhanov bu hususta ahlaki gelişimi, *“Vatan nizamını düzenlemek, siyasî işlerin sağlamaştırılmasıyla alakalı olduğu gibi, ahlâkın terbiye edilmesi ve arındırılması da kalbin bedene göre bağımsız olmasıyla ilgilidir”²⁴⁰ şeklinde açıklamıştır. Düşünür özgürlüğün önemine sık sık dikkat çektiği eserde ise toplumsal infialin oluşma ihtimaline karşı da dikkatlidir. Bakıhanov bu konuda, *“Özgürlük haddinden fazla olursa keyfiliğe dönüşür”²⁴¹ cümlelerini sarf ederek; var olabilecek tehlikeye karşı da uyarıda bulunur. Bakıhanov’un dikkat çektiği bu uyarı ise yerli bürokratların keyfiliğini tepkiyle karşılayan düşünür için ilginç bir husustur. Eserin başka***

²³⁸ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, “Tehzibül-Ahlak”, *Seçilmiş Eserleri*, ed. Memmedağa Sultanov (Bakü: Yazıcı, 1984), s.26

²³⁹ Bakıhanov, “Tehzibül-Ahlak”, s.29

²⁴⁰ Bakıhanov, “Tehzibül-Ahlak”, s.67

²⁴¹ Bakıhanov, “Tehzibül-Ahlak”, s.9

kısımında düşünür iyilik ve kötülük arasında bu bağlamda bir diyalektik kurmaya çalışır. Düşünüre göre iyilik yapabilecek halde olan birinin iyilik yapmaması temelde yanlıştır. Ancak düşünür kötü olan ve insanlara zulmeden birinin de iyilik yapmasını bir beklenti olarak kaleme almaz. Hatta bu durumun olmaması gerektiğini de ifade eder.²⁴²

Bakıhanov, eserin sonunda önemli bir yazı kaleme alır. Bu yazıda önemli bir hususa dikkat çeker. Varlığın durumunu ele aldığı yazıda, “*Varlıkta yok olmak yoktur. Biz varlığın halden hale geçerek değişmesine yok olma ismini verdik. Bütün şeyler mahvolur, bir şekilden başka bir şekle geçer, lakin yok olmaz. Bu, varlığın kendisidir*”²⁴³ ifadelerini kullanmıştır. Bu bağlamda eserin aynı zamanda felsefi nazari bir görüşü de temsil ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Keza Bakıhanov bu eserinde, bütün var olanların Allah’tan sudur ettiğini ve bu bağlamda ele alınması gerektiğini açıklamaya çalışır.²⁴⁴

Abbasgulu Ağa Bakıhanov’un ikinci ahlak eseri Kitâb-ı Nasîhat olarak bilinmektedir. Bu eserde 102 nasihat bulunmaktadır. Düşünür, kendi nasihatlerinden sonra dini nasihatlere yer verir. Eser bu hususta Tehzîbü’l-Ahlak eserinde savunulan görüşlere sıkı sıkıya bağlıdır. Düşünür, eserin girişinde ahlak eserlerinin ağır dille yazılmış olmasından yakınırken; uygun bir eserin olmadığını da ifade eder.²⁴⁵ Düşünür bu eserin yazım aşamasına ilişkin, Abbasgulu Ağa Bakıhanov ağır dile sahip eserler için, “*Ne kadar aradımsa çocukların eğitimine yönelik, onların ahlak güzelliğini kolay ve anlaşılır bir dille anlatan bir kitap bulamadım. Yapımı devam eden kitaplardan bazıları o kadar karışık bir dille yazılmış ki öğretmenlerin çoğunun bile anlayamadığı, bilmediği ifadeler. Bazı kitaplar o kadar uzun ve detaylıdır ki anlaşılması çok zordur. Böylece Hicretten 1252 yıl sonra, Nasihatlar adında açık ve anlaşılır, özlü bir kitap yazdım. Bu çalışmanın*

²⁴² Bakıhanov, “Tehzibül-Ahlak”, s.14

²⁴³ Sovyet araştırmacılar Bakıhanov’un bu alıntısını öne sürerek onun maddeci bir bağlamda dünyayı ele aldığını ifade ederek, Marksist bağlamda değerlendirmişlerdir. bkz. Feyzulla Gasımzade, *Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsî* (Bakü: Azerbaycan Uşag ve Gençler Edebiyyatı Nerşiyatı, 1956), s. 81. Ancak bu alıntı İslam felsefesinde mühim yer tutan tasavvufun önemli bir konusu olan “Vahdet-i Vücut” görüşü ile açıklanabilir. Bu görüş, varlığın tek bir özden ibaret olduğunu ve tüm varlıkların bu özden gelip bu öze döndüğünü savunmaktadır. Özetle varlık sürekli bir değişim içinde olsa da yok olmaz, sadece şekil değiştirir. Görüşü daha geniş bağlamda incelemek için bkz. Fatih Şeker, “Tasavvufi Bir Metnin Felsefi Ve Kelami Boyutu: Fususu’l-Hikem Türcüme Ve Şerhi”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Şubat 2012), s. 127-176.

²⁴⁴ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsî, s. 82.

²⁴⁵ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsî, s. 83.

çocuklara faydalı olmasını ve eğitimlerine giderek daha fazla etki etmesini diliyorum.”²⁴⁶ açıklamasını yapmıştır. Bu eserde de esas amaç Tehzîbü'l-Ahlak eserinde olduğu gibi bireylerin ahlaki durumlarını iyileştirmektir.

Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un en büyük bilimsel eseri Gülistân-ı İrem başlıklı tarih kitabıdır. Eserde Azerbaycan ve Dağıstan bölgelerinin tarihi ele alınır. Bakıhanov'un bürokrat olarak izne ayrılmasından sonra Guba'da geçirdiği zamanda bu eserin üzerine çalışmıştır.²⁴⁷ Eserin kaynakları ise kıymetlidir. Düşünürün kaynakları arasında Derbendname, Zübdetü't-tevârîh eserlerini, Nizami Gencevi'nin İskendername eserini, bunun yanı sıra Herodot, Strabon, Plutarhos, Batlamyus, Tacitus, Ammianus Marcellinus, Marcus alerius Martialis, Quintus Curtius Rufus, Plinius, Movses Khorenatsi, Taberî, Mesudi, İbnü'l-Esîr, İbn Havkal, Ebü'l-Fidâ, Fahreddin Razi, Emin Ahmed Razi, Beyzavi, Yakut el-Hamavi, İstahrî, Ömer İbnü'l-Verdî, Hamdullah el-Kazvinî, Şerefeddin Yezdi, Mirhond, Handemir, İskender Bey Münşi, Kâtip Çelebi, Devletşah-ı Semerkandî, Nikolay Gerasimoviç Ustryalov ve 60'a yakın eski Yunan, Roma, Arap, Fars, Ermeni, Türk ve Rus alimin eserlerinden yararlandı. Düşünür, bu kaynaklardan aldığı alıntıları doğrulamaya çalışır.

Bakıhanov'un bu eseri Türk kimliği açısından da mühim bir yer tutmaktadır. Bakıhanov, kaleme aldığı bu eserle bölgedeki Türklerin kimliğinin ne kadar eskiye dayandığını ortaya koymuştur. Bakıhanov eserde, Türkçe bölge isimlerinin kökenini araştırarak, etimolojik açıklamalar üretmeyi amaçlamıştır. Düşünür eserde Karabağ, Borçalı, Alpan, Guba, Şeki, Balaken gibi Türkçe kökene sahip yer adlarının geniş bir tanımını yapmıştır. Bu isimlerin coğrafyada Türk kimliğini nasıl yansıttığını ele almıştır.²⁴⁸

Bakıhanov, eseri kaleme alırken tarihin halklar için önemine değinecektir. Ona göre bir ülkenin tarihi yaşayan halk için faydalıdır. Çünkü düşünür, tarihin kendi milletinin

²⁴⁶ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, “Nasihatlar”, *Seçilmiş Eserleri*, ed. Memmedağa Sultanov (Bakü: Yazıçı, 1984), s.68

²⁴⁷ Gazımzade, Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsî, s. 86.

²⁴⁸ Metanet Emrahova, Abbasgulu Ağa Bakıhanovun Gülistani-İrem Eserinde Geyde Alınmış Toponimlerin Tarihi-Linqvistik Tehlili (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası İmameddin Nesimi adına Dilçilik İnstitutusu, 2017), s.23

doğasını ve adetlerindeki özelliklerini bildirmektedir. Bu bağlamda Bakıhanov, tarihin halkların kendi hatalarını ve doğrularını anlaması için önemli bir kaynak olduğunu ifade eder.²⁴⁹ Bu bakış açısından Bakıhanov'un bu eseri yazmaktaki amacı, geçmişini kendi halkına öğretmek ve geleceğine yön vermektir. Eserde düşünür, Şirvan ve Dağıstan bölgelerinin eski çağlardan 1813 yılında yapılan Gülistan Antlaşması'na kadar olan tarihini anlatmaktadır.

Bakıhanov, bahsi geçen bölgelerde eskiden Albanya'nın hüküm sürdüğünü belirtmiştir.²⁵⁰ Bakıhanov bu coğrafyada yaşayan Albanların, Alanlar ile bir bağı olduğuna işaret ederken; isimlerin birbirinden alındığına dair bir iddia ortaya atmıştır. Albanya'nın Yunanca beyazlık anlamına geldiğini ve özgürlüğün simgesi olduğunu ifade eden Bakıhanov, Şirvan ve Dağıstan'ın da Özgürlükler Ülkesi olarak anılabileceğini söylemiştir. Alanların, Massagetler'in soyundan geldiğini söyleyen Bakıhanov, Sarmatyalıları yenerek bölgede hükümlerlik sürdüklerini ifade edecektir. Bakıhanov Alanlar için, "*Batlamyus zamanından 14. yüzyıla kadar Kafkas dağlarının kuzeybatısında ünlüydüler*"²⁵¹ demiştir.

Eserin giriş bölümünde Kaspi halkı ve Gülistan-ı İrem'in neresi olduğu hakkında geniş bilgi veren Bakıhanov, "*Eski çağlarda deniz kıyısında ve Kür'ün sağ kıyısında Kaspi adında bir kavim yaşardı. Rumlular arasında bu deniz, adını o kavmin isminden almıştır... Kafkas kelimesi de o kavmin Kaspi isminden ve Kur'an'da adı geçen Gaf Dağı'ndan alınmıştır. Efsane kitaplarında bu dağ, devlerin ve perilerin evi olarak kabul edilir... Gülistani-İrem, Gaf Dağı yakınında, son derece taze, dereleri, güzel pınarları ve meyve ağaçlarıyla dolu bir yer olarak anlatılır. Burasının aynı zamanda Guba'nın Şabran köyü olması da muhtemeldir. Bazıları Gülistani-İrem'in Karabağ'da Gülistan adı verilen bir yer olduğunu söylüyor.*"²⁵² tespitinde bulunmuştur.

²⁴⁹ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1951, s.10

²⁵⁰ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1951, s.14

²⁵¹ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.15

²⁵² Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.17

Eserin ilk bölümünde İslam devletinin ortaya çıkışı ve Arap ordularının Şirvan ve Dağıstan bölgelerine gelişine kadar geçen süreci ele alan Bakıhanov, Babil bölgesinin öneminden ve Nuh Tufanı'nın burada gerçekleştiğine dair eski kaynaklardan okuduğu bilgileri açıklar. Bakıhanov, Osmanlı hanedanının nesebinden Hz. Nuha'ya uzanan bir hikâyeden bahsederken, "*Osmanlı padişahlarının soylarını anlatan Tabakat kitabında onların torunları Türk kavimlerine, oradan da Nuh ve Adem'e kadar uzanmaktadır... Ya bir fırtına nedeniyle ya başka bir olay nedeniyle ya da doğumları nedeniyle dünyanın güney bölgesinde yaşayan bir topluluk, geçim arayışı içinde dünyanın dört bir yanına dağılmıştır.*"²⁵³ ifadelerini kullanır. Bakıhanov, efsaneye göre Nuh'un üç oğlu olduğunu söyler. Bunlardan birinin adının Yafes olduğunu ve kaynaklara göre Türklerin ilk hükümdarı olduğunu ifade eder. Düşünür kaynaklara göre Türklerin ilk hükümdarı olarak bilinen Yafes'in sekiz veya on bir oğlu olduğunu açıklar. Bu bağlamda düşünür, coğrafyada Türklerin varlığını da öne çıkarmaktadır.²⁵⁴ Bunlardan birinin Türk olduğunu söyler. Yafes'in Türk ismindeki oğlunun hikayesi için, "*Yafes'in en büyük oğlu ve veliahtıydı, adil ve sadık bir kraldı. Yafes boyunun bütün boyları bu isimle Türk olarak anılır... Karamzin ve diğerlerine göre İrtiş ve Yayık nehirlerinin kıyısında yaşayan Türkler güçlü bir kavimdi. Çin ve İran ülkelerine baskınlar düzenlediler. MS. 580 yılında Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarını Kırım'a kadar istila ettiler. Ancak o yıl Avar kabilesiyle yapılan savaş sonucunda bu yerler kaybedildi*"²⁵⁵ tespitini yapmıştır. Bu bakımdan Bakıhanov önemli bir tartışmayı da ortaya koymuş, Ruslar tarafından bu zamana kadar Tatar olarak nitelendirilen halkın tanımında ayrıca Türk kavramını kullanmıştır.

Abbasgulu Ağa Bakıhanov, doğu tarihçilerinin yazılarına atıfta bulunarak bize Derbent bölgesinin toplumsal ve coğrafi durumunu anlatır. Şehrin MS. 531-579 Sâsânî hükümdarı Nûşîrevân tarafından inşa edildiğini anlatan Bakıhanov, "*İran'ın kuzeyinde bulunuyor. Pek çok meyve bahçesine sahip bu şehir, Hazar Denizi kıyısında Nuşiravan tarafından kurulmuş... Şirvanşah vilayeti bu ülkenin en prestijli ve müreffeh şehirlerinden biridir. Bu vilayet oldukça büyük olup birçok ilçe, köy ve konakları bulunmaktadır. Buranın*

²⁵³ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.17

²⁵⁴ Faik Elekberov, "Azerbaycan Türk felsefesinden yarpağlar: Abbasgulu Ağa Bakıhanov", *Türküstan* (16 Nisan 2018), s.6

²⁵⁵ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.50

insanları inatçıdır ve kimseye itaat etmezler. Şirvanşahlar saltanatı Nuşirevan tarafından kuruldu."²⁵⁶ saptamasını yapar.

Bakıhanov'a göre Nuşiravan'dan sonra Şirvan vilayeti hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Arap orduları gelmeden önce Şirvan'ın isyanların yaşandığı bir yer olduğu ve bu isyanların Şirvan'ın Araplar tarafından işgal edilmesine kadar devam ettiği bilinmektedir. Bakıhanov Azerbaycan'a yönelik Arap istilasını anlatırken, istilaya karşı uzun bir süre veren Babek Hareketi'nden yoğun bir şekilde bahsetmez. Bu bağlamda düşünürün halk hareketlerini esas alan bir metot kullanmamasını buna neden olarak gösterebiliriz. Ancak Azerbaycan'ın isimsel kökenini araştıran düşünür, bu hususta Hacı Zeynalabdin Şirvani tarafından kaleme alınan Riyaz es-siyahet eserine atıf vererek, kökenin Babek'ten geldiğine işaret eder. Bakıhanov bu hususta Azerbaycan'ın isimsel kökenine dair, "*Azerbaycan sözü Azer-Babekan sözünün Araplaştırılmış şeklidir.*"²⁵⁷ ifadelerini kullanır.

Bakıhanov, eserinde Safevi Devleti dönemini anlatırken, bu süreçten övgüyle bahsetmektedir. Çarlık Rusya'sında kaleme alınan bir eserde bu denli övgü şaşırtıcıdır. Örneğin I. Şah Abbas hakkında yazan düşünür, onun için devletini yükselttiğini ve halkını refaha kavuşturduğunu ifade eder. Bakıhanov, I. Şah Abbas'ın büyüklüğünü nitelendirirken Avrupalıların bile ona "büyük" lakabını verdiklerini söyler.²⁵⁸ Bakıhanov, Şah İsmail Hatayi'den de bahsederken övgü dolu bir anlatım sergiler. Ancak düşünür Safevi hanedanı içinde başarısız olanları da kaleme almaktan çekinmez. Bakıhanov, Safevi hanedanının kökenlerini ele alırken Emir Mahmud Handemir'in "Hebib-üs-siyar" ve İskender Bey Münşi'nin "Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî" eserlerinden faydalandığını ifade eder. Bakıhanov Safevilerin soyu için, "*Şeyh Safiyyeddin, İshak'ın neslinden olduğu için bu lakapla anılmışlardır. Şeyh Safiyyeddin, atalarının büyük ve meşhur seyyidlerinden ve saygın şeyhlerindendi... Nesebi 21'inci arkada, yedinci imam Musa-Kazım'a dayanıyor.*"²⁵⁹ tespitini yaparak, önemli bir detayı da karşımıza çıkarmıştır. Safevi

²⁵⁶ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.28

²⁵⁷ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.51.

²⁵⁸ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.127

²⁵⁹ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.102-103

hanedanlığının Şiilik mezhebi nedeniyle kendini dayandırdığı soy, bir anlamda kendini meşrulaştırma mekanizması Bakıhanov tarafından da onaylanmış görünüyor.

Düşünür eserinin son bölümünde bir kısmında kendinin de faal olarak bulunduğu Nadir Şah Afşar'dan Gülistan Antlaşması'na kadar geçen 60 yıllık süreci ele alır. Bakıhanov, Nadir Şah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan küçük ve yarı bağımsız hanlıkların oluşumunu, kısa tarihlerini ve aralarındaki mücadeleyi anlatır. Bakıhanov, Nadir Şah'ın ölümünün ardından yaşananları, *"Nadir Şah, Harezm gezisinden döndükten sonra bencillik ve fetih gururunun yanı sıra, şüphe fikri ve her türlü ayartma aklına geldi. Taraftarlarına iyi muameleyi bir kenara bırakıp, baskı ve şiddet göstermeye başladı. Sadık emirler, hanlar ve sadık memurlar sebepsiz yere idam edildi, acımasız askerler kılıçtan geçirildi, vergi tahsildarlarının sopası altında can verdi. Sivil işler tamamen düzensizdi. Nadir Şah'ın kalkındırdığı İran ülkesi, onun zulmü yüzünden harabeye döndü. Nihayet 1747 yılında 9 Mayıs gecesi Horasan'ın Fethabad bölgesinde yeğeni Aligulu Han'ın kıskırtmasıyla taraftarlar tarafından öldürüldü... Bu olaydan sonra İran'ın tamamında isyan çıktı. Şirvan ülkesi karışıklık ve kaosun kaynağı haline geldi. Buradaki her toprak bağımsız bir emir-hükümet merkezi haline geldi."*²⁶⁰ tespitini yapmıştır. Bakıhanov'un yapmış olduğu bu tespit önemlidir çünkü Azerbaycan'daki karışıklığın, merkezi devlet krizinin ortaya çıkışının kaynağını da ortaya çıkarmıştır. Bakıhanov, bu eserde hem geleneksel tarihçiliği hem de modern tarihçiliği bir araya getirir. Ancak bazı hususlarda Bakıhanov eser boyunca tarihsel figürleri övmekten kaçınmaz.

4.3. ÇARLIK RUSYA'SININ ENTELEKTÜEL DÜNYASI ABBASGULU AĞA BAKIHANOV'U NASIL TANIYORDU?

Ruslar için Kafkas coğrafyası, Türklerle mücadele alanı olarak görülmesi dışında; Rus tarihine damga vurmuş Dekabristlerin sürgün yeri olarak da bilinmektedir. 1825'teki başarısız darbe denemesinin ardından Dekabrist örgütlenmenin içinde bulunan kişilerden bazıları buradaki askeri kışlalara tayin edildi. Bu kişilerden birisi de Yakov Nikolayeviç

---

²⁶⁰ Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s.179-180

Ozeretskovski'dir. Ozeretskovski, 1826-1828'de Rus Konsolide Muhafız Alayı'nın bir parçası olarak Kafkas ve İran coğrafyalarında yapılan savaşlara katıldı.²⁶¹

Ozeretskovski'nin bu bölgelerde geçirdiği süre boyunca Abbaskulu Ağa Bakıhanov da Rusların tarafında hizmet etmiştir. Bu sebepten Ozeretskovski ile Bakıhanov, bu dönemde bir arkadaşlık ilişkisine sahiptir. Hatta bu arkadaşlık ilişkisi o kadar derindir ki Ozeretskovski, Bakıhanov'un özel hayatına dair kendisinden pek çok şey öğrenir. Ozeretskovski, öğrendiği bu bilgileri birkaç sene sonra Rusya'nın ilk yüksek tirajlı dergisi olan "Библиотека Для Чтения"de (Okumak için Kütüphane) kaleme alır. 1835 yılında çıkan yazının başlığı da nevi şahsına münhasırdır. Ozeretskovski, kaleme aldığı yazıya "Nuker" başlığını seçmiştir ki bu Azerbaycan Türkçesinde "hizmetçi" anlamına gelmektedir. "Nuker", Abbaskulu Ağa'nın hayatından yola çıkılarak yazılan bir hikayedir.

Ancak hikâye içerik bakımından mühim bilgiler barındırdığı için müstesna bir konuma sahiptir. "*Hüseyin Kulu Han tarafından Bakü hanlığından mahrum bırakılan Mirze Muhammed Han, karısı ve on yaşındaki oğlu Abbas Kulu ile Kuba mülklerine çekildi...*"²⁶² cümlesiyle başlayan hikâye, Kuba'nın merkezinde gerçekleşen bir idam törenini anlatmaktadır. Hikâyenin girişinde çocuk yaşlarda olan Abbasgulu'nun bir kişiyi idam eden cellatlara karşı kılıç çekerek, mahkûmu nasıl kurtardığı anlatılmaktadır. Hikâyenin devamında o sıralar Ruslarla mücadele eden Şeyh Ali Hanın ortaklarında biri olan Çerkes Beg'in Abbaskulu Ağa'nın ailesini öldürmek için yola çıktığından bahsedilmektedir. Çerkes Beg, planını hayata geçirecek iken Abbaskulu Ağa'nın hayatını kurtardığı "Nuker" (köle) onu ve ailesini kurtarmaya gelir. Nuker, Abbaskulu Ağa'ya hayata geçirilecek plandan bahseder. Abbaskulu Ağa planı duyar duymaz, evlerine doğru harekete geçer ve babası II Mirze Muhammed Hanın hayatını kurtarır. Ozeretskovski, bu önemli anı şu şekilde tasvir etmiştir: "*Velinimetimi yeniden görmek, elbiselerine dokunmak, gözlerimi kurtaran kişinin değerli hayatını kurtarmak, önemsiz bir köle olarak benim için bir onurdu! Abbaskulu! Ben Naki, çocukluğunda idamdan kurtardığın Şeyh*

²⁶¹ Ivan Andreeviç Kubasov, "Ozeretskovskiy, Yakov Nikolayevich", *Russkiy biograficheskiy slovar' (Rusça biyografik sözlük)*, ed. Alexander Aleksandroviç Polovtsov (St. Petersburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1905), 11/185-186

²⁶² Yakov Nikolayevič Ozeretskovski, "Nuker", *Biblioteka dlya chteniya* 11/7, (30 Haziran 1835), s.53-59.

Ali Han'ın hizmetkarıyım. Sen gözlerimi kurtardın, ben de senin kurtuluşun için buradayım. Çabuk eve gidin. Sarayınızın duvarlarının altında altı varil barut gömülü. Şeyh Ali Han'ın çetesi onun emrini bekliyor ve yaklaşık iki saat içinde bu iğrenç suç işlenecek. Evine girmek için oradan gizlice çıktım. Kader beni sana getirdi. Abbaskulu asil nükerini kucakladı. Vedalaştılar ve şaşırان genç adam hızla ve korkuyla eve ulaştı. Hemen gömülü barut bulundu; Mirze Muhammed Han'ın tüm hizmetkarları ve Amsar köyünün silahlı sakinleri evin etrafında nöbetçiler oldu. Kuba, Şeyh Ali Han'ın suikast girişiminden haberdar edildi ve başarılı olmak yerine beklenmedik bir kurtuluşla karşılaşılan bir grup hain mağlup edildi. Çok sayıda kişi öldü ve yaralandı. Hainler ve liderleri, geriye bakmadan Kuba'daki mülklerinden çok uzaklara kaçtılar.”²⁶³

Ozeretskovski, “...Bu olay hakkında yalan bir şey yok. Abbas-Kulu uzun süredir Rusya'nın hizmetinde ve onu tanıyanlar babasının umutlarının tamamen gerçekleştiğini söyleyeceklerdir. Şimdi merakla ve Avrupa eğitimi hakkında daha fazla şey öğrenme arzusuyla Rusya'yı dolaşiyor. Mirze Muhammed Han ve eşi Sofiya Hanım artık yaşlandılar. Hala (Kuba) Amsar köyündeki kır evlerinde sessizce yaşıyorlar, oğullarının dönmesini bekliyorlar. Onlarla Abbas-Kulu'nun tek karısı genç Sekine onu beklemektedir, onu İran Sultanı'nın tüm haremine değişmeyecek ve Rus güzelleri arasında bile unutmayacaktır”²⁶⁴ diyerek, hikayesini bitirmiştir.

Bu hikâyenin esas hedefi Rus tarafında hizmet etmekten memnuniyet duyan hanedan üyelerini kutsamak, Ruslara karşı çarpışan yerel hanları ise lanetlemektir. Çünkü Kuba Hanı Şeyh Ali'nin kardeşinin ölümüne sebep olma isteği, haz duygusuna hizmet eden bir eylem gibi gösterilmiştir.

Vladimir Dmitrieviç Volkhovski, 1825 yılında gerçekleşen Dekabrist Ayaklanma'nın önemli bir figürdür. Bu sebepten Kafkas bölgesine sürülmüştür. Burada ilk kez Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasındaki savaşa katıldı. Burada diplomatik görevlerde bulundu. General Paskeviç'in görevden ayılmasının ardından Volkhovski, bu dönemde başlayan Bakıhanov düşmanlığını sürdürmüştür. Hatta Volkhovski, Bakıhanov'a yönelik

²⁶³ Ozeretskovski, “Nuker”, s.53-59.

²⁶⁴ Ozeretskovski, “Nuker”, s.53-59.

düşmanlığı için Grigory Vladimiroviç Rosen'e yazdığı mektupta, *"Burada Korganov, Artsruni ve dedikleri gibi Abbasgulu ne yazık ki yetkililere, daha doğrusu Majestelerine karşı kırgınlık yaratmaya devam ediyor ama bildiğim kadarıyla çok az ortak buluyorlar. Greenfeld'den onlara bakmasını istedim. Abbasgulu, Madatov'un kendisinden üstün olmasına ve onsuz artık her şeyin yoluna gireceğine kızgındır; o ve Korganov bir çıkış umuyor gibi görünüyor. Adlerberg, her ikisi de şahsen biliniyor. Ama Ekselansları muhtemelen onların iyi ve kötü tüm erdemlerini biliyor. Tahminlere göre Abbasgulu bize sadık ama büyük bir fanatik olarak biliniyor."*²⁶⁵ ifadelerini kullanmıştır. Volkhovski, Bakıhanov'u kötülemeye 21 Eylül 1837 tarihli mektupta da devam eder. Mektupta, *"Abbas-Kuli ile konuştum, herhangi bir entrikadan uzak olduğuna yemin ediyor ama bazılarıyla kişisel hoşnutsuzluğunu açıkça konuştu. Bunun nedeni ise buraya şüpheli olarak çağrılması, halkın gözünde küçük düşürülmesi ve çiftlikte büyük rahatsızlıklara yol açmasıdır. Müşteid'in hoşnutsuzluğunu kıskırtmakla suçlanıyor ama o bunu reddediyor: Yarın Müşteid'i göreceğim."*²⁶⁶ cümlelerini sarf etmiştir.

Polonyalı şair Tadeusz Lada-Zablotski, 1837'de Kafkasya'ya sürgüne gönderildi ve yayınladığı şiir için askere alındı. Lada- Zablotski'nin Bakıhanov'un memleketi Kuba'da ikamet ettiği dönem 1839'a denk geldi, Kafkas bölgesinin doğasına hayran kaldı ve en güzel şiiri olan "Kafkasya Dağlarında" eserini kaleme alır. Burada ikamet ettiği dönemde Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile tanışmıştır. Tadeusz Lada- Zablotski'nin erken vefatının hemen ardından Yakov Petroviç Polonskiy, yazmış olduğu bir mektupta Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un kendisine ulaştırdığı "Tatar Şarkısı" adlı eserle ilgili ilginç bir bilgi vermektedir. Polonskiy, *"Polonyalı şair Lada-Zablotski. Bu şarkıyı Lehçe düzyazıya çevirdi, ben de elimden geldiğince Rusça şiire çevirdim."* İfadesini kullanmıştır. Bakıhanov'un ilettiği "Tatar Şarkısı" XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusya tarihini konu alan romanlarıyla ünlü Rus yazar Grigory Danilevskiy'e ithaf edilmiştir. 1845 yılında Lad-Zablotski'nin şiir koleksiyonu yayınlandı ve bu kitabın aboneleri arasında Kudsi mahlasıyla da bilinen Abbasgulu Ağa Bakıhanov da bulunmaktaydı.²⁶⁷

²⁶⁵ İvan Konstantinoviç Enikolopov, *Sovremenniki o Bakikhanove* (Bakıhanov'un Çağdaşları) (Bakü: ELM, 1975), s.39

²⁶⁶ Enikolopov, *Sovremenniki o Bakikhanove*, s.39

²⁶⁷ Enikolopov, *Sovremenniki o Bakikhanove*, s.40

Bakıhanov'un kendisiyle şahsen tanışan çağdaşlarından biri, o dönemde Kafkasya'nın gerçekliğini anlatan ünlü Fransız gezgin Kont Suzanne (Comte de Suzannet) idi. 1840 yazında İstanbul'dan ayrılan Kont Suzanne, Kafkasya'ya, Tiflis'e ve oradan da Kalheti üzerinden Dağıstan'a gitti. Derbent'i gezdi ve sonra Guba üzerinden Bakü'ye giderek şehri detaylı olarak tanıdı ve Şamahı ve Gence üzerinden Tiflis'e döndü.

Azerbaycan'da gezginin yolları Bakıhanov'la kesişti. Bakıhanov ile Guba'da tanıştılar. Tarihe olan ortak tutkuları onları birbirine yaklaştırdı. Kont Suzanne'ın bu dönemde kaleme aldığı "Suvenirs De Voyages" eseri Bakıhanov'la ilgili önemli bilgileri de kendi içinde barındırmaktadır. Kont Suzanne, *"Kendisini yorulmak bilmeyen bir şevkle tüm Kafkas halklarının kökenine ilişkin tarihi araştırmalara adayan, eski Bakü Hanlarının soyundan gelen Abbasgulu Han ile tanıştum. Tarihçiyi çalışmalarında tutan neredeyse aşılmaz engelleri benimle paylaştı. Kafkasya'daki halkların göçleri o kadar çelişkilidir ki herhangi bir halkın veya kabilenin göç sırasını takip etmek imkansızdır. Güvenilir kanıtlar, haçlıların bir zamanlar Kafkas eyaletlerine girdiklerini doğruluyor; eski şövalye zırhı, Fransızca yazıtlı kılıç bıçakları, hala kutsal saygıyla saygı duyulan haçlar, hatta Çerkeslerin gelenekleri her şey haçlıların (Kafkasya) etkisinden bahsediyor; ama Çerkeslerin kökenini antik şövalyelik çağına kadar takip etmek tesadüften çok bir tahmindir..."*²⁶⁸ açıklamasını yapmıştır.

İlya Nikolayeviç Berezin, Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile temas kuran Rus entelektüellerden biridir. Berezin, Çarlık Rusya'sının ünlü Şarkiyatçısı ve St. Petersburg Üniversitesi'nde profesörlük görevi yürütmekteydi. 1837 yılında Kazan Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Vilyam Dittel ile 1842 yılında üç yıllığına İran ve Türkiye'ye bilimsel bir geziye çıktı. Gezinin bir diğer önemli hususu, Azerbaycan Türkü Şarkiyatçı Mirze Kazımbey tarafından tertip edilmiştir. Berezin, 1845 ile 1846 yıllarında Doğu seferinde yaptığı araştırmalara ilişkin rapor yayımladı. Berezin, Kazan Üniversitesi tarafından yayınlanan 1850 yılında "Dağıstan ve Transkafkasya'da Seyahatler" ve 1852 yılında "Kuzey İran'da Seyahatler" adlı iki kitap yazdı.

---

²⁶⁸ Enikolopov, *Sovremenniki o Bakikhanove*, s.43

Berezin tarafından kaleme alınan “Dağıstan ve Transkafkasya'ya Yolculuk” eseri birçok ilginç tarihi bilgi sunarken, yazarın birçok ilginç gözlemi ve görüşü bulunuyor. Berezin, Guba'dan geçerken Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile tanışmış ve onunla yerel antik anıtlar hakkında uzun bir sohbet gerçekleştirmiştir. Ancak ne yazık ki bu konuşmalar kitapta sadece kısa parçalar halinde aktarılmıştır.

Bakü'de Dittel ve Berezin, Bakıhanov'un dairesindeki zengin kütüphaneyi inceleyerek buradaki eserlerin bir listesini Kazan Üniversitesi'ne gönderdi. Berezin, kitabında Bakıhanov'un Bakü kütüphanesinin kısa bir kataloğunu da ek olarak sunmuştur. Berezin'in Bakıhanov hakkındaki bilgileri polemik niteliğinde olsa da ilgi çekicidir.

13 Ağustos 1842'de Guba'da bulunan Berezin, "Dağıstan ve Transkafkasya'ya Yolculuk" adlı eserinde Bakıhanov ile ilgili, "*Kısa süre sonra yerel bilim adamı merhum Abbas-Kuli-Hanov'u buldum ve onunla çok keyifli iki gün geçirdim: İlk defa Doğu misafirperverliğini kullanma fırsatı buldum, diğer tüm misafirperverliklerin de böyle olmasını Allah nasip etsin! O sıralarda Abbasgulu, doğulu yazarlara göre Dağıstan'ın tam bir tarihini hazırlamakla meşguldü; bu büyük ilgi uyandıran bir kitaptı ve ne yazık ki yazarın ölümünden sonra yayınlanmadı*"²⁶⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Berezin'in yazdıklarından anlaşıldığı üzere Bakıhanov'un Azerbaycan ve Dağıstan tarihiyle ilgili çalışmalarından Guba'dayken tanıştığı anlaşılıyor. Buna ek olarak Berezin ile Bakıhanov bu görüşme sırasında tarihsel süreçlere dair de tartışmalar da yaşamıştır. Berezin bu tartışmalar için, "*Muhterem Abbas-Kuli Hanov, Guba'ya olan tutkusunu o kadar genişletiyor ki, Guba'nın batısında yaşayanların eski Algonların veya Alanların ve sonuncusu Massagetlerin torunları olarak görüyor.*"²⁷⁰ demiştir. Bu durum Berezin ve Bakıhanov'un çalışmaları hakkında fikir alışverişinde bulunduğunu bir kez daha kanıtlıyor. Berezin, Bakıhanov'un kökensel tartışmasına ilişkin, "*Dağıstan'ın anlaşılmasız lehçeleri hala o kadar az biliniyor ki, onlara kesin olarak Alan demek imkânsız ve bu temelde Kuba Hanlığı veya Tabasaran, Alan olarak kabul edilemez.*" tespitini yapmaktadır.

²⁶⁹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu (Dağıstan ve TransKafkas'da Yolculuk)* (Kazan: Universitetskoy Tipografıy, 1849), s.171

²⁷⁰ Berezin, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, s.180

Berezin, Guba'dan ayrılıp Bakü'ye doğru harekete geçerken yol boyunca Bakıhanov'un yapmış olduğu anlatıları hatırlamaktadır. Berezin bu anlatılara ilişkin, *"Deveçi'den yaklaşık on mil uzakta seyahat ettikten sonra, Gubalı tanıdığım Abbas Guli'nin bana Deveçi ile Kızıl Burun arasında uzanan Alan Duvarı hakkında çok şey anlattığını hatırladım. Artık şunu hatırlamanın zamanı gelmişti: Gilgen nehrindeydim, tam Alan bozkırındaydım. Yine de Guba'da bulunduğum süre boyunca Abbas Kuli'yi caydırmaya ve onu Alan'ın "Bab el Alan" kapısı ve Alan'ın "Kalya el Alan" kalesinin deniz kıyısında değil, dağların içinde olduğuna ikna etmeye çalıştım. Taberi ve diğer yazarların sözlerinden de anlaşılacağı üzere Guba'lı bilim adamı önyargısından vazgeçmek istemedi. İstemsizce arkeolojik merakımdan sarsılarak arabadan indim ve Alan Duvarı'nı aramaya çıktım."*²⁷¹ ifadelerini kullanır. Berezin, uzun bir süre bölgede yapmış olduğu tespitlerinin ardından, *"Bu sorunun çözümünü geleceğin gezginlerine sunuyorum: Dağları aşıp Abbas-Kuli'nin raporlarını kontrol edecek zamanım olmadı ama yine de Alan Kapısı ve Alan Kalesi'nin burada olmadığını düşünüyorum"*²⁷² tespitini yapmaktadır. Berezin, 16 Ağustos 1842'de Bakü'ye vardığında, ilk iş olarak Bakü Hanlığı'nın hanedanının tarihini incelemiş, *"Melik Muhammed Han'ın ölümünden sonra onun yerine küçük oğlu Mirze Muhammed Han geçti ve kısa süre sonra amcası Muhammed Guli Han tahta geçti: Mirze Muhammed Guba'ya kaçtı ve orada kaldı. Gubalı tanıdığım Abbas-Kuli Hanov, Bakü'nün devrilen yöneticilerinden biridir."*²⁷³ demiştir.

Friedrich Schiller Üniversitesi Jena'nın tıp ve botanik bilimleri doktoru, doğa tarihi profesörü Karl Heinrich Koch da Abbasgulu Ağa Bakıhanov'u tanıyanlar arasında yer alacaktır. Koch, iki kez Kafkas bölgesini dolaşmıştır. Bu gezilerin ilki 1836-1839 yıllarında gerçekleşmiş, doğal kaynakların incelenmesi için gerçekleştirilmiştir. Koch, bu gezi sırasında Çarlık Rusya'sının gözetiminde, St. Petersburg'da bulunan İmparatorluk Botanik Bahçesi'nden tavsiyeler almıştır. Gerçekleştirdiği yolculuğu, 1842-1843 yıllarında kaleme almıştır. Küçük Asya, Kafkasya'nın doğu kıyıları ve Kırım'a yaptığı 1843-1844 yıllarına denk gelen ikinci gezinin sonuçlarını "Şark'ta Yürüyüş" makalesinde

²⁷¹ Berezin, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, s.203

²⁷² Berezin, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, s.204

²⁷³ Berezin, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, s.215-216

yayınladı. Koch, 1844 yılında Küba'dan geçerken Bakıhanov'la tanıştı. Bakıhanov ile yaşadığı tanışıklığı, "Crusian am Kaspischen Meere und in reise in the Caucasus" eserinin üçüncü bölümünde anlatmaktadır.

Profesör Koch, Bakıhanov'un çalışmalarından, *Guba'da kendini bilime adanmış ve bilim adamı olarak büyük bir üne sahip başka bir liderle de tanıştım. Son Bakü Hanı Hüseyin Guli'nin, yanılmıyorsam yeğenydi Abbas Guli Han... Bu Abbas-Guli, General Augsburg'un raporlarından ve Alman Leipzig gazetesinin Konstantinopolis muhabirinden (Kasım 1846) bilinen aynı liderdir. Ancak son gazetenin muhabiri, Abbas-Guli Ağa'nın Konstantinopolis'te olduğu ve padişah tarafından kabul edildiği gerçeğini kullanarak onu Çerkes olarak adlandırmış ve hatta Şamil'e bağlamış, çok yanılıyordu... Kendisine birçok bilgi borçlu olduğum Abbas Guli Ağa, memleketinin tarihini çok araştırıyor ve bu konuda Farsça özel bir kitap yazıyor. Bunu Batı'ya tanıtmak amacıyla birkaç yıl önce el yazmasını basılıp Rusçaya tercüme edilmek üzere St. Petersburg Bilimler Akademisi'ne gönderdi. Şu anda oradadır ve yayınlanmayı beklemektedir. Akademi'nin sansürü, böylesine önemli bir eserin yayınlanmasını geciktirmesin. Ne yazık ki Abbas Guli Ağa hâlâ sözünü tutmadı ve bana bu yazmanın bir nüshasını göndermedi, çünkü bu eserin Almanya'da basılması için bu kadar beklememeliydim. Abbas Guli, memleketinin tarihinin yanı sıra astronomiye de büyük ilgi göstermiş ve Rusça bildiği için bu dilde basılan her şeyi yeniden okumuştur. Nasıl ki bizde doğa bilimlerinin insanlıktan haklarını geri alması yüzyıllar aldıysa, Doğu'da da durum böyleydi ve daha önce Batı'da insanlar herhangi bir makul düşünceden yoksun düşüncelerle meşgul olmayı tercih ediyorlardı. Tabii ki, büyük bir çabayla gözlem yaparak ve gözlemlerden daha fazla sonuç çıkarmak yerine, Asya'da da durum aynıdır ve yüzyıllar boyunca da böyle olmaya devam edecektir. Abbas Guli Ağa, yalnızca gezegenlerin hareketlerini gözlemlemek yerine, kendisini astrolojik hesaplamalar ve karşılaştırmalar yığınına kaptırma eğiliminde. Ve böylece yavaş yavaş dünyanın yakın gelecekte bir yıldızla çarpışacağına, ne zaman olduğunu hatırlamıyorum ve bu nedenle her şeyi değiştirecek bir devrime (felaket) doğru gittiğine ikna olmaya başlıyor.*"²⁷⁴ ifadelerini kullanır. Profesör Koch için Bakıhanov'un fikirlerinin kıymetli olduğu bu düşüncelerinden de

²⁷⁴ Enikolopov, *Sovremenniki o Bakikhanove*, s.49-50

ortaya çıkmaktadır. Özellikle Bakıhanov'un astronomi alanında yaptığı çalışmalar, Koch'un dikkatini cezbetmiştir.

Alman şair ve çevirmen Friedrich Bodenstedt, 1843'ün sonunda Tiflis'e geldi ve burada açılan cimnazyumda Fransızca öğretmeni olarak görev aldı. Tiflis'te o dönemde yerel bir şehir okulunda Azerbaycan dili öğretmeni olarak çalışan ünlü Azerbaycan Türkü şair Mirze Şefi ile tanıştı ve ondan Farsça ve Azerbaycan Türkçe'si dersleri almaya başladı. Şiirlerini Almanya'da çevirip yayınlamak üzere Mirze Şefi'den alan Bodenstedt, Mirze Şefi'nin ölümünden sonra bu şiirleri çalıp; kendi şiirleriymiş gibi aktardı. Daha sonra Bodenstedt'in bu eylemi, Azerbaycan Türkü edebiyat uzmanları tarafından ortaya çıkarıldı.

Bodenstedt'in "Doğu'da Bin Bir Gün" başlıklı eserinde Abbasgulu Ağa Bakıhanov'dan bahsetmektedir. Bodenstedt, bu bağlamda Bakıhanov'un ilmi önemini ve Ruslara karşı eğilimi olduğunu tespit etmiştir. Bodenstedt hem Mirze Şefi hem de Bakıhanov ile yaşanan tanışıklığa ilişkin, *"Mirze Şefi'den hikmet öğrendiğim dönemde tanıştığım ülkenin pek çok âlimi arasında, itibarı ve ilmi bakımından en öne çıkanı, Bakü'nün eski hükümdarının torunu Abbas Guli Han'dı. Ahlakı, gelenekleri, Batı'daki duruma ilişkin en büyük bilgisi ve Ruslara karşı belirli bir eğilimi bakımından kabilesinin ulemasından önemli ölçüde farklıydı. St.Petersburg ve Moskova'da uzun süre kalması sayesinde Rus diline mükemmel bir şekilde hakim oldu ve hatta Rus ordusunda albay rütbesini aldı. Akademisyenler arasında doğu dilleri konusundaki derin bilgisi, usta şiirleri ve kapsamlı yazıları nedeniyle büyük saygı görüyordu. Aynı zamanda sıradan insanlar, son derece nüfuzlu Bakü hanedanına olan doğuştan gelen bağlılığından dolayı ona saygı duyuyordu. Abbas-Guli Han, kimseyle tartışmamak gibi akıllıca bir kurala uydukları için aynı zamanda güven yaratmadan her yerde saygı duygusu yaratmayı başaran iki yönlü yetenekli doğılardan biriydi. Her biri, kendisinin yeryüzündeki bütün hikmetlerin timsali olduğunu Kur'an'dan, Sadi'den, Hafız'dan, Fuzûlî'ye kanıtlamıştır. Alim han, Dağıstan tarihinin Farsça yazılmış Rusça çevirisi üzerinde çalışmak için yalnızca birkaç haftalığına Tiflis'e geldi. Bu eser 19 yıl önce basılmıştır ve Hazar ülkelerini tanımak için*

zengin ama sınıflandırılmamış bir malzemedir."²⁷⁵ ifadelerini kullanarak, onun çağdaşları tarafından önemli bir mütefekkir olduğunu öne sürecektir.

Görölmüş olduğu üzere Abbasgulu Ağa Bakıhanov, çağdaşları için kıymetli bir bilim insanı olmanın dışında aynı zamanda hanedan soyundan da geliyor olması insanların hatırında önemli bir nüans olarak yer edinmiştir. Onun uzun bir süre Çarlık Rusya'sının bürokratı olması ve bu bağlamda kurduğu ilişkiler her açıdan zihni gelişimine de etki etmiştir.

---

²⁷⁵ Friedrich Bodenstedt, *Tausend und ein Tag im Orient* (Berlin: Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1850), s. 93-95

SONUÇ

Çalışmanın giriş bölümünde metot bakımından postkolonyal teorisyen Homi Bhabha'nın ortaya koyduğu çerçevenin çalışmamız açısından en uygunu olduğunu ifade etmiştik. Bu çerçevede ele aldığımız Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov hem eserleri hem de hayatları bakımından bu bağlamda başarılı bir şekilde tetkik edilecek iki fikir adamı olarak karşımıza çıkmıştır. Hem Mirze Kazımbey hem de Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Bhabha'nın ortaya koyduğu melezlik, taklit ve üçüncü mekân gibi bazı temel görüşlere dair ayrıntılı bir anlayış sunmaktadır.

Mirze Kazımbey'in İslam aliminden Hristiyan entelektüele dönüşümü, Çarlık Rusya'sında önde gelen bir Şarkiyatçı olarak oynadığı rol, melezlik anlayışının özünü temsil etmektedir. Bhabha melezlik anlayışını ele alırken, sömürgeci ile sömürülen arasındaki ikili ilişkiden doğan yeni bir kimliğe işaret eder. Bu hususta Mirze Kazımbey'in nesep olarak İslami geleneklerden gelmesi ve erken eğitimini bu çerçevede almış olması ve daha sonra İskoç misyonerlerin teşviki sonucunda Hristiyanlığı benimsemiş olması, bu melez kültürün en başarılı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşünür hem Doğu hem de Batı entelektüel geleneklerini esas alarak hayatını sürdürmesin harmanlanmış melez kültürü örneklendirmemize izin verir. Bu bağlamda Mirze Kazımbey'in ortaya koyduğu düşünce sistemi, sömürgecinin dayattığı katı söylemlere meydan okur. Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un hayatı ve düşünce sistemi de bu bağlamda melezlik anlayışını yansıtmaktadır. Bakıhanov, Bhabha'nın melezlik anlayışı çerçevesinde ortaya koyduğu "üçüncü alan" kavramını güçlü bir şekilde temsil etmektedir. Bakıhanov'un kaleme aldığı eserler hem Doğu hem de Batı sistemlerini bir araya getirerek Farsça ve Arapça edebi gelenekleri, Avrupa'da oluşan bilimsel ve tarihsel metodoloji ile harmanlamıştır. Bu anlayış çerçevesinde Bakıhanov, Kopernik ve Batlamyus gibi Avrupa-merkezci düşüncenin önemli değerlerini eserlerinde kullanırken; argümanlarını İslam kozmolojisi ile temellendirerek ortaya koyar. Bu anlayış çerçevesinde Bakıhanov'un ortaya koyduğu görüş, üçüncü alanın oluşumuna neden olmuş ve sömüren ile sömürülen arasındaki gerilimin yarattığı yeni bir kültürü neticelendirmiştir.

Mirze Kazimbey'in Batı literatürünü tercüme etmesi, yorumlaması ve modern eğitimdeki ısrarı bu hususta taklit kavramı ile açıklanabilir. Mirze Kazimbey'in hem Rus Şarkiyatçılığının bir parçası olması hem de eserlerde tenkit etmesi aslında bu durumun en başarılı örneğidir. Mirze Kazimbey, taklit yoluyla entelektüel otoritesini de sağlamlaştıran Doğu literatürü tarafından üretilmiş bilgi sistemlerini korumuş ve aynı zamanda Çarlık Rusya'sının anlatısını da belirli noktalarda zayıflatmıştır. Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un da bu hususta aynı durumda olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Rus bürokrasisinin içinde faaliyet yürüten Bakıhanov, Rus kültürünü, dilini ve entelektüel geleneklerinin bazı nüanslarını benimsemiştir. Ancak kaleme aldığı Gülistan-ı İrem ve Riyazul-Guds gibi eserler hem Azerbaycan Türklerinin hem de İslam kültürünün ciddi şekilde savunulduğu önemli eserleridir. Bu iki yönlü bağlılık, taklit bağlamında önemli bir çerçeve vermektedir. Bakıhanov asla tam anlamıyla sömürgeci ile aynı perspektifi paylaşmaz, belirsiz bir alanda iki kültürün de beslediği bir özneye dönüşür. Bakıhanov, Azerbaycan tarihini ele alırken yerel kaynaklara da yer verdiği Gülistan-ı İrem eserinde Çarlık Rusya'sının dayatmış olduğu tarihsel çarpıtmaya karşı çıkmıştır. Kafkas bölgesinin tarihi açıdan önemini vurgulayan Bakıhanov, dayatılan hakim söylemi kırmaya çalışmıştır.

İki düşünür de kaleme aldıkları eserler neticesinde üçüncü bir alan oluşturur. Mirze Kazimbey'in hem Doğu hem de Batı literatürü arasında köprü görevi görmesi, Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un entelektüel temasları, seyahatleri ve aynı zamanda ciddi şekilde ele aldığı literatür, bu durumun en bariz örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İki düşünür de bu bağlamda dinamik kültürler ortaya çıkarmış ve sonraki nesilleri etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- “Bükreş Anlaşması”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, ed. Cemil Guliyev, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakü, 1979, 2/s. 360.
- “Georkiyevsk traktatı (1802)”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, ed. Çingiz Guliyev (Bakü: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1982), 6/s.70.
- “Gyulistskiy Dogovor” (Gülistan Anlaşması), *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, ed. N.V. Ogarkov Voenezdat, Moskva, 1976.
- “Kavkazskiy yazıki”, *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, ed. İvan Yefimoviç Andreyevskiy, Semenovskaya Tipolitografiya, St.Petersburg, 1894.
- ABDULLAYEV Elçin, *Mirze Kazımbey'in Tarihi Siyasi Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- ABDULLAYEV Magomed, *KAZEM-BEK-uchenyy i myslitel' (Kazem Bek Bilim İnsanı ve Düşünür)*, Dagestanskoye knizhnoye izd-vo, Mahaçkala, 1963.
- ABOVYAN Haçatur, *Ranı Armenii (Ermenistan'ın Yaraları)*, Erivan, 1939.
- Adolf Berje (ed.), *Akti, sobrannie Kavkazskoi Arheograficheskoi Komissiei (Kafkas Arkeografi Komisyonu Toplantı Kararları)* (Tiflis: Tip. Glavnavo Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1868), 2/s. 701-706.
- AHMEDOVA Naibe, “Abbasgulu Ağa Bakıhanov: Tarihe Bakış”, *Tarih, İnsan ve Cemiyet* 2/25 (2019), s.24-37
- Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Polnoye sobraniye sochineniy (Yazılarının Tam Metinleri)* (Moskova: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Khudozhestvennoy Literatury, 1949), 3/433.
- ALEKSANDROVNA Galina Sergeyeva, “Mezhetnicheskiye svyazı narodov Dagestana vo vtoroy polovine XIX-XX v.”, *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik. Voprosy istoricheskoy etnografii Kavkaza*, Nauka, Moskova, 1989.
- ALİYEV Elmin, *Abbaskulu Bakühanlı ve Ahlak Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- ALİYEV Saleh, *Sovremennyy Iran (Modern İran)* (Moskova: Nauka, 1975).
- ALİYEVA Sevindj, *Azerbaydzhantsy na Severnom Kavkaze (Kuzey Kafkas'daki Azerbaycanlılar)*, Nchou Vpp Alsy, Armavir, 2011.
- ALLAHVERDİYEV Settar, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: Müellim Neşriyyatı, 2005).

- AMANAT Abbas, "Resurgence of Apocalyptic in Modern Islam", *Stephen J. The Encyclopedia of Apocalypticism*, Continuum, New York, 2000.
- Andriy Valitskiy, "Russkaya ideya" (Rus Fikri), *Gumanitarnyye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta*, 4/8 (2012), s. 92-101.
- ATKIN Muriel, *Russia and Iran* University of Minnesota Press, Minesota 1980.
- EVERY Peter vd. (ed), *The Cambridge History of Iran From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- AXWORTHY Michael, *Sword of Persia: Nader Shah: From Tribal Warlord to Conquering Tyrant*, IB Tauris, London, 2006.
- Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, ed. Rübabe Eliyeva, Şerg-Gerb Neşriyyatı, Bakü, 2007, "Gence", 1/s.281.
- ÖZCAN Azmi, "Nâdir Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991) 32/276-277.
- BAGRATYON Muhraneli - LENİDOVNA İrina, "Kavkaz kak utopiya russkoy klassicheskoy literatury" (Klasik Rus edebiyatının bir ütopyası olarak Kafkas), *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 9/150 (2014), s. 83-89.
- BAKIHANOV Abbasgulu Ağa, "Keşfül-Garaib", *Seçilmiş Eserleri*, ed. Memmedağa Sultanov, Yazıçı, Bakü, 1984.
- BAKIHANOV Abbasgulu Ağa, "Tehzibül-Ahlak", *Seçilmiş Eserleri*, ed. Memmedağa BAKIHANOV Abbasgulu Ağa, *Gülistan-ı İrem*, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakü, 1951.
- BAKIHANOV Abbasgulu Ağa, *Gülistan-ı İrem*, Bakü, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1951, s.222
- BAKIHANOV Abbaskulu Ağa, *Kratkaya grammatika persidskogo yazyka (Fars Dilinin Kısa Bir Grameri)* Tipografiya Ya. Arzanovykh, Tiflis, 1841.
- BEREZİN İlya Nikolayeviç, "Aleksandr Kasimoviç KAZEM-BEK", *Protokoly zasedaniy Peterburgskogo universiteta 1/4*, Petersburg, 1872.
- BEREZİN İlya Nikolayeviç, *Aleksandr Kasimoviç KAZEM-BEK*, *Protokoly zasedaniy Peterburgskogo universiteta 1/4* (1872).
- BEREZİN İlya Nikolayeviç, *Puteshestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu (Dağıstan ve TransKafkas'da Yolculuk)*, Universitetskoy Tipografıy, Kazan, 1849.

- BERJE Adolf (ed.), Aktı, sobrannie Kavkazskoi Arheoagrafiçeskoı Komissiei (Kafkas Arkeografi Komısyonu Toplantı Kararları) (Tiflis: Tip. Glavnavo Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1870), 10/208-209
- BERJE Adolf (ed.), Aktı, sobrannie Kavkazskoi Arheoagrafiçeskoı Komissiei (Kafkas Arkeografi Komısyonu Toplantı Kararları) (Tiflis: Tip. Glavnavo Upravleniya Namvstnika Kavkazkavo, 1870), 10/s.830
- BHABHA Homi, "Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse", *Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis* 28 (1984), s. 125–33.
- BODENSTEDT Friedrich, *Tausend und ein Tag im Orient*, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, Berlin, 1850.
- BORAN Eziz, "İstıglal Tarihimize Gence: Ezeli ve Şanlı Adın Berpası Uğrunda Mücadileye Bir Bahış", *525-ci gazet* (22 Mayıs 2010), s.14-15.
- BUDANOVA Oksana, "Russkiy vostokoved XIX veka Ivan Berezin i azerbaydzhanskaya stolitsa" (XIX. Yüzyılın Rus Oryantalisti Ivan Berezin ve Azerbaycan'ın Başkenti), *Eho* (19 Mayıs 2018), s.13
- BÜNYATOV Ziya Musa, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/322-324.
- CAVANŞİR Ehmedbey, *Garabağ Hanlığının Siyasi Veziyyetine Dair*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakü, 1961.
- DORE Fatma, "Doğal İnsan Üzerine Montaigne ve Rousseau", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 22/61 (Eylül 2016), 61-82.
- DUBROVİN Nikolay Fedoroviç, *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze*, Tom IV, Tip. Departamenta udelov. 1886.
- DUBROVİN Nikolay, *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze (Savaşın Tarihi ve Kafkas'daki Rus Yönetimi)*, Tip. İ.N. Skorohodov, Sankt Peterburg, 1887, 5/s. 461.
- DUBROVİN Nikolay, *Zakavkaz'ye ot 1803-1806 goda (1803 ile 1806 yılları arasında TransKafkas)*, Tip. Departamenta udelov, St. Petersburg, 1866.
- EFENDİYEV Hidayet. *Azerbaycan bedii nesrinin tarihinden*, Azernesır, Bakü, 1963.
- EFENDİYEV Mecid, *Siyasi ve Hugugi Telimler Tarihi*, Siyaset, Bakü, 2004.
- EFENDİYEV Oktay (ed.), *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: ELM Neşriyyatı, 2007), 3/370.
- ELEKBEROV Faik, "Azerbaycan Türk felsefesinden yarpağlar: Abbasgulu Ağa Bakıhanov", *Türküstan* (16 Nisan 2018).

- Eli, “Ermenilerin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”, Halq Cephəsi (19 Haziran 2015).
- ELİYARLI Süleyman, *Azərbaycan Tarixi- Uzak Geçmişdən 1870-ci İllərə Gədə*, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakü, 1996.
- EMRAHOVA Metanet, *Abbasgulu Ağa Bakıhanovun Gülistani-İrəm Eserində Geyde Alınmış Toponimlərin Tarixi-Linqvistik Tehlili*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyəsi İmameddin Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakü, 2017.
- ENİKOLOPOV İvan Konstantinoviç, *Sovremenniki o Bakikhanove* (Bakıhanov’un Çağdaşları), ELM, Bakü, 1975.
- ESGERLİ Zaman. *Bakıhanov-Güdsi*, Elm, Bakü, 2015.
- FADEYEV Rostislav Andreyeviç, *Gosudarstvennyy poryadok Rossiya i Kavkaz (Devlet Düzeni Rusya ve Kafkas)* (Moskova: Institut russkoy tsivilizatsii, 2010), s.36-44.
- FARROKH Kaveh, *Iran at war : 1500-1988*, Osprey Publishing, Oxford, 2011.
- FERZELİYEV Akif (ed.), *Karabağnamələr*, Cilt 1, Şerg-Gerb Neşriyyat, Bakü, 2006.
- GASIMZADE Feyzulla, *Abbasgulu Ağa Bakıhanov Güdsi*, Azərbaycan Uşaq və Gənçlər Edebiyyatı Neşriyyatı, Bakü, 1956.
- GİZETTİ Anton Lyudvigoviç, *Sbornik svedeniy o poteryakh Kavkazskikh voysk vo vremya voyn Kavkazsko-gorskoy, persidskikh, turetskikh i v Zakaspiyskom kraye 1801-1885 gg (1801-1855 Kafkas-Dağlılar, Pers, Türk ve Trans-Hazar savaşları sırasında Kafkas birliklerinin kayıpları hakkında bilgi koleksiyonu)*, Tip. YA.I. Libermana, Tiflis, 1901.
- GÖYÜŞOV Ziyeddin, *Azərbaycan maarifçilerinin eserlerinde ehləg meseleleri* Azərneşr, Bakü, 1964.
- GRİBOYEDOV Aleksandr Sergeyeviç, *Soçineniya (Denemeler)*, Khudozhestvennaya literatura, Moskova, 1988.
- GRİGORİYEV Vasili Vasiliyeviç, “İmperatorskiy” (İmparatorluk), *S.-Peterburgskiy universitet v techeniye pervykh pyatidesyati let yego sushchestvovaniya*, Petersburg, 1870.
- GULİYEV Vilayət, “Alimin faciəsi: Akademik Heyder Hüseynov”, *525-ci Gazet* (28 Ağustos 2021), s.10-11
- GULİYEV Vilayət, “Derbendname" haqda ne bilirik?”, *525-ci Gazet* (23 Nisan 2022).
- GULİYEV Vilayət, “MİRZE Kazım bey ve tatar maarifçileri”, *525-ci Gazet* (2 Nisan 2022).
- GULİYEV Vilayət, “MİRZE Kazımbey hristianlığı nece gebul etmişdi?”, *525-ci Gazet* (6 Mart 2021), s.8-9

- GULİYEY Vilayet, “Sen pak deyilsen, men seni nece öpe bilerem?”, *Edalet Gazetesi* (22 Şubat 2021), s.8-10
- GULİYEY Vilayet, *Mirze Kazımbey*, Yazıçı, Bakü, 1987.
- HACİYEVA Maarifa, “Mirze Kazım Bey: heyatı ve yaradıcılığı”, *Halg Cephesi*, 24 Mayıs, 2016.
- HAN Jin Hee, “Homi K. Bhabha and the Mixed Blessing of Hybridity in Biblical Hermeneutics.” *The Bible and Critical Theory 1* (2005), s. 37.1-37.12.
- HÜSEYNOV Heyder, *Görkemli Azərbaycan alimi Abbasgulu ağa Bakıhanov*, Azərbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikləri Yayan Cemiyet, Bakü, 1949.
- HÜSEYNOV Heyder, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, (Bakü: Zekioglu, 2006)
- HÜSEYNOV Heyder, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, Zekioglu, Bakü, 2006.
- HÜSEYNOV Heyder, *XIX esr Azərbaycan ictimai ve felsefi fikir tarihinden*, Bakü, Zekioglu, 2006.
- HÜSEYNOVA Perihanım, “Abbasgulu ağa Bakıhanovun yaradıcılığında multikultural deyerler ve tolerantlıgı”, *Azərbaycan Dili ve Edebiyat Tedrisi* 1/279 (Şubat 2024), s.54-65.
- ISKANDAROVA Nodira Bakhrambekovna, “Tema Vostoka v tvorchestve A. S. Pushkina” (Puşkin'in eserlerinde Doğu teması), *Vestnik nauki i obrazovaniya*, 3-2/81, (2020), 28-31.
- KANLIDERE Ahmet, “Mirza Kâzım Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/162-164.
- KARADENİZ Yılmaz, “İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslâm Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)”, *Asia Minor Studies*, 4/8, (Temmuz 2016), 65-78.
- Kavkaz, “İstoriyu Vostochnoy chasti Kavkaza” (12 Ocak 1846), s.7.
- KAZEM BEK Mirze, “İstoriya islama. Obozreniye Vostoka v politicheskom otnoshenii pered poyavleniyem Mukhammada” (İslam Tarihi. Muhammed'in ortaya çıkışından önce Doğu'nun siyasi açıdan değerlendirilmesi), *Russkoye Slovo* 2 (1860).
- KAZEM BEK Mirze, “O poyavlenii i uspekhhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* 9 (1836).

- KAZEM-BEK Mirza, “Bab i babidy: Religiozno-politicheskiye smuty v Persii v 1844-1852 godakh” (Bab ve Babiler: 1844-1852'de İran'da dini ve siyasi huzursuzluk), *Ízbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Chto sdelali uchenika Baba? Kak oni iskazhali printsipy svoeyo uchitelya?” (Hz. Bab’ın öğrencisi ne yaptı? Öğretmenlerinin ilkelerini nasıl çarpıttılar?), *Ízbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Glava vtoraya, Babidy” (İkinci Bölüm, Babiler), *Ízbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Myuridizm i Shamil” (Müridizm ve Şamil), *Ízbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Nachalo prosveshcheniya v nyneshnoy Indii” (Modern Hindistan'da Aydınlanmanın Başlangıcı), *Jurnal Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya* 44 (1857).
- KAZEM-BEK Mirza, “Neobkhodimoye ob"yasneniye (k izdatelyu «Severnoy pchely»)”, *Ízbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “O poyavlenii i uspekhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii”, *Ízbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirze, “O poyavlenii i uspekhakh vostochnoy slovesnosti v Yevrope i upadke yeye v Azii”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* 11/2 (1836).
- KAZEM-BEK Mirza, “Prilozheniye k predydushchemu” (Önceki Bölüme Ek), *Ízbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Rech' po sluchayu otkrytiya v S.-Peterburgskom universitete fakul'teta vostochnykh yazykov” (St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılışı vesilesiyle konuşma), *Ízbrannyye proizvedeniya*, ed. Ağababa Rzayev ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEM-BEK Mirza, “Uspekhi babidov. Primechatel'naya prozelitka” (Babilerin Başarıları), *Ízbrannyye proizvedeniya* ed. Ağababa Rzayev, ELM Neşriyyatı, Bakü, 1985.
- KAZEMZADEH Firuz, “Iranian Relations With Russia And The Soviet Union, To 1921”, *The Cambridge History Of Iran*, ed. P. Avery, G. Hambly, & C. Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

- KİMYA Osman, “Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri ile İlgili Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 5/14, (Haziran 2018), 47-68.
- KİPKKEVA Zarema Borisovna, *Severnyy Kavkaz v Rossiyskoy İmperii: Narody, Migratsii, Territorii (Kuzey Kafkas- Rusya İmparatorluğu: Halklar, Göçler, Bölgeler)* Izdatel'stvo Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Universiteta, Stavropol, 2008.
- KLYUÇNİKOV Yuriy Veniaminoviç, *Mezhdunarodnaya politika noveyshego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh (Antlaşmalar, notlar ve bildirilerde modern zamanların uluslararası politikası)* İzdaniye Litizdata Nkid, Moskova, 1926.
- Kommunist Gazeti*, “Mirze Kazimbey”, (24 Kasım 1982), s.5.
- KRAÇKOVSKİ, İgnatiy Yulianoviç, *Izbrannyye sochineniya (Seçme Metinler)*, Izd-vo Akad. nauk SSSR, Moskova, 1958
- KUBASOV Ivan Andreeviç, “Ozeretskovskiy, Yakov Nikolayevich”, *Russkiy biograficheskiy slovar' (Rusça biyografik sözlük)*, ed. Alexander Aleksandroviç Polovtsov, Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, St. Petersburg, 1905.
- KUZNETSOVA Nina Alekseyevna, *Iran V Pervoy Polovine XIX Veka (19. Yüzyılın İlk Yarısında İran)*, Nauka, Moskova, 1983.
- MİHAYLOV M.S., “K Voprosu O Zanyatiyakh M. YU. Lermontova Tatarskim Yazıykom” (Lermontov'un Tatar dilindeki çalışmaları konusunda), *Tyurkologicheskiy Sbornik*, Leningrad- Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1951, 1/127-136
- MACEOIN Dennis, "Bāb, Seyyid Ali Muhammed Sirazi", *Encyclopædia Iranica*, Columbia University Press, New York, 1988, 3/s.278-284.
- İSMAYILOV Mahmud (ed.), *Azerbaycan Tarihi*, Elm, Bakü, 2007.
- MAHMUDOV Yagub (ed.), *İrevan Hanlığı* (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2010).
- MAHMUDOV Yagub, *Azerbaycan Beynelhalg Münasibetler ve Diplomatiya Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, 2009).
- MALTSEVA Tatyana, “Vostochnaya tema v russkoy dokumental'noy proze XIX veka”, *Art Logos*, 4/9 (Eylül 2019), 6-19.
- MAMEDOV Mikail, "The Russian Empire’s Changing Views of the Caucasus (1801–1864) [From Civilizing Mission to Defensive Frontier]", *Russian History* 41.2 (2014) s. 142-162.

- Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov (Doğu Dilleri Fakültesi'nin tarihine ilişkin materyaller)*, tip. M.M. Stasyulevicha, St. Petersburg, 1906.
- Materialy dlya istorii fakul'teta vostochnykh yazykov (Doğu Dilleri Fakültesi'nin tarihine ilişkin materyaller)*, Tip. M.M. Stasyulevicha, St. Petersburg, 1909.
- MAZİTOVA Nazifa Arifovna, *Izucheniye Blizhnego i Srednego Vostoka v Kazanskom universitete (Kazan Üniversitesi'nde Yakın ve Orta Doğu'yu incelemek)*, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, Kazan, 1972.
- MEMMEDLİ Gülnara, “Tiflis Eliyye Medresesi (1847-1919)”, *EUROASIA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES* 8/3 (Mayıs 2021), s.1-9.
- MUSTAFAZADE Tofig, *XVIII Yüzdillik- XIX Yüzdilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azərbaycan Münasibetleri* (Bakü: ELM Neşriyyatı, 2002).
- NADZHAFLİ Gyuntekin, *Azərbaydzhan v XVIII-XIX vekakh (XVIII-XIX. yüzyıllarda Azərbaycan)*, (Bişkek: Biyiktik, 2010)
- OZERETSKOVSKİ Yakov Nikolayeviç, “Nuker”, *Biblioteka dlya chteniya* 11/7, (30 Haziran 1835).
- PİRİYEV Vagif, *Azərbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası*, Müellim Neşriyyat, Bakı, 2006.
- PUŞKİN Aleksandr Sergeyeviç, *Pis'ma 1815—1830 (Mektuplar 1815-1830)*, Khudozestvennaya literatura, Moskova, 1962.
- PUŞKİN Aleksandr Sergeyeviç, *Polnoye sobraniye sochineniy (Yazılarının Tam Metni)*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moskova, 1950 – 1951.
- RAFİLİ Mikayil, “Puşkin ve Onun Azərbaycan müasirleri”, *Kommunist Gezeti* (10 Şubat 1937), s. 11-25
- RUBENOVA Marianna - ZARMAYROVNA Klara, *Gosudarstvo Nadir-shakha Afshara (Nadir Şah Afşar Devleti)* Izd-vo vostochnoı lit-ry, Moskova, 1958.
- RZAYEV Agababa, *Istoriya politicheskikh i pravovykh ucheniy v Azerbaydzhane (Azərbaycan'da Siyasi Ve Hukuki Doktrinlerin Tarihi)*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 2000.
- SADIGOV Hasanbala, *Azərbaycan Avropa Dövlətlərinin Diplomatiyasında (1747-1829)*, Tefekkür Neşriyyat, Bakü, 2004.
- SADIKOV Murtuz, *M. F. Akhundov i russkaya literatura (M.F. Ahundov ve Rus Edebiyatı)*, Yazıçı Neşriyyatı, Bakü, 1986.
- SAMOKHVALOV Vsevolod, “Review of Russia’s Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World” *Ab Imperio* 1 (2016), s. 463-470.

- SAVELYEV Aleksandr Yevgenyeviç, “Analiz Osobennostey Boyevykh Deystviy Na Kavkaze V 1817-1864 gg. V doneseniya v vysshikh voyenachal'nikov Otdel'nogo Kavkazskogo korpusa” (1817-1864 Yıllarında Kafkas'daki Askeri Operasyonların Özelliklerinin Kafkas Kolordusu'nun Yüksek Rütbeli Askeri Liderlerinin Raporlarında Ayrı Ayrı Analizi), *Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii*, 3/13 (2011).
- ŞÜKÜROV Ağayar, *Şerg Felsefesi ve Filozofları* (Bakü: Ebilov, Zeynalov ve Oğullar, 2005), s.561
- TEYMUROVA Günel, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* (Mayıs 2016), 2/45-59
- TOLSTOY Lev Nikolayeviç, *Dnevnik. 1847—1854 gg (Günlük. 1847—1854)*, Khudozhestvennaya literatura, Moskova, 1937.
- TOLSTOY Lev Nikolayeviç, *Pisma 1844—1855 gg (Mektuplar 1844-1855)*, Khudozhestvennaya literatura, Moskova, 1935.
- TORNAU Fedor Fedoroviç, *Vospominaniya kavkazskogo ofitsera (Kafkaslı Bir Subayın Anıları)*, AIRO—XXI, Moskova, 2008.
- Uğur, “Kürekçay Faciesi – Karabağın Rusiya imperiyası tarafından faktiki işğalı tarixidir”, *Halg Cephesi* (14 Mayıs 2013), s.14.
- ULUDAĞ Süleyman, “Müridizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/s. 50-52.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011)
- VESELOVSKİ Nikolay İvanoviç, “Kazembek, Alexander Kasimoviç”, *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, ed. Ivan Yefimoviç Andreyevskiy, Semenovskaya Tipolitografiya, St.Petersburg, 1894.
- VESELOVSKİ, Nikolay İvanoviç, *Svedeniya ob ofitsial'nom prepodavanii vostochnykh yazikov v Rossii*, Tipografiya br. Panteleyevykh, St. Petersburg, 1879.
- Vissarion Grigorieviç Belinski, *Sochineniya Aleksandra Pushkina. Stat'ya tret'ya (Aleksandr Puşkin'in eserleri. Üçüncü madde)* (Moskova: Obshchestvennoye dostoyaniye, 2014), s.142.
- VLADİKİN Mihail Nikolayeviç, *Putevoditel' i sobesednik v puteshestvii po Kavkazu (Kafkas Gezisinde Rehber ve Refakatçi)* (Moskova: Tip. I. Rodzevicha i V. Islen'yeva, 1874), s.261.

ZAHAROVA Vladimir, “Lermontov i Kavkaz – rozhdeniye temy”, *Kavkaz v rossiyskoy politike: istoriya i sovremennost'. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii MGIMO(U) MID Rossii*, Moskova, 2007.

ZEVAKIN Yevgeni Sergeyeviç, *Osetiny glazami russkikh i inostrannykh puteshestvennikov (XIII- XIX vv.) (Rus ve Yabancı Gezginlerin Gözünden Osetler (XIII-XIX yüzyıllar))*, Severno-Osetinskoye knizhnoye izdatel'stvo, Orconikidze, 1967.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
		Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: .../.../.....	
Tez Başlığı: Azerbaycan'ın Modernleşme Temelleri: Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Fikir Dünyası	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 119 sayfalık kısmına ilişkin, 09/07/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 4 'dür.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	GURSHAD ISMAYIL
	Öğrenci No	N21132371
	Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
	Programı	TARİH

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Prof. Dr. Mehmet Özden)

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: .../.../.....

Thesis Title (In English): Foundations of Azerbaijan's Modernization: The World of Thought of Mirze Kazimbey and Abbaskulu Aga Bakıhanov

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 09/07/2024 for the total of 119 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 4 %.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

Student Information	Name-Surname	GURSHAD ISMAYIL
	Student Number	N21132371
	Department	HISTORY
	Programme	HISTORY

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
(Prof. Dr. Mehmet Özden)

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: .../.../.....	
Tez Başlığı (Türkçe): Azerbaycan'ın Modernleşme Temelleri: Mirze Kazımbey ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un Fikir Dünyası	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	GURSHAD ISMAYIL
	Öğrenci No	N21132371
	Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
	Programı	TARİH

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Prof. Dr. Mehmet Özden)

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY	
Date: .../.../.....	
ThesisTitle (In English): Foundations of Azerbaijan's Modernization: The World of Thought of Mirze Kazimbey and Abbaskulu Aga Bakıhanov	
My thesis work with the title given above:	
- Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	

Student Information	Name-Surname	GURSHAD ISMAYIL
	Student Number	N21132371
	Department	HISTORY
	Programme	HISTORY

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
(Prof. Dr. Mehmet Özden)